

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2023 ТОМ 26 № 1

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2023

Науково-теоретичний альманах

Том 26 № 1 2023

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2023

Редакційна колегія

Квітка С.

Аяган Б.
Бородін Є.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Дудек М.
Іваненко В.

Іванова С.
Ісетті Дж.

Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанінова О.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Ружеви́чус Ю.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.

Тороп К.
Третьак О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.і.н., проф. (Україна)
д.п.н., проф. (Польща)
д. екон. н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст.
наук (Україна)
к. філол.н., доцент (Україна)
д. філос. н. старший науковий
співробітник (Італія)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.п.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
д.соціол.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.соціол.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф., акад. Укр. академії
політ. наук (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.п.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

26 (1) 2023

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2023

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Dudek M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kondrashova L.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

С. 6

Іваненко Валентин

Як стати ученим? (до 75-річчя доктора історичних наук, професора Геннадія Кривчика)

С. 15

Маммадов Аліюсіф, Ісмаїлов Надір

Національні бібліотеки: типологія, основні функції та сучасні напрями розвитку

С. 21

Хряпін Едуард, Руднік Денис

Видатні персоналії України в педагогічній освіті м. Харкова 1917–1925 рр. (на прикладі харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди)

С. 28

Кулієва Зейнеб

Неолітичні могили та поховальні звичаї в Нахчівані

С. 33

Алієв Талех

Зарнийський храм-фортеця

С. 38

Гасимлі Гаджі

Напрями розвитку бібліотечно-інформаційного забезпечення туризму у вищих навчальних закладах (на основі досвіду роботи Бакинського державного університету та Азербайджанського університету туризму та менеджменту)

С. 44

Гугнін Олександр, Ліснєвська Юлія

Історія індустрії гостинності та туризму у Польщі (організаційний аспект)

Політологія

С. 50

Радіонова Ірина

Політика у сфері штучного інтелекту: безпековий вимір

С. 57

Казімі Парвіз Фірудін Оглу, Голамін Хекмат

Чому спалюють книги? (трохи історії геноциду книг)

Соціологія

С. 62

Гардашов Рашид, Казімі Парвіз

Університетські бібліотеки як центри наукових комунікацій (за досвідом вищих навчальних закладів Азербайджанської Республіки)

Contents

History

P. 6

Ivanenko Valentyn

How to Become a Scientist? (to the 75th anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor Hennadii Kryvchik)

P. 15

Mammadov Aliyusif, Ismayilov Nadir

National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development

C. 21

Khriapine Eduard, Rudnik Denys

Prominent Personalities of Ukraine in Pedagogical Education in Kharkiv 1917–1925 (on the Example of Kharkiv Three-Year Pedagogical Courses Named after Hryhoriy Skovoroda)

C. 28

Kuliyeva Zeyneb

Neolithic Graves and Burial Customs in Nakhchivan

P. 33

Aliyev Taleh

Zarna Fortified Temple

P. 38

Gasimli Haji

Development Directions of Library-Information Supply of Tourism at Higher Education Institutions (Based on the Work Experience of Baku State University and, Azerbaijan Tourism and Management University)

C. 44

Gugin Aleksandr, Lisnievska Yuliia

History Of The Hospitality And Tourism Industry In Poland (Organizational Aspect)

Politology

P. 50

Radionova Iryna

Artificial Intelligence Policy: the Security Dimension

P. 57

Kazimi Parviz, Gholamin Hekmat

Why Burn Books? (a little history of the book genocide)

Sociology

P. 62

Gardashov Rashad, Kazimi Parviz

University Libraries as Centers for Scientific Communications (According to the Experience of Higher Educational Institutions of the Republic of Azerbaijan)

Педагогіка

С. 66

Сафарова Нубар Таміраз

Ісламські школи та учні цих шкіл у Нахичевані в середні віки

С. 74

Мога Микола, Зюзін Юрій

Методика комплексної корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання

С. 80

Нічуховська Лілія, Ніколенко Людмила

Практико-орієнтований підхід до розвитку когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти

Філософія

С. 89

Мікаїлов Шасаддін

Філософський аналіз екологічного світогляду

С. 94

Прокопович Лада

Проблематика емоційного інтелекту в соціальній фантастиці

С. 100

Тішко Лілія

Пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею

С. 105

Яремчук Сергій, Дияк Вадим, Тушко Клавдія

Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни

С. 112

Шаталович Олександр, Шаталович Інна

Філософська складова фамілістичних досліджень

Pedagogy

P. 66

Safarova Nubar Tamiraz

Islamic Schools and Students of These Schools in Nakhchivan in the Middle Ages

P. 74

Moga Mykola, Zyuzin Yuri

Methodology of Complex Correction of Speech Development of Preschoolers by Means of Adaptive Physical Education

P. 80

Nichuhovskaya Lilija, Nikolenko Liudmyla

Practice-Oriented Approach to The Development of Cognitive Mobility of the Future Teacher of Special Education

Philosophy

P. 89

Mikayilov Shasaddin

Philosophical Analysis of the Ecological Worldview

P. 94

Prokopovych Lada

The Problem of Emotional Intelligence in Social Fiction

P. 100

Tishko Liliya

Human Cognition of the World in the Prism of the Specifics of its Perception

P. 105

Yaremchuk Serhii, Dyiak Vadym, Tushko Klavdiia

Problems of the Formation of Ukrainian Cultural Identity in the Conditions of War

P. 112

Shatalovych Oleksandr, Shatalovych Inna

Philosophical Component of Family Studies

How to Become a Scientist? (to the 75th anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor Hennadii Kryvchyk)

UDC: 930.1(477.63) «19/20»(092)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172301>**Ivanenko Valentyn**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article clarifies and highlights the main milestones and individual fragments of the life and professional biography of Professor H. Kryvchyk as a representative of the Dnipropetrovsk historical school and one of the famous researchers in the field of agrarian history of modern Ukraine. **Research methods:** historical-chronological, historical-biographical, logical. **Sources:** published and unpublished materials of epistolary and memoir nature of the scientist, his most important scientific, journalistic and educational works, some publications, as well as personal mentions and observations of the author about him. **The main results.** The most notable biographical dates, events, and facts from various life pictures of have been established and briefly described. H. Kryvchyk from birth to the present, family influences on his upbringing as a person are shown; the origins of his formation as a scientist and teacher at the Dnipropetrovsk State University are revealed, the dynamics of career growth in the positions of the head of the department at the Dnipropetrovsk State University are traced the Engineering and Construction Institute (now the Dnipro Academy of Construction and Architecture) and the Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan (now Ukrainian State University of Science and Technology), which became a powerful core and an organic part of his professional life for several decades. An attempt was made to identify and indicate certain motivational factors for his choice of the strategy of scientific research, first mainly in the sphere of the social functioning of the Ukrainian village in the 1960s-1980s, and more recently - in the direction of understanding the current problems of the ethno-political history of Ukraine, in particular, historical prerequisites and genesis the formation of the Ukrainian national idea, the modern development of national relations in the country, the methodology of history, philosophy, political science, higher education pedagogy, public administration, etc. The general creative output of the scientist in the form of published works, defended dissertations, highly qualified personnel prepared by him is clarified. **Conclusions.** Professor H. Kryvchyk, having begun his career ascent in the times of Communist Party rule, with the corresponding worldview and value orientations, then went through a rather thorny path of professional self-improvement and theoretical and methodological self-purification, thanks to which he was able to create intellectual products that resonate with our present and leave a noticeable mark in the professional environment of the Dnieper region. I and Ukraine. **Practical significance:** the material of the article can be used in relevant scientific projects on Ukrainian history of the second half of the 20th - beginning of the 21st century, in the educational process of training historians in universities. **Scientific novelty:** for the first time, some of the most expressive features of the intellectual portrait of the original historian have been updated and revealed. **Type of article:** descriptive.

Keywords: Ukraine, Dnipropetrovsk, higher school, agrarian history, scientist, teacher

Як стати ученим? (до 75-річчя доктора історичних наук, професора Геннадія Кривчика)

Іваненко Валентин*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті з'ясовано й висвітлено основні віхи і окремі фрагменти життєвої та професійної біографії професора Г. Кривчика як представника дніпропетровської історичної школи і одного з відомих дослідників у галузі аграрної історії України новітнього часу. **Методи дослідження:** історико-хронологічний, історико-біографічний, логічний. **Джерела:** опубліковані й неопубліковані матеріали епістолярного і мемуарного характеру вченого, його найважливіші наукові, публіцистичні та навчальні праці, деякі публікації, а також особисті згадки і спостереження автора про нього.

Основні результати. Встановлено і стисло описано найбільш примітні біографічні дати, події, факти з розмаїття життєвих картин Г. Кривчика від народження до сьогодення, показано родинні впливи на його виховання як особистості; розкрито витoki його становлення як науковця і педагога у Дніпропетровському державному університеті, простежено динаміку кар'єрного зростання на посадах завідувача кафедри у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті (нині – Придніпровська академія будівництва та архітектури) і Дніпропетровському національному університеті залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна (нині – Український державний університет науки і технологій), які стали потужним осердям і органічною частиною його професійного життя упродовж кількох десятиліть. Зроблена спроба виявити й позначити певні мотиваційні чинники вибору ним стратегії наукових пошуків, спочатку переважно у площині соціального функціонування українського села у 1960-1980-х рр., а останнім часом – в руслі осмислення актуальних проблем етнополітичної історії України, зокрема, історичних передумов і генези формування української національної ідеї, сучасного розвитку національних відносин в країні, методології історії, філософії, політології, педагогіки вищої школи, державного управління тощо. З'ясовано загальний творчий доробок ученого у вигляді опублікованих праць, захищених дисертацій, підготовлених ним кадрів вищої кваліфікації.

Висновки. Професор Г. Кривчик, розпочавши кар'єрне сходження у часи компартійного всевладдя, з відповідних світоглядних й ціннісних орієнтацій, потім пройшов досить тернистий шлях професійного самовдосконалення й теоретико-методологічного самоочищення, завдяки чому зміг створити співзвучні нашому сьогоденню інтелектуальні продукти й залишити помітний слід у фаховому середовищі Придніпров'я та України. **Практичне значення.** Матеріал статті може бути використаний у відповідних наукових проєктах з української історії другої половини XX – початку XXI ст., в освітньому процесі з підготовки істориків в університетах. **Наукова новизна.** Вперше актуалізовано й розкрито деякі найбільш виразні штрихи до інтелектуального портрета самобутнього історика. **Тип статті:** описова.

Ключові слова: Україна, Дніпропетровськ, вища школа, аграрна історія, учений, педагог

Стаття надійшла / Article arrived: 05.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Вступ.

Напевно, кожен з нас, представників «гуманітарного цеху», передусім істориків, з плином часу, у міру накопичення інформації, знань і досвіду, а також під впливом різних внутрішніх та зовнішніх викликів неминуче корегує, «центрує», так би мовити, й навіть кардинально змінює свою світоглядну чи академічну позицію в оціночних інтерпретаціях тих чи інших історичних подій, явищ, епох, персоналій – тим паче щодо відносно недавніх, неоднозначних, контрверсійних, більше того, драматично-трагічних. Особливо динамізують подібні трансформаційні зрушення у свідомості людей найбільш радикальні події загальнонаціонального масштабу – революції, війни тощо. Як, приміром, нинішня абсолютно безглузда варварська війна імперської Росії проти України, яка, переконаний, неодмінно закінчиться перемогою України і стане потужним каталізатором до подальшого самоочищення українства від махрових людиноненависницьких міфологем Кремля, призведе до тотальної дерусифікації нашого суспільного простору, максимально критичного і правдивого відтворення російського чинника на різних етапах української історії.

Зрозуміло, дуже непросто і навіть болісно довелося пройти через такі чи подібні «терни», тобто десь навіть «переступити через себе», образно говорячи, й зазнати різкої зміни науково-мислительської парадигми в дусі запитів і потреб часу, нової епохи, насамперед генерації істориків «звідти», з радянської доби. Й далеко не всім вдалося це зробити, адаптуватись до нових умов і залишитись при цьому чесним, самодостатнім істориком-професіоналом. Професору Геннадію Георгійовичу Кривчику, який у березні 2023 р. відзначає своє 75-річчя, – вдалося.

Огляд публікацій.

Постать професора Г. Г. Кривчика поки що не стала об'єктом самостійного історіописання, попри його вагомий творчий доробок і помітне місце у вітчизняному історико-інтелектуальному просторі. Не знаходимо про нього інформації в жодному з науково-довідкових видань, за винятком хіба що скупих згадок як про авторитетного історика і автора серйозних дослідницьких розвідок у працях з аграрної проблематики часів так званого «застою», а також в Енциклопедії сучасної України і у брошурі до 60-річчя ученого (Євсєєва, 2008). Власне, це і слугувало додатковим мотивом для розгляду заявленої теми у пропонованій статті.

Метою її є з'ясування й висвітлення основних віх і окремих фрагментів життєвої та професійної біографії Г. Г. Кривчика як представника дніпропетровської історичної школи і одного з відомих дослідників у галузі аграрної історії України новітнього часу.

Задля досягнення цієї мети задіяно ряд дослідницьких методів, з-поміж яких історико-

хронологічний, історико-біографічний, логічний, а джерелами слугували матеріали з епістолярно-мемуарної спадщини ученого, його праць, деяких публікацій, і особистих згадок та спостережень автора про нього.

Виклад основного матеріалу.

Народився ювіляр у м. Мелітополь в родині з міцним селянським корінням, де панували цінності любові, доброти, працелюбності, відповідальності. Пращури його, за сімейними переказами, родом з Поділля, де й сьогодні у Дунаєвецькому районі Хмельницької області є село Кривчик. Вочевидь, звідси родина переселилася, або скоріше була переселена наприкінці XVIII ст. на Херсонщину, в село Сірогози. Спочатку в роду були хлібороби, потім сільська інтелігенція. Дід Геннадія Георгійовича – Трохим Миронович Кривчик у селі вважався освіченою людиною, писав українською мовою вірші. У роки Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. був одним із організаторів кооперативного руху на Півдні України.

Становлення і мужніння батька Геннадія – Георгія Трохимовича (1914-1992) тісно пов'язані з лиховісними подіями сталінської «модернізації» країни. Навчаючись на робфаку у Дніпропетровську під час Голодомору 1932-1933 рр., перебивався часто мізерною пайкою хліба та ще помями, які отримував разом з другом як платню за підсобну роботу в робітничій їдальні. Згадував, що навесні було трохи легше: зацвітали акації, яких і тоді у місті було чимало. Тож хлопці могли смакувати «белой акации гроздь душистые» – так звану кашку. Потім, в період «Великого терору» 1937-1938 рр., було навчання в Ленінградському військово-топографічному училищі, коли у числі кількох викладачів та курсантів він був заарештований і близько місяця утримувався у в'язниці – сумновідомих Хрестах, зазнаючи моральних та фізичних знущань. Зрештою,

взявши підписку про нерозголошення того, що бачив і пережив, його відпустили, бо, мабуть, важко слідчим було довести, що хлопець з села мав зв'язок з репресованими троцькістами чи маршалом М. Тухачевським. Справді кажуть: історія окремої родини, однієї людини – це як краплина в безмежному океані драматичної історії країни.

Георгій Трохимович, як офіцер-артилерист, брав участь у двох війнах – з Фінляндією та Німеччиною. Через численні поранення став інвалідом, був демобілізований з армії у 1943 р. Працював в редакції районної газети у селищі Приазовському, потім, перебравшись до Мелітополя й закінчивши Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (заочно), працював на різних посадах в будівельних організаціях. Після виходу на пенсію, не вміючи сидіти без діла, разом з таким же пенсіонером-ентузіастом, як і сам, безкоштовно висадив сотні декоративних дерев навколо новобудов на вулиці Продольній в новому мікрорайоні міста, за що здобув велику повагу мешканців. Свої кращі якості – людяність, загострене почуття справедливості, силу і твердість духу – батько намагався передати й сину Геннадію.

Не менший виховний вплив на нього мала й мама – Віра Дмитрівна Кривчик (1926-2004). За своїм походженням вона вийшла з багатодітної селянської родини Солопових, засновником якої був у XVIII ст. відставний солдат. За військову звитягу і через каліцтво він отримав волю і невелику ділянку землі в приазовському степу. Дідусь Геннадія – Дмитро Матвійович Солопов був бригадиром у колгоспі «Гігант» в селищі Приазовське. Коли почалася війна з нацистами, він пішов добровольцем на фронт і загинув у перші її дні внаслідок жакливого бомбардування колони новобранців. Його тіло, як і багатьох інших бійців, так і не знайшли. Тому офіційно записали – зник безвісти, через що сім'я, як тоді було прийнято, не отримала допомоги від держави. Тим більше що перебувала, як і мільйони українців, на окупованій території, що теж за тодішніми мірками вважалося серйозним «гріхом». Щоб уникнути уgonу до Німеччини, Віра подеколи ризикувала не тільки здоров'ям, а й життям, навмисно завдаючи собі тілесних ушкоджень: то засипала очі махоркою, то порізавши руки, штучно загноїла рани, аби увести в оману комісію. Після звільнення краю від нацистів була мобілізована на «трудоий фронт» – відбудову шахт Донбасу, але через два роки за станом здоров'я її відпустили до рідного селища. Тут невдовзі вийшла заміж, за чоловіком перебралася до Мелітополя, де й зробила собі подарунок до жіночого свята – 7 березня 1948 р. народила сина Геннадія, а через три роки – доньку Тетяну. Не маючи змоги самій одержати належну освіту, вона доклала максимум зусиль, щоб вивчилися її діти і в майбутньому зв'язали життя з освітянською нивою. При цьому мати вчила дітей

вмінню долати труднощі, доброзичливості, поваги до людей з села, скромності й твердості духу там, де це необхідно.

Ювіляр завжди з ніжністю та вдячністю пригадує виховні уроки своїх батьків. Важко з упевненістю стверджувати, але можна припустити гіпотетично, що їхнє селянське походження на генетичному рівні передалося й сину. Пізніше, вже у зрілому віці, це стане мабуть одним із спонукальних мотивів вибору ним аграрної історії України як стратегії наукової творчості.

Також в цьому ключі варто згадати цікавий епізод з його дитячих років. Це коли Геннадій ще ходив до школи, його мама якось звернула увагу на те, що дитина задумливо підперла голову рукою: «Чому зажурився, козаче?», – спитала вона, ласкаво потріпавши синові чубчика. Відповідь змусила всіх розсміятися: «Та ось гадаю, як ученим стати» – хтось, що тоді було в голові у хлопчиська.... Звичайно, для того, щоб стати професором історії, йому потрібно було ще рости й рости, вчитися й вчитися.

Геннадій Кривчик навчався в середній школі № 4 Мелітополя. Відмінником не був та й геть не прагнув ним бути. До того ж головною школою, яка сформувала у юнака жагу до знань і творчості, стала не загальноосвітня, а студія образотворчого мистецтва при Палаці піонерів. Керував нею протягом багатьох років висококласний педагог, Учитель з високої літери – Іларій Андрійович Чубич, який вчив своїх вихованців не тільки малювати, а й послідовно, крок за кроком прищеплював їм любов до знань, до рідної культури, природи, краю, формуючи таким чином їх ціннісний горизонт, морально-етичні і патріотичні якості, хоч і вважався владою майже дисидентом, зазнаючи цькувань з боку місцевих чиновників. Він виховав чимало достойних людей, що зв'язали своє життя не тільки з малярством, але й з іншими творчими професіями. Серед них: заслужені художники В. Альошин і В. Григоров, архітектор В. Романов, видатний кінорежисер Г. Чухрай, який створив такі всесвітньо відомі кінострічки, як «Сорок перший», «Балада про солдата», «Чисте небо» та ін. Не без впливу свого наставника Геннадій Кривчик, як і багато інших вихованців студії, вступив після 9-го класу до художнього навчального закладу – Львівського училища прикладного мистецтва імені І. Труша на відділення художньої кераміки. Закінчив навчання у 1968 році, отримавши свій перший диплом з відзнакою. Дипломна скульптурна керамічна композиція випускника, навіяна українськими куманцями, прикрасила лужок перед басейном «Динамо» у столиці Галичини.

Безумовно, навчання і в студії, і в училищі позначилося на формуванні особистості майбутнього митця, відкрило й розвинуло у нього творчі здібності, які пізніше стануть у нагоді й у іншій професії. Зокрема, стиль його прийдешніх наукових творів

вирізнятимуть такі органічні елементи, як художня образність, яскравість, прискіпливе ставлення до максимально точного відтворення усіх деталей та нюансів історичних процесів і явищ, без чого неможливо адекватно передати унікальний колорит і дух епохи, того чи іншого історичного періоду.

Тим часом, ще навчаючись у Львові, Геннадій Кривчик поступово усвідомлював, що його справжнє покликання все ж таки в іншому, а саме – в науковій гуманітарній царині. Утім, перша спроба «взяти» філософський факультет Московського університету, як і очікувалось, виявилася невдалою. Справа в тім, що у той час на цей престижний факультет зараховували, як правило, тільки за направленнями партійних і комсомольських органів, переважно з числа тих, хто відслужив в армії, або дітей номенклатури, себто «по благу». Попри блискучу відповідь на першому екзаміні з історії СРСР, абітурієнту приймальна комісія поставила лише «четвірку» – мовляв, «неча соваться с суконным рылом в калашный ряд». Тож Геннадію довелося відкласти здійснення своїх планів на два роки і проходити власні «університети» в лавах Радянської армії, на аналітичній станції хімічних військ Одеського військового округу (1968-1970), де він розраховував маршрути руху військових частин в умовах застосування зброї масового враження. За службу був нагороджений медаллю «За військову звитягу». Будучи сержантом, постигав військову науку і і займався вихованням молодого поповнення, а коли видавався вільний час, багато читав, здебільшого історичну літературу.

Додамо, що у Геннадія був ще й сімейний приклад – його рідний дядько Павло Трофимович Кривчик, який у 1950-1970-х рр. завідував кафедрою у Запорізькому машинобудівному інституті і вважався одним із провідних істориків-краєзнавців міста. Його обидва сина отримали вищу технічну освіту. Старший, зокрема, – Леонід після закінчення фізико-технічного факультету Дніпропетровського державного університету (ДДУ) став знаним конструктором ракетобудівником, лауреатом Державної премії СРСР. А ось щодо племінника – Геннадія, то, здається, саме неабиякий авторитет серед близьких, що мав Павло Трохимович, врешті-решт схилив до остаточного вибору Г. Кривчика – стати, як дядько, істориком, викладачем історії. Як жартували в родині, на небесах, мабуть, щось переплутали, оскільки фах історика успадкували не рідні сини, а племінник.

Далі все було закономірно – після демобілізації Геннадій повернувся в рідний Мелітополь, тут одружився на студентці Педагогічного інституту Світлані, яка чекала нареченого два роки, і вже понад півстоліття вони разом, в любові та гармонії, живуть, що називається, душа в душу. Разом пішли працювати в школу, а Геннадій одночасно вступив на історичне відділення заочного факультету ДДУ (1971). Так дипломований митець розпочав свій

життєвий «дрейф» у напрямку досягнення професії історика.

Примітно, що Г. Кривчик спочатку працював відповідно до отриманої професії учителем малювання і креслення, потім історії, організатором позакласної роботи, заступником директора школи, опублікував свої перші твори. Щоправда, не наукові, а поки що художньо-публіцистичні в міській газеті «Серп і молот». Також брав участь у республіканських і всесоюзних педагогічних конференціях. До речі, з цим пов'язаний курйозний випадок, коли на одному з таких заходів він отримав грамоту міністерства освіти СРСР «за досягнення у педагогічній діяльності, організацію плідного співробітництва школи, сім'ї й громадськості в мікрорайоні школи», а повернувшись додому, дізнався, що міністерська комісія з Києва саме в цей час вказала за результатами вивчення кадрового складу середніх шкіл Мелітополя на недоцільність перебування на посаді заступника директора і вчителя історії людини, яка ще тільки навчається на четвертому курсі вищого навчального закладу. Завідувачу міськвно і директору школи № 22 довелося довго переконувати сувору комісію, що у будь-якому правилі бувають винятки. І переконали таки.

Свій новий фаховий інтерес Г. Кривчик упродовж шести років (саме стільки тоді тривало навчання на заочних факультетах) наполегливо й цілеспрямовано реалізовував в ДДУ, отримуючи базові знання історика у спілкуваннях з плеядою таких відомих вчених і вимогливих викладачів, як професори А. М. Черненко, Д. П. Пойда, Д. С. Шелест, В. Я. Борщевський, доценти М. П. Ковальський, І. Ф. Ковальова, Ф. Р. Гольденберг, В. І. Михайлова, М. Д. Мартинов, Л. В. Скрипнікова та ін. Закінчив навчання в університеті в 1977 р., отримавши свій другий диплом з відзнакою, цього разу історика, викладача історії і суспільствознавства.

Тема дипломної роботи – політика англійських лібералів у другій половині XIX ст., що була написана здебільшого на основі англійських публікацій і джерел. Однак завідувач кафедри історії СРСР та УРСР професор Дмитро Павлович Пойда переконав Геннадія Кривчика в тому, що йому варто продовжити навчання в аспірантурі по цій кафедрі й обрати об'єктом дослідження добре відомий йому зсередини, так би мовити, ракурс – проблему піклування громадськості про розвиток сільської загальноосвітньої школи у 1960-1970-х рр. Роки навчання минули швидко: у червні 1980 р. достроково і успішно захищена кандидатська дисертація у науковій раді університету. Цікавий штрих: майже одночасно в Києві захистив дисертацію з історії його близький родич по материнській лінії – Солопов Віктор Федорович (його прадід був рідним братом дідуся Геннадія Георгійовича). Ось і вийшла така сімейно-історична династія.

Після закінчення аспірантури Г. Кривчик три роки працював викладачем на тій же кафедрі в ДДУ, продовжував плідні наукові дослідження, роздумував над темою докторської дисертації. І, вочевидь, до її підготовки та написання пройшло б не так багато часу, якби не новий поворот у біографії молодого вченого. У 1983 його «запросили» перейти на роботу в Дніпропетровський міськком КПУ, у ідеологічний відділ лектором, а невдовзі заступником завідувача відділом. Певно, тоді надійшла вказівка «згори» укріпити партійні кадри науковцями. Відмовлятися ж від таких пропозицій в умовах тогочасного партійного диктату було не тільки не прийнято, але й неможливо, більше того, небезпечно. Ось і довелося перспективному історичу дещо скорегувати свої професійні плани. Утім, як слушно кажуть в народі, не місце красить людину, а людина місце. Відтак знаю не з чуток, а з особистого спілкування: всі, кому довелося зустрічатися з Геннадієм Георгійовичем під час перебування його на тій посаді, говорили про нього тільки добрі слова, як про розумного управлінця і порядну людину. Свою роботу він прагнув здійснювати неформально, без надмірного пафосу, наповнювати її гуманізмом, загальнолюдськими моральними цінностями. Проте, такий підхід не завжди знаходив розуміння у секретарів міськкому, які воліли діяти звичними, апробованими методами, насаджуючи авторитарний стиль керівництва парторганізацією, а по суті й містом. З цієї причини час від часу виникали конфлікти. А головне – Г. Кривчик зрозумів, що така робота, коли нерідко доводиться йти проти своєї совісті й переконань, не для нього, що йому набагато комфортніше працювати зі студентською молоддю, займатися наукою. Й після численних спроб піти «у відставку» відповідну заяву таки підписали. З великою радістю Геннадій Георгійович повернувся до своєї альма-матер на рідну кафедру, до улюбленої роботи.

Між тим Геннадія Кривчика в цей час вже добре знали не лише тут, в університеті, а на загал і в науково-освітньому середовищі міста. Тож коли в ході так званої перебудови розпочалося оновлення керівників суспільствознавчих кафедр, відповідні пропозиції йому посипалися з різних вишів. Зрештою після певних коливань він прийняв у жовтні 1987 р. запрошення від Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, де очолив кафедру історії КПРС, яку невдовзі реформували в кафедру політичної історії, згодом у кафедру українознавства. Не останню роль в такому виборі, схоже, відіграло бажання зробити приємне своєму батькові. Адже відтепер батько зможе пишатися сином, який очолюватиме кафедру і викладати в інституті, де він колись навчався і з вдячністю згадував про своїх викладачів.

У будівельному інституті, який у 1990-ті рр. став іменуватися Придніпровською державною

академією будівництва і архітектури, Г. Кривчик остаточно сформувався і як досвідчений, креативний освітянин, очільник і справжній лідер кафедрального колективу, з яким пов'язав свою кар'єрну долю на понад 25 років (до 2013-го, коли перейшов на ту ж посаду керівника кафедри українознавства, потім професора в Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна (ДПТ) (нині – Український державний університет науки і технологій). Щороку з-під його пера виходили цікаві й змістовні публікації з новітньої історії України, здебільшого з аграрної тематики, любов до якої прищепив професор Д. П. Пойда. За авторської участі Г. Кривчика були написані й видані такі фундаментальні праці монографічного характеру, як «Профсоюзи Дніпропетровщини: Исторический очерк» (1992), «Історія міста Дніпропетровська» (2006), п'ятитомна «Історія державної служби України» (2009), «Лиха коса Голодомору» (2008), «Історична пам'ять Дніпропетровщини» (2012) та ін.

Одночасно з науково-педагогічною роботою Геннадій Георгійович вів активну громадську діяльність, був депутатом обласної ради. Як високоерудований знавець своєї справи та ще й з гарними ораторськими здібностями він охоче займався просвітництвом, публіцистикою, постійно виступаючи з гостросюжетними, соціально щемкими темами «на злобу дня» на шпальтах центральної і регіональної преси, в трудових колективах, несучи людям авторитетну позицію вченого-історика з актуальних питань нашого повсякдення. Його численні публіцистичні статті (всього їх близько сотні) мали «свою» широку аудиторію.

Натомість генеральним вектором наукових студій залишалася все таки аграрна історія України. У 2003 р. побачила світ його монографія «Українське село під владою номенклатури», яка стала помітною подією у професійному середовищі істориків-аграрників. Адже в ній уперше проаналізовано широкий спектр проблем соціального розвитку українського села з огляду на матеріальні та політичні інтереси правлячої в СРСР партійно-господарської номенклатури. Про неї згадували на наукових форумах, її досить рясно цитували.

Монографія стала основою докторської дисертації на тему «Соціальний розвиток українського села у 1960-80-х рр.», блискучий захист якої відбувся у червні 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Дніпропетровського національного університету (ДНУ). Як заступник голови ради добре пам'ятаю перипетії того захисту, який за визнанням колег став одним з найкращих в історії ради. Високо оцінили працю офіційні опоненти, знані науковці, професори П. П. Панченко, С. М. Тимченко, Ф. Г. Турченко (останній був долучений в статусі додаткового опонента замість Л. Ю. Беренштейна, який через хворобу не зміг взяти

участь у засіданні, але надіслав позитивний відгук, що був озвучений на захисті дисертації). Опоненти, а також усі члени вченої ради особливо відзначили досконале володіння здобувачем дослідницьким інструментарієм, сучасною методологією, залучення й уведення в науковий обіг потужного масиву нових документальних джерел із фондів 15-ти державних архівів, що забезпечило новизну і переконливість здобутих наукових результатів, успішне фахове розв'язання важливої наукової проблеми.

Відтоді Г. Кривчик (а у 2004-му до докторського ступеня додалося і вчене звання професора по кафедрі українознавства) увійшов до когорти провідних істориків-аграрників України новітнього часу. Всього він є автором і співавтором понад 270 друкованих праць, в тому числі п'яти монографій, низки підручників і навчально-методичних посібників для студентства (найважливіші з них див. у бібліографічних посиланнях).

Щоправда, після захисту докторської дисертації Геннадій Георгійович почав поволі згортати дослідження соціальної проблематики українського села на заключних етапах радянської історії, оскільки, за його словами в одному із інтерв'ю, «те що хотів сказати по даній темі, вже сказав, довівши головне: «зневажливе чи споживацьке ставлення держави до села, людей, які там мешкають, є однією із суттєвих вад і помилок технократичного, урбанізованого суспільства. Натомість історія свідчить про те, що щоразу, коли країна перебувала на роздоріжжі або у важкому становищі, коли здавалося, що вже немає виходу, відродження приходило із села. Саме там знаходяться наші національні коріння і зберігаються національні традиції» (Кривчик, 2008, с. 9).

Відтак профіль наукових пошуків професора Кривчика об'єктивно зазнавав змін, помітно розширювався. Дедалі глибше занурювався він у світ етнополітичної історії України, сучасної динаміки національних відносин в країні, історичних передумов і генези формування української національної ідеї. Водночас з'явилися серйозні публікації з методології історичних дисциплін, філософії, політології, педагогіки вищої школи, державного управління тощо. Зокрема, в серії наукових розвідок вчений обґрунтував ідею, яку, до речі, відстоює більшість представників дніпропетровської історичної школи, – про необхідність неухильного дотримання основоположних принципів історичного дослідження: об'єктивності, історизму, системності, а також вводить у обіг поняття художньо-описового методу, наголошуючи, що історичні твори мають бути не тільки науковими, але певною мірою й художніми, розрахованими не лише на фахівців-істориків, але й на загал пересічних читачів. Як бачимо, відчувається рука митця... (Кривчик, 1995-2022)

На мій погляд, варто згадати й про цикл оригінальних та новаторських статей з проблем

децентралізації влади в сучасній Україні, опублікованих в солідних наукових виданнях. Спираючись на європейський досвід і критично оцінюючи вітчизняну практику реформування системи державної влади та управління, Г. Кривчик висуває і добре аргументує ряд цікавих ідей щодо конституційно-правового забезпечення органів самоврядування, здійснення демократичних перетворень на рівні регіонів, наприклад, шляхом створення виконкомів обласних і районних рад з наданням їм належних повноважень, запровадження виборності губернаторів, інституту призначених комісарів та префектів із суто контролюючими функціями тощо. Судячи з усього, цей дослідницький інтерес з'явився у ювіляра не випадково, а внаслідок активної взаємодії з колегами (серед яких чимало професійних істориків) Дніпропетровського регіонального інституту державного управління, де він працював за сумісництвом на кафедрі права і європейської інтеграції у 2004-2013 р.

У цьому ж освітньому закладі, окрім опанування нових для себе навчальних дисциплін, викладацької та науково-дослідницької діяльності, Г. Кривчик долучився і до підготовки кадрів вищої кваліфікації відповідного профілю. Зокрема, під його керівництвом були виконані кандидатська дисертація Т. В. Безверхої і докторська Г. П. Євсєвої. Символічно, що останній своїй вихованці науковий консультант із задоволенням і з власної ініціативи передав керівництво кафедрою в будівельній академії, яка до того ж стала і її проректором. Крім того, у 2022 р., коли вже Геннадій Георгійович працював в Українському державному університеті науки і технологій, колишньому ДІПТі, і домігся відкриття там аспірантури на кафедрі українознавства, його аспірантка О. В. Мірошніченко підготувала і захистила у 2022 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історія та археологія», отримавши в числі перших в Україні диплом нового зразка і статусу.

Упродовж багатьох років тісні й плідні ділові та суто людські зв'язки Геннадій Кривчик підтримує зі своєю альма-матер, Національним університетом імені Олеся Гончара. Саме тут він захистив обидві дисертації, опублікував чимало статей у фахових виданнях, є постійним учасником наукових читань з проблем аграрної історії України, присвячених пам'яті свого вчителя-професора Д. П. Пойди, неодноразово працював головою ДЕК з атестації випускників історичного факультету, протягом 12 років (2010-2021) був членом спеціалізованої (докторської) вченої ради з історичних дисциплін ДНУ, регулярно виступав тут в якості офіційного опонента, демонструючи високий професіоналізм і активність, об'єктивність і вимогливість при обговоренні дисертацій.

Та чим би не опікувався Геннадій Георгійович, цей безперечно талановитий і самобутній історик,

освітянин, сумлінний і чесний громадянин, він завжди сповідує і пропагує не тільки загальноприйняті, універсальні ціннісні імперативи, а й власноруч, так би мовити, сформульовані ним в одній з останніх публікацій мудрі принципи науковця-гуманітарія: «... за будь-яких умов ученому в царинах гуманітарних наук слід відстоювати свою точку зору. Навіть тоді, коли вона суперечить загальноприйнятій думці й може зашкодити власному благополуччю... Учений, який проявив слабкість, не витримавши спокуси догодити владі чи науковим авторитетам, ризикує втратити свою репутацію..., а головне, дискредитує гуманітарну науку. Коли гуманітарні науки не дотримуються чесності, саме тоді вони створюють загрозу національній безпеці, бо не виконують свою основну місію – бути дороговказом для розвитку суспільства» (Кривчик, 2022, с. 69). Власне, в цьому, як на мене, й полягає його професійне та життєве кредо.

Висновки.

Загалом багатогранна і плідна діяльність професора Г. Г. Кривчика на ниві її величності Клію принесли йому цілком заслужене визнання і авторитет в науково-освітніх колах Придніпров'я та України. Розпочавши кар'єрне сходження в системі середньої і вищої освіти ще у часи компартійного всевладдя, з відповідних світоглядних й ціннісних орієнтацій, він згодом, як і багато хто з нас, пройшов досить тернистий, подеколи суперечливий шлях професійного самовдосконалення й теоретико-методологічного самоочищення, так званої «зміни парадигм», завдяки чому зміг створити вповні співзвучні нашому сьогоденню інтелектуальні продукти, залишити помітний слід у фаховому середовищі істориків кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. Приклад його життєвого поступу підтверджує один з розхожих висловів, що за спиною кожного

успішного науковця обов'язково були досвідчені й мудрі наставники.

Разом з тим, Геннадій Кривчик не є таким собі рафінованим, самозакоханим «нарцисом» чи ученим «сухарем». Він – звичайна, скромна, відкрита, добропорядна людина, з гострим слівцем та іскрометним почуттям гумору, неодмінно новим анекдотом при зустрічі. Багато читає, переважно вітчизняних і зарубіжних класиків. Захоплюється поезією, сам пише вірші, здебільшого поетичні привітання близьким, друзям, колегам до свят та ювілеїв.

А ще вабить його порсатися на любовно й власноруч облаштованій дачі, займатися риболовлю на Дніпрі, садівництвом, виноробством. Продукт останнього, до речі, якось довелося смакувати особисто, якість підтверджую. Професор, як кажуть, – він у всьому професор.

Вагомий творчий доробок вченого, педагога і громадського діяча Г. Г. Кривчика поцінований нагрудними знаками Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» (1998), «Петро Могила» (2010), почесною медаллю «За заслуги перед містом» (2008), багатьма іншими відзнаками різного рівня. З 2004 р. – академік АН вищої освіти України.

Геннадій Георгійович Кривчик глибоко вдячний усім, хто був причетний до його формування як людини і вченого. Попри свій солідний вік, він і сьогодні випромінює життєдайну енергію та натхнення, зустрічає свій ювілей на інтелектуальному підйомі, продовжує радувати читачів своєю науковою творчістю. Так, щойно в альманаху «Грані» надруковано його статтю на вельми актуальну тему: «Україна в умовах розгортання світової енергетичної кризи» (Кривчик, 2022), де йдеться про незламний дух українського народу. Тож побажаємо ювіляру сил, здоров'я й незламності для реалізації своїх планів і задумів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Свєсєва Г. П. Кривчик Геннадій Георгійович // Енциклопедія сучасної України. 2008. Т. 15 URL: esu.com.ua/searcharticles.php?id=747
- Іваненко В. В., Кривчик Г. Г. Історія і культура України: Підручник для студентів природничих та технічних спеціальностей. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 206 с.
- Іваненко В. В., Кривчик Г. Г., Накашидзе І. С. Уведення в науково-педагогічну діяльність: Навч. посібник. Дніпро: Ліра, 2018. 120 с.
- Кривчик Г. Г. «Колгоспний лад» як складова тоталітарного режиму в СРСР // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. Дніпропетровськ: ДНУ. 2004. С. 13-19.
- Кривчик Г. Г. Бюрократична природа трудового змагання у сільськогосподарському виробництві (1958-1985) // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Дніпропетровськ: ДФ УАДУ, 2000. Вип. 3 (3). С. 97-107.
- Кривчик Г. Г. Висвітлення соціального розвитку українського села в останні десятиліття радянської доби в науковій літературі // Українське суспільство. Друга половина ХХ ст. Історія та сучасність: Зб. наук.-попул. ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. С. 205-227.
- Кривчик Г. Г. Деформація взаємовідносин людини, техніки і природи у сільськогосподарському виробництві в умовах адміністративно-командної системи (60-80-ті рр.) // Гуманітарний журнал. 2001. № 3-4. С. 67-73.
- Кривчик Г. Г. Децентралізація влади в Україні на тлі пандемії COVID-19. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2021. № 1. С. 35 – 45. <https://doi.org/10.15421/172104>
- Кривчик Г. Г. Еволюція форм організації та оплати праці у сільському господарстві України в умовах тоталітарного режиму у 60-80-ті рр. // Науково-теоретичний альманах «Грані». 2001. № 4. С. 65-70.

- Кривчик Г. Г. Збереження села – пріоритет аграрної політики // Рідне село в історичній долі України: Зб. наук. пр. / Редкол.: Кобець А. С. (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Придніпров'я, 2013. Вип. 5. С. 46-50.
- Кривчик Г. Г. Історія міста Дніпропетровська. Розділ VI. Від відбудови до перебудови (9 травня 1945–1991 р.) // Історія міста Дніпропетровська / За ред. А. Г. Балебруха. Дніпропетровськ: Грані, 2006. С. 497–546.
- Кривчик Г. Г. Обрядовість. Глава 5. VI розд. колект. моног. // Україна: Друга половина XX ст. Нариси історії. Київ. Либідь, 1997. С. 224–230.
- Кривчик Г. Г. Про Голодомор знав світ (розділ колективної монографії) // Лиха коса Голодомору. 1932–1933 / Авт. кол.: П. П. Панченко (кер.) та ін. Київ: Україна, 2008. 429 с.; С. 252–264.
- Кривчик Г. Г. Радянська освіта, наука, культура у Дніпропетровській області повоєнного періоду (1945–1991 рр.) // Історична пам'ять Дніпропетровщини. Колективна монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Моноліт», 2012. 476 с.; Розділ 7. С. 300–344.
- Кривчик Г. Г. Розвиток особистого селянського господарства в Україні (60–80-ті рр. XX ст.) // Науково-теоретичний альманах «Грані». 2002. № 4. С. 37–42.
- Кривчик Г. Г. Розділ 23. Державна влада в добу хрущовської «відлиги» (1956–1964) // Історія державної служби в Україні: У 5 т. / С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 403–434.
- Кривчик Г. Г. Сільський побут в Україні у роки так званого «розвинутого соціалізму» // Питання аграрної історії України. Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. С. 188–199.
- Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. XX ст. Історіографія проблеми // Гуманітарний журнал. 2001. № 11–12. С. 17–35.
- Кривчик Г. Г. Україна в умовах розгортання світової енергетичної кризи на початку 2020-х рр. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2022. № 6., с. 52–59. <https://doi.org/10.15421/172269>
- Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.). Монографія. Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. 192 с.
- Кривчик Г. Г. Український селянин як об'єкт аграрних реформ // Антропологічні виміри філософських досліджень. 2014. № 6. С. 98–108.
- Кривчик Г. Г. Уроки організації громадського побуту в українському радянському селі (60–80-ті рр. XX ст.) // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2003. № 4 (14). С. 91–98.
- Кривчик Г. Г. Філософський погляд на аграрну політику в Україні (1960–1990) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. С. 93–97.
- Кривчик Г. Г., Євсєєва Г. П. Історичні витоки та етичний зміст української толоки (п. 1.4) // Трансформації феномена волонтерства в дискурсивних практиках публічної сфери життя. Монографія / за наук. ред. Т. І. Власової. Дніпро: Стандарт сервіс, 2017. 140 с. С. 32–44.
- Кривчик Г. Г., Калашников В. М., Марков К. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. В. М. Калашникова. Дніпропетровськ: НГУ, 2012. 256 с.
- Кривчик Г. Г., Лагдан С. П. Дистанційне навчання: вимушена необхідність чи нагода для вдосконалення навчального процесу // Grail of Science. Periodical Scientific Journal. 2022. № 22. Рр. 229–235. DOI 10.36074/grail-of-science.25.11.2020.45.
- Кривчик Г. Г., Ляшенко І. С. Добросовісність у гуманітарних студіях з огляду на християнську мораль // Науково-теоретичний альманах «Грані» 2022. № 1. С. 64 – 71.
- Кривчик Г. Г., Щербакова О. В., Яворський Ю. Е. Запровадження нових свят і обрядів в українському селі в 1960–1980-ті роки: Здобутки та перекошеня // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. пр. Вінниця: ВДПУ, 2003. С. 86–93.
- Кривчик Геннадій Георгійович: Короткі нариси про життя і діяльність з нагоди 60-річчя від дня народження / Уклад.: Г. П. Євсєєва, Г. І. Карпенко. Дніпропетровськ: ПДАБА, 2008. 60 с.

REFERENCES

- Ivanenko, V. V., & Kryvchik, H. G. (2016). *History and culture of Ukraine: Textbook for students of natural and technical specialties*. Dnipropetrovsk: Lira, 2016.
- Ivanenko, V. V., Kryvchik, H. G., & Nakashidze, I. S. (2018). *Introduction to scientific and pedagogical activity: Study guide*. Dnipro: Lira.
- Kryvchik, G. (2022). Ukraine under the Development of the Global Energy Crisis at the Beginning of the 2020s. *Grani*, 25(6), 52–59. <https://doi.org/10.15421/172269>
- Kryvchik, G. & Liashenko, I. (2022) Integrity in Humanities Studies with Regard to Christian Morals. *Grani*. 25(1), 64–71. <https://doi.org/10.15421/17229>
- Kryvchik, H. (2021). Decentralization of power in Ukraine in the conditions of the COVID-19. *Grani*, 24(1), 35–45. <https://doi.org/10.15421/172104>
- Kryvchik, H. G. (1995). Philosophical view of agrarian policy in Ukraine (1960–1990). *Issues of agrarian history of Ukraine and Russia. Materials of scientific readings dedicated to the memory of Professor D. P. Poyda*. Dnipropetrovsk: DSU, P. 93–97.
- Kryvchik, H. G. (1997). Ritualism. Chapter 5. Chapter VI. The collection monogamy. Ukraine: Second half of the 20th century. *Essays of history*. Kyiv. Lybid, P. 224–230.
- Kryvchik, H. G. (1999). Rural life in Ukraine during the years of so-called "developed socialism". *Issues of agrarian history of Ukraine. Materials of the third scientific readings dedicated to the memory of Professor D. P. Poyda*. Dnipropetrovsk: DSU, P. 188–199.
- Kryvchik, H. G. (2000). The bureaucratic nature of labor competition in agricultural production (1958–1985). *Actual problems of state administration: Collection. of science works*. Dnipropetrovsk: DF UADU, Issue 3 (3), 97–107.

- Kryvchyk, H. G. (2001). *A Ukrainian village under the rule of the nomenclature (60-80s of the 20th century)*. Monograph. Dnipropetrovsk: DNU.
- Kryvchyk, H. G. (2001). Deformation of the relationship between man, technology and nature in agricultural production in the conditions of the administrative-command system (60-80s). *Humanitarian journal*. No. 3-4. P. 67-73.
- Kryvchyk, H. G. (2001). Social development of the Ukrainian village in the 60s-80s of the 20th century. Historiography of the problem. *Humanitarian journal*. No. 11-12. P.17-35.
- Kryvchyk, H. G. (2001). The evolution of forms of organization and payment of labor in the agricultural economy of Ukraine under the conditions of the totalitarian regime in the 1960s-1980s. *Grani*, 4(4), 65-70.
- Kryvchyk, H. G. (2002). Coverage of the social development of the Ukrainian village in the last decades of the Soviet era in scientific literature // Ukrainian society. The second half of the 20th century. *History and modernity: Collection. populist science Art*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences. P.205-227.
- Kryvchyk, H. G. (2002). The development of the personal peasant economy in Ukraine (60-80s of the 20th century). *Grani*, 4 (24), 37-42.
- Kryvchyk, H. G. (2003). Lessons from the organization of public life in the Ukrainian Soviet village (60-80s of the 20th century). *Actual problems of state administration: Collection. of science Ave*. Dnipropetrovsk: DRIDU UADU. No. 4 (14). P.91-98.
- Kryvchyk, H. G. (2004). "Collective farm system" as a component of the totalitarian regime in the USSR. *Problems of the agrarian history of Ukraine and Russia. Materials of the fifth scientific readings dedicated to the memory of Professor D. P. Poyda*. Dnipropetrovsk: DNU. P.13-19.
- Kryvchyk, H. G. (2006). History of the city of Dnipropetrovsk. Chapter VI. From reconstruction to reconstruction (May 9, 1945–1991). *History of the city of Dnipropetrovsk*. A. H. Bolebrukh (Ed.). Dnipropetrovsk: Grani, P.497–546.
- Kryvchyk, H. G. (2008). The world knew about the Holodomor (part of the collective monograph). *The evil fate of the Holodomor. 1932-1933*. Author: P.P. Panchenko (Ed.) and others. Kyiv: Ukraine. 429 p.; P.252-264.
- Kryvchyk, H. G. (2009). Chapter 23. State power in the days of Khrushchev's "thaw" (1956-1964). *History of public service in Ukraine*: In 5t. / S.V. Kulchytskyi (head of auto col.) and others. Kyiv: Nika-Center, T.2. P.403-434.
- Kryvchyk, H. G. (2012). Soviet education, science, culture in the Dnipropetrovsk region in the post-war period (1945-1991). *Historical memory of the Dnipropetrovsk region*. Collective monograph. Dnipropetrovsk: "Monolit" publishing house, 476 p.; Chapter 7. P. 300-344.
- Kryvchyk, H. G. (2013). Preservation of the village is a priority of agrarian policy. *Native village in the historical destiny of Ukraine: Collection. of science pr*. / Ed.: Kobets A.S. (resp. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Pridniprovia Publishing House. Issue 5. P. 46-50.
- Kryvchyk, H. G. (2014). The Ukrainian peasant as an object of agrarian reforms. *Anthropological dimensions of philosophical research*. No. 6. P.98-108.
- Kryvchyk, H. G., & Lagdan, S. P. (2022). Distance learning: forced necessity or opportunity for improving the educational process. GrailofScience. *Periodical Scientific Journal*. 22, 229-235. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.11/25/2020.45>
- Kryvchyk, H. G., & Yevseeva, H. P. (2017). Historical origins and ethical content of Ukrainian toloka (p.1.4). *Transformations of the phenomenon of volunteering in discursive practices of the public sphere of life*. Monograph / for science. ed. THOSE. Vlasova. Dnipro: Standart service, 140 p. P.32-44.
- Kryvchyk, H. G., Kalashnikov, V. M. (ed.), & Markov, K. A. (2012). *History of the state and law of Ukraine: Education. manual*. Under the editorship V.M. Kalashnikov. Dnipropetrovsk: NSU.
- Kryvchyk, H. G., Shcherbakova, O.V., & Yavorskyi Yu. E. (2003). Introduction of new holidays and rites in the Ukrainian village in the 1960s-1980s: Gains and distortions. *Scientific notes of M. Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University*. Issue 6. Series: History: Coll. of science pr. Vinnytsia: VDPU, P.86-93.
- Yevseeva, H. P. (2008). Kryvchyk Hennadiy Georgiyovych. *Encyclopedia of modern Ukraine*. Vol. 15. Retrieved from <http://esu.com.ua/searcharticles.php?id=747>.
- Yevseeva, H. P., & Karpenko, G. I. (eds.) (2008). *Khennadiy Georgiyovych Kryvchyk: Short essays on life and activities on the occasion of the 60th anniversary of his birth*. Dnipropetrovsk: PDABA.

National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development

UDC: 027.54

DOI: <https://doi.org/10.15421/172302>**Mammadov Aliyusif**Senior Lecturer, Department of Bibliography, aliyusifmammadov@bsu.edu.az**Ismayilov Nadir**Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>,
nadirismayilov@bsu.edu.az*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Like any social institution, libraries, as well as other social institutions, have evolved and developed in the course of historical development under the influence of various factors. In the course of this development, under the influence of a variety of needs and tasks, there was also a differentiation of libraries. and various types of libraries arose. The analysis of these varieties, their ordering, the creation of a logically thought-out, scientifically based typology and classification is an important issue in modern library research. During the historical development of library science, various typological schemes of library varieties were developed and proposed. That is why the typology of libraries is one of significant issues of modern library sciences. one of the typological units of today's library typology is national libraries. The presence of a national library, the level of its activity and the versatility of this activity is an important measure of the development of library activities in a particular country. These issues became the main reason for devoting a particular article on the problem of library typology, the place and importance of national libraries in this typology, the emergence and development of national libraries, the functions of national libraries, the phenomenon of the emergence of several national libraries in one country.

The article also touches upon the discussion of the issue of national libraries by the world organization, the Conference of Directors of National Libraries. The issues of typology and functions included bibliographic functions of libraries in the scientific literature are considered, attention is also paid to the issue of expanding the activities of national libraries. At the end of the article, the main conclusions are given, as well as is submitted a list of references.

Keywords: library, typology, classification. national library, social functions, bibliographic function

Національні бібліотеки: типологія, основні функції та сучасні напрями розвитку

Маммадов Аліюсіф, Ісмаїлов Надір*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Як будь-який соціальний інститут, бібліотеки, як і інші соціальні інститути, еволюціонували і розвивалися в процесі історичного розвитку під впливом різноманітних чинників. У ході цього розвитку під впливом різноманітності потреб і завдань відбувалася і диференціація бібліотек. і виникли різні типи бібліотек. Аналіз цих різновидів, їх упорядкування, створення логічно продуманої, науково обгрунтованої типології та класифікації є актуальною проблемою сучасного бібліотекознавства. Протягом історичного розвитку бібліотекознавства були розроблені та запропоновані різноманітні типологічні схеми бібліотечних різновидів. Тому типологія бібліотек є одним із важливих питань сучасного бібліотекознавства. однією з типологічних одиниць сучасної бібліотечної типології є національні бібліотеки. наявність національної бібліотеки, рівень її діяльності та багатогранність цієї діяльності є важливим показником розвитку бібліотечної діяльності в конкретній країні. Ці питання стали основною причиною присвятити окрему статтю проблемі бібліотечної типології, місцю та значенню національних бібліотек у цій типології, виникненню та розвитку національних бібліотек, функціям національних бібліотек, феномену появи кількох бібліотек. національних бібліотек однієї країни.

У статті також йдеться про обговорення питання національних бібліотек світовою організацією Конференцією директорів національних бібліотек. Розглянуто питання типології та функцій бібліографічних функцій бібліотек у науковій літературі, приділено увагу питанню розширення діяльності національних бібліотек. У кінці статті наводяться основні висновки, а також подано список використаної літератури.

Ключові слова: бібліотека, типологія, класифікація. національна бібліотека, соціальні функції, бібліографічна функція

Introduction.

Over its thousand-year history, mankind has created many social institutions, one of which is the library. The library, being an important part of the system of documentary communications, performs a number of special social functions - it forms and ensures the safety of various documentary collections, consisting of documents of various types and purposes, forms bibliographic resources, and provides various services intended for a variety of user groups in different geographical areas. Like any social institution, libraries, as well as other social institutions, have evolved and developed in the course of historical development under the influence of various factors. In the course of this development, under the influence of a variety of needs and tasks, there was also a differentiation of libraries and various types of libraries arose. One of these types are national libraries. Therefore, if it poses the question fundamentally, the problem of the essence of national libraries relates to such a direction of library science as the typology and classification of libraries. At different times and different researchers expressed various opinions regarding the structure of library typology, about the place and importance of national libraries in this typology, about the importance of national libraries for society. Another interesting issue concerning national libraries is the main directions of their activity.

Although there are some differences in the activities of national libraries in different countries, in all national libraries the bibliographic direction of activity is given great importance. Therefore, this issue requires careful consideration.

Constant change, the evolution of the social environment in which libraries exist, various challenges of the modern world pose ever more complex tasks for libraries. In such a situation, national libraries should unite their efforts and develop a coordinated development strategy. A great merit in this belongs to such international organizations as IFLA and CENL. Therefore, attention should be paid to the activities of these organizations and especially, to those areas that are associated with the bibliographic activities of national libraries. The article attempts to clarify these issues.

Analysis of previous publications

The issue of the emergence and development of national libraries, the problem of library typology and the place of national libraries in this typology, the classification of libraries, the problem of expanding the functions of national libraries and some other related issues are discussed in detail in a number of books and publications of library scientists on the pages of scientific periodicals. In the published materials of such library organizations, as IFLA and the Conference of European National Librarians also considered issues related to the activities and functions of national libraries.

For example, German library researchers J. Seefeldt and L. Sire in their article entitled "Doors to the past

and the future - libraries in Germany" considered the typological scheme of modern libraries taking into account the library realities of this country and the place of this typology of national libraries.

For example, speaking about the typology of libraries, N.S. Kartashov and V.V. Skvortsov are distinguished as separate types of national libraries, universal libraries, special libraries and many of their subtypes. The same authors analyzed in detail the goals and objectives of modern national libraries, attaching particular importance to the bibliographic activities of these libraries.

Joan de Beer, former Acting Director of the State Library in Pretoria, one of the two national libraries of South Africa and her colleague Francois Hendrikz in a joint article, they analyzed the activities of 17 national libraries of different countries, paying special attention to the bibliographic direction of the activities of these libraries. Other researcher Bas Savenije in his article, which deals with the current problems of national libraries, draws attention to their activities as a national bibliographic agency usually an integral part of the national library.

Other library specialist from the National Library of Romania Elena Triziman in her article dedicated to the activities of this library emphasizes bibliographic direction of activity of library-compiling National Bibliography of Romania (as National Bibliographic Agency) with its known series (books, albums, maps; serial publications; musical scores, records, cassettes; doctors' theses; papers in periodicals).

British specialist, Mauricy Line, who worked for a long time at the British Library and other libraries in the UK, was the president of the British Library Association in his article drew attention to the social functions of libraries, noting the constant evolution of these functions.

The issue of the evolution of national libraries, their functions and changes in these functions, as well as the importance of the bibliographic functions of this type of library, are also discussed in detail in various official documents, in the proceedings of IFLA and CENL.

Consideration of the problem

It became generally accepted that every country should have a national bibliographic agency, usually an integral part of the national library. First of all, it is necessary to consider the issue of the emergence of national libraries, which is closely related to the problem of library typology. Library research confirms that the first libraries, which subsequently received the status of national libraries, arose much earlier than the term "national library" arose. Referring to the definition provided in IFLA documents, a national library is the library responsible for acquiring and maintaining copies of all relevant documents published in the country in which the library is located. It is also indicated that the definition of "national library" allows for the existence of several national libraries in the country. (Definitions of Library Types).

For the first time this term began to be used during the Great French bourgeois revolution (1789). As you know, starting from the 14th century, there was a royal library in France. In 1368, Charles V placed his collection of books in a specially equipped room in the Louvre Palace. And ten years later, the fund of this library already consisted of more than 900 volumes. This began a tradition that all the kings of France at that time sought to preserve. On December 28, 1537, King Francis I passed a legal deposit decree requiring printers and booksellers to deposit for the Royal Library at the Château de Blois any printed book offered for sale in the kingdom. The Royal Library replenished its funds under other rulers of the country. After the overthrow of the monarchy, by decree of the Revolutionary Government in 1789, the Royal Library became the National Library of France and access was opened to all citizens of the country. (*Histoire de la Bibliothèque*).

The fact that this library under the king served only a limited circle of users and the revolution opened its doors to all citizens of the country confirms that the library acquired the quality of a national library only under republican rule, when all citizens began to have equal rights, and this, the first national library, can be called precisely this library. Another important issue concerning national libraries is the definition of the stages of their development. For example, library specialists of our time, in particular I. I. Tyulina, speaking about the stages of the formation of national libraries, distinguishes three stages of their development.

The first stage in the development of national libraries on a traditional basis covers the period from the Middle Ages to the nineteenth century. At this stage, national libraries collected, protected, enriched their funds separately from other libraries in the country, kept a bibliographic record of the country's printed products and organized reader services. It was during this period that the national library began to be considered one of the signs of national identity and the formation of national culture.

The second stage in the development of national libraries can be considered a transitional period. During this period, spanning the first half of the twentieth century, many countries in Asia and Africa created their own states and then began to create national libraries. At this stage, there was a clear identification of the public role of national libraries with the expansion of cooperation with other libraries of the country, accompanied by more active public use of their documentary funds.

The third, modern stage in the development of national libraries, the researcher considers the most intensive period of their development. Since the second half of the twentieth century, the intensification of customer service, the leadership of library activities in the country and the closer integration of the activities of the country's libraries into the world library activity have become characteristic features of the activities of national libraries. (Tyulina, 2007, p. 708.).

As can be seen from the above, the stages of development of national libraries are primarily manifested in the change and development of their public libraries. But one cannot agree with her opinion about the inclusion of their predecessors that existed in the Middle Ages as national libraries. In our opinion, they were only the predecessors of these libraries.

Returning to the issue of library typology, it should be noted that the creation of a typology of some variety of objects is a cognitive process in which the synthesis of the general and the special is carried out, the similarities and differences of the objects under consideration are determined. In the world library thought in different historical periods, there were different views on the typology of libraries.

For example, the above mentioned German library researchers, based on the German experience of library construction, distinguish the following typology of libraries:

1. Libraries of national importance (national library, other libraries of national importance, central specialized libraries);
2. Land and other regional libraries;
3. Libraries of higher educational institutions (including libraries of universities, libraries of higher specialized schools and other universities);
4. Special and specialized libraries;
5. Public libraries (including community public libraries and church public libraries);
6. Special types of public libraries (including libraries for children and youth, school libraries and other libraries). (Seefeldt, & Syré, 2007, p. 27-48). But this typological scheme cannot be called final, and therefore, the library community often discusses this issue and various approaches to typology are proposed.

As you know, in the world library science, Soviet library science attached special importance to the issues of library typology. Library scientists such as M.A. Potapov, I.M. Frumin, N.S. Kartashov, V.V. Skvortsov, M. I. Akilina, E. T. Seliverstova, A. V. Grishin, A. M. Ushakova, N. I. Tyulina and others developed this issue in detail in their works.

For example, speaking about the typology of libraries, N.S. Kartashov and V.V. Skvortsov are distinguished as separate types of national libraries, universal libraries, special libraries and many of their subtypes. At the same time, the authors note that due to the constant development of society, there are constant changes in various branches of human activity, which invariably affects the librarianship. Therefore, under the influence of various factors, the typology of libraries develops and changes (1997, p. 44-89.)

In the modern period, the most common is the typology proposed by IFLA and UNESCO. According to the typology of these organizations, set out in the document "Definitions of typologies of libraries", definitions are given for the following types of modern libraries:

1. National libraries;
2. Libraries of higher educational institutions;
3. Public libraries;
4. Community libraries.
5. School libraries;
6. Other libraries. (Definitions of Library Types).

But even this typological scheme cannot be called final, and therefore, the library community often discusses this issue and offers various approaches to typology.

As noted above, another key issue when discussing the activities of libraries as a social institution and, in particular, national libraries, is their social functions.

In Western library science, the main functions of libraries include information, cultural and recreational functions.

As you know, in the world library science, Soviet library science attached special importance to the issues of social functions of libraries. For example, the above-mentioned researchers, Nikolai S. Kartashov, Vladimir V. Skvortsov, developed this issue in detail in their works. They, along with the above three functions, singled out such social functions of libraries as educational, organization of mass reading, and hedonic function (1997, p.6-10).

The prominent librarian Y. Stolyarov also paid close attention to the social functions of libraries and analyzed in detail their functions, including the functions of national libraries. (2003, p. 23–27).

It should be noted that the question of what to include in the functions of national libraries has been at the center of the attention of library practitioners and researchers for more than a century, and different opinions have been expressed on this issue.

For example, a British specialist, Mauricy Line, who worked for a long time at the British Library and other libraries in the UK, was the president of the British Library Association, noted that these libraries initially had the goal of creating not only a collection of national publications, but also publications from all over the world. In the 19th century, developing countries saw national libraries as visible symbols of statehood, holding printed monuments of their past history and collecting materials for the future. (Line, 1999, p.154-157).

But over time, society began to set new tasks for national libraries, and gradually the list of the main functions of these libraries began to expand.

In a number of other articles devoted to the problem of the emergence and social significance of national libraries, attention is paid to such basic functions of modern national libraries as the comprehensive acquisition and storage of all the country's publishing products and products of other countries dedicated to this nation and published in the language of this country, as well as maintaining national record-registration, repertoire bibliography, the function of which consists of compiling complete and analytical bibliographic records, reflecting all completed publishing products

and the reflection of these bibliographic records in the printed bodies of national bibliographies. It is in these areas that the vast majority of national libraries have worked for a long time. However, from the middle of the twentieth century, under the influence of social needs, a new trend began to appear, which was to create more suitable conditions for the use of library collections by society, to ensure that these funds were accessible to all citizens, to expand the contingent of users who benefited from libraries. Scientific research and discussions of the main functions of national libraries in the world library continue to this day. The main reason for the division of opinions is the difficulty of bringing the differences in the functioning of national libraries around the world onto a single theoretical basis. But over the past half century, the problem of debate and discussion among the world's library experts has intensified. Particularly effective and fruitful conditions for the exchange of views arise at conferences, symposiums and seminars at the global and regional levels. Where problems of national libraries are discussed. Among them, the Symposium of Directors of European National Libraries (Austria, Vienna, 1958) should be especially noted. At this event, for the first time, a collective study and analysis of the phenomenon of national libraries began. As another important event, the meeting of directors of national libraries (Switzerland, Lausanne, 1976) should be mentioned. This meeting defined the role of national libraries in national and international information systems. The tradition of collective consideration of the problems of national libraries is continued by such international organizations as IFLA, the Conference of Directors of National Librarians, etc. And in 1987, European national libraries united within a single organization called The Conference of European National Librarians (The Conference of European National Librarians). Now this organization includes 46 national libraries from 45 European countries. The purpose of the organization is to promote the national libraries of Europe, strengthening their special role in preserving the cultural heritage of the continent and making it accessible to all. The mission of the organization is to advance the cause of the national libraries of Europe by making them work together.

In these events and in other activities of directors of national libraries, in the policy documents adopted by them, for example, participants and experts of the European strategic plans for European national libraries drew attention to a number of common features and functions of national libraries, which take into account modern challenges facing national libraries. This is, first of all, the formation of an exhaustive, most complete fund of national publishing products, the organization of the preservation of this fund, an exhaustive bibliographic reflection of both the already formed fund and the flow of publishing products, that is, the formation of national retrospective and current bibliographic sources, the publication of national bibliographic accounting

and registration manuals, the formation of a national electronic catalog, the preparation of strategic plans for the development of library activities in the country, the organization of international cooperation in the field of library, bibliographic and informatics. (CENL_Strategic_Plan). Speaking about the new functions of national libraries, it is important to mention the creation of collective group catalogs of national libraries, the organization of interlibrary subscriptions throughout the country and the expansion of interlibrary cooperation around the world (primarily national libraries in other countries).

Another, relatively new function of national libraries is their assistance to research work, which before them was carried out mainly by such special libraries as libraries of universities and research institutes, scientific and technical information bodies. For example, Torsten Reimer, director of the library of the University of Chicago in the British Library, speaking about this direction, notes that the British Library, taking into account the documentary and information needs of researchers in 2016, created a new department - Researcher Services, in order to provide new services to researchers and research organizations. This process is driven by the development of a service strategy for research purposes, the first in the library's history, and the renewal of its content strategy. (Reimer, 2018, p. 31)

In the last quarter of the twentieth century, the impact of the use of new information technologies, information processing, storage and transmission of information using telecommunications and information technologies in worldwide document management systems has had a strong impact on the activities of national libraries. Starting in the 1970s at the Library of Congress, the main national library of the United States, this process then became a fundamental turning point in the activities of national libraries in other countries of the world. Thus, their funds began to be filled with new media, measures were taken to maximize the use of these documents, to provide automation tools, software and new means of communication to manage library and bibliographic processes. The national libraries themselves have become a leading force in the implementation of these innovations and their application in the country, transferring and disseminating new experience. These innovations have intensified the closer integration of national libraries with foreign national libraries and other libraries, as well as the creation of both corporate primary documentary and bibliographic resources. The increase in the workload and tasks of national libraries and the increase in the number of document streams is causing them to outsource some of their functions to other libraries. These libraries serve consumers by building specialized collections for specific types of science or specialized areas (National Libraries). National libraries are the type of library that has attracted the attention of the global library community for the last hundred years. It is no coincidence that one of the

main sections of IFLA, which is the world's leading library organization, is called National Libraries. IFLA's documents, meetings and annual conference proceedings emphasize the vital importance of national libraries in the field of library work in our time, with emphasis on their functions.

The National Libraries Section liaises with the national libraries of the world, builds relationships at the international level and implements programs to improve their work. The Section is chaired by a Standing Committee of 20 experts determined each year by election. The Standing Committee periodically develops action plans that guide the activities of IFLA and these libraries in the coming period. The last such plan for 2019-2020 was adopted in 2019 (National Libraries Section Action Plan).

At the meetings of the Standing Committee and during the annual IFLA conferences held in August each year, representatives of many national libraries around the world participate, discussing current and future issues. Interesting and thorough discussions are held every year, new challenges are identified in a changing library environment IFLA and its National Libraries Section work closely with the Conference of Directors of National Libraries.

As we have already noted, national libraries occupy a special place in modern library typology. Since their origin is based on the general law of society's demand for documentary and bibliographic information on a global and local scale, every nation and every independent state creates its own library. Therefore, such libraries exist in most countries of the world. As of October 17, 2022, there are libraries with the status of a national library in 216 countries of the world. By the way, this list also includes the libraries of the national republics that are part of the Russian Federation.

Analysis of the list of national libraries reveals a new phenomenon in the types of libraries - differentiation within the type of national library and the emergence of new subtypes. Like any social institution, in the course of the historical process of development, national libraries also develop, and as a result of this, differentiation often occurs within this type and subtypes appear that have different functions. This is why several national libraries have sprung up in a number of countries. For example, Costa Rica, Hungary, Poland, Paraguay, Turkey and Serbia have 2, Italy, South Korea, the Russian Federation (federal level) have 3, Germany and the United States have 5 national libraries (List of national and state libraries).

The presence of several national libraries can be seen in the example of Germany. The main libraries of this country have gone through a difficult path of development. For example, the German Library founded in 1912 by the Exchange Association of the German Book Trade with the support of the city of Leipzig and the Kingdom of Saxony had the status of a national library. But after the division of

Germany as a result of World War II, the Leipzig Library remained on the territory of the Democratic Republic of Germany, and in West Germany it was decided to establish a new national German library in Frankfurt am Main. And by the reunification of Germany in 1990, both libraries were merged into one. In 2006, the library was renamed the "German National Library" (DNB) by special law. It is simultaneously located in three cities in Germany - in Leipzig and Frankfurt am Main, as well as in Berlin, where the German Music Archive, established in 1970, is located. It also functions as a national library for musical literature. (Seefeldt, & Syré, 2007, p. 27-48) Thus, in this country there are three libraries under one me.

In many countries of the world, the status of national libraries is spelled out in the relevant laws. Examples of libraries such as the US Library of Congress, the British Library, the Bibliothèque nationale de France and the Russian State Library exemplify many national libraries in terms of the richness of their collections, the breadth of their functions and the high level of service they provide.

Thus, considering the need to create national libraries around the world, the process of their formation and development, we see that national Libraries are currently an important cultural institution of the country in the documentary and communication sphere, the first institution that accumulates and protects national intellectual property, being a social institution that primarily provides information support to society. The creation of new means and technologies for recording,

storing, transmitting, distributing and using information does not reduce the importance of national libraries for a country, nation, but, on the contrary, steadily increases them.

Conclusions

Summarizing the above mentioned, we can come to the following conclusions:

- the emergence of national libraries was the result of the historical development of libraries in the process of their differentiation to better meet the documentary and information needs of society;
- they also arose as a result of democratic processes in society, when palace libraries that existed, for example, in some countries, became national and became available to all citizens of the country;
- An analysis of the classifications and typologies of libraries proposed by some organizations shows that for library science these issues are still the subject of discussion, however, in all the proposed schemes, national libraries are indisputably singled out as an independent type;
- in the process of historical development, national libraries are also differentiated and new subtypes of it arise, for example, a subtype of national specialized libraries;
- in the process of historical development, scientific and technological progress, the functions of national libraries are continuously expanding, which contributes to a more complete satisfaction of the documentary and information needs of users, the whole society.

REFERENCES

- CENL *Strategic Plan*. (2015). Retrieved from http://www.cenl.org/wp-content/uploads/CENL_Strategic_Plan_2015-18.pdf
- De Beer, J., & Hendrikz, F. (1995). National Libraries Around the World 1993-1994. *A review of the literature*, 5 (7), 3-35.
- Definitions of Library Types: National libraries*. Retrieved from <https://librarymap.ifla.org/files/lmw-library-types-definitions-en.pdf>
- Histoire de la Bibliothèque nationale de France*. Retrieved from <https://www.bnf.fr/fr/histoire-de-la-bibliotheque-nationale-de-france>
- Kartashov, N. S., & Skvortsov, V. V., (1997). *General librarianship*. In 2 parts. M.
- Line, M. (1999). *Do national libraries have a future?* Logos, 10(3), 154-157.
- List of national and state libraries*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_national_and_state_libraries
- National Libraries Section Action Plan*. Retrieved from <https://www.ifla.org/news/national-libraries-section-action-plan-2019-2020-now-available/>
- National Libraries*. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0266666699501100410journalCodeidva>
- Reimer, T. (2018). *The Once and Future Library: The Role of the (national) Library in Supporting Research*. Insights, DOI: <http://doi.org/10.1629/uksg.409>
- Savenije, B. (2015). Towards a Networked National Library. *Alexandria*, 25(3), 71-85.
- Seefeldt, J., & Syré, L. (2007). *Portale zu Vergangenheit und Zukunft : Bibliotheken in Deutschland*. Hildesheim ; Zürich ; New York : Olms, 120 p. P. 27-48.
- Stolyarov, Yu. N. (2003). The essential functions of the library: The relevance and significance of the problem. *School library*, 3, 9-27.
- The Conference of European National Librarians: Strategic Plan*. Retrieved from http://www.cenl.org/wp-content/uploads/CENL_Strategic_Plan_2015-18.pdf
- The Conference of European National Librarians*. Retrieved from <https://www.cenl.org/about-cenl/>
- Tirziman, E.(2008). Libraries in the Change Age: The National Library of Romania. Goals and Perspectives in Valorising the Cultural Patrimony. *Studii de Biblioteconomie și Știința Informării*, 12, 24-37.
- Tyulina, I. I. (2007). National Library: dictionary entry. *Library Encyclopedia*. M.: Pashkov House Publishing House.

Prominent Personalities of Ukraine in Pedagogical Education in Kharkiv 1917–1925 (on the Example of Kharkiv Three-year Pedagogical Courses Named After Hryhorii Skovoroda)

UDC: 94:37(477.54)«1917/1925»

DOI: <https://doi.org/10.15421/172303>**Khriapine Eduard**Ph.D., Assos. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4239-5069>, khriapine@gmail.com**Rudnik Denys**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-8712-3606>, denisrudnik@ukr.net*Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. In the conditions of revolutionary and military times, the great challenges are at the front of education system as the main method of preservation of national identity, both on a regional and national scale. It sits the problem of studying the historical experience of the formation of Ukrainian pedagogical education in the eastern region as a kind of frontier where the interests of national and Soviet governments intersected. **The aim of the article** is to study the biographies of teachers and academic staff of Kharkiv pedagogical institutions (on the example of H. Skovoroda Kharkiv three-year pedagogical courses), who made a significant contribution to the formation of national education and became the victims of political terror during the formation of totalitarian regime. The history of Kharkiv pedagogical education is associated with the names of M. A. Plevako, O. I. Popov, F. H. Vyshyvanyi, T. I. Franko. During the study were made the **results**: the mechanisms of the formation of Ukrainian educational institutions in Kharkiv 1917–1925 (B. Hrinchenko The First Kharkiv Ukrainian Gymnasium and H. Skovoroda Kharkiv three-year pedagogical courses) were determinate; the specifics of curricula in the context of the processes of Ukrainization of education are established; the biographies of a number of prominent teachers, scientists, political and public personalities and their contribution to the development and reform of pedagogical education are highlighted. During the study were made the **conclusions**: the formation of national education in the conditions of the revolution required not only a timely response to meet the needs of pedagogical personnel of the post-imperial era, but also the personal dedication and courage of the organizers and heads of educational institutions. The educational and scientific-pedagogical activities of A. Plevako, F. H. Vyshyvanyi, T. I. Franko and O. I. Popov could not be unnoticed by the repressive structures in the second half of the 1920s in the conditions of the rise of the totalitarian regime.

Keywords: Ukrainianization of education, Kharkiv education, gymnasiums, schools, pedagogical courses, pedagogical technical schools, political repressions, curricula, educational policy

Видатні персоналії України в педагогічній освіті м. Харкова 1917–1925 рр. (на прикладі харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди)

Хряпін Едуард, Руднік Денис*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність. В умовах революційних та військових дій великі виклики постають перед системою освіти як основного засобу збереження національної ідентичності та культури, як у регіональному, так і в загальнодержавному масштабах. Це ставить завдання вивчення історичного досвіду формування саме української педагогічної освіти у східному регіоні як своєрідному фронтірі, де перетиналися інтереси національного та радянського урядів. **Метою** статті є вивчення біографій викладачів і наукових співробітників педагогічних закладів освіти Харкова (на прикладі Харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди), які зробили значний внесок у формування національної освіти й стали жертвами політичного терору в часи формування тоталітарного режиму. Із історією харківської педагогічної освіти пов'язані імена М. А. Плеваки, О. І. Попова, Ф. Х. Вишиваного, Т. І. Франка. У процесі дослідження було отримано такі **результати**: визначено механізми утворення українських закладів освіти у місті Харкові у 1917–1925 рр. (Перша Харківська українська гімназія імені Б. Грінченка та Харківські трирічні педагогічні курси імені Г. Сковороди); встановлено специфіку навчальних планів у контексті процесів українізації освіти; висвітлено біографії низки видатних педагогів, вчених, політичних і громадських діячів та їхній внесок у розбудову і реформування педагогічної освіти. У ході дослідження зроблені такі **висновки**: формування національної освіти в умовах революції потребувала не тільки своєчасної відповіді на задоволення потреб у педагогічних кадрах постімперської доби, але й особистої відданості та змужності організаторів та керівників навчальних закладів. Активна просвітницька й науково-педагогічна діяльність М. А. Плеваки, Ф. Х. Вишиваного, Т. І. Франка та О. І. Попова не могла залишитися поза увагою репресивних структур у другій половині 1920-х рр. в умовах наростання тоталітарного режиму.

Ключові слова: українізація освіти, освіта Харкова, гімназії, школи, педагогічні курси, педагогічні технікуми, політичні репресії, навчальні плани, освітня політика

Вступ.

Період української революції 1917–1921 рр. і встановлення радянської влади позначилися на системі освіти Харківського регіону. Після падіння монархії гостро постала проблема українського націотворення та становлення державності. Один зі складників творення держави є власна освіта, зокрема педагогічна, адже саме від вчителя залежить збереження національної ідентичності та власної історії, формування соціально-культурних компетентностей учнів, поширення знання, мови й культури на державному рівні.

Сьогодні перед системою освіти України виникла велика кількість викликів, найбільш небезпечним із яких є неусвідомлення цінності власної держави, демократії та свободи. Зазначимо, що сучасна освіта може мати за приклад традиції формування національної вищої школи у період турбулентності – саме на початку XX ст. у буремні часи були спроби поєднати освіту, культуру, соціальну роботу на основі політики українізації. Визначна роль належить видатним особистостям українського національного руху – педагогам, вченим, літераторам, мовознавцям, активним діячам часів Української Центральної Ради та Генерального секретаріату, Української держави гетьмана Павла Скоропадського, УНР і ЗУНР та перших років радянської влади у м. Харків.

Метою статті є вивчення біографій викладачів і наукових співробітників педагогічних закладів освіти Харкова (на прикладі Харківських трирічних курсів імені Григорія Сковороди та Харківського педагогічного технікуму), які зробили значний внесок у формування національної освіти й стали жертвами політичного терору в часи формування тоталітарного режиму. Із історією харківської педагогічної освіти пов'язані імена М. А. Плеваки, О. І. Попова, Ф. Х. Вишиваного, Т. І. Франка.

Проблему висвітлення репресій у середовищі педагогічної освіти України першої третини XX ст. досліджували вітчизняні й закордонні фахівці. Одним із найзначніших доробків цієї царини є наукові роботи В. Марочка та Г. Хілліга, які змогли висвітлити широке коло питань загальнодержавної політики в залученні педагогічних кадрів, їх поступового контролю й переслідування (на прикладі долі О. І. Попова); становленню педагогічних закладів освіти, зокрема й Харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди. Як окремий напрям історіографічних студій є розвідки В. Верстюка, Т. Осташко, М. Галіва, М. Ярущак, М. Головка, Г. Костюка, Н. Сорочан, Т. Маньківської, Н. Тихолоз, які досліджували персоналії репресованих освітян, науковців, політичних діячів. Однак, залишаються лакуни в історіографічних дослідженнях низки регіональних педагогічних закладів та їх науково-педагогічного складу цього періоду, що буде спонукати фахівців до подальшого пошуку.

Джерельною базою розвідки є різноманітний за походженням, змістом, формою та науковою цінністю комплекс документів і матеріалів. Авторами опрацьовано архівні матеріали з Центрального державного архіву виконавчих органів влади та управління України, Державного архіву Харківської області, збірники документів, мемуари та спогади Л. Дражевської, Ю. Плевако-Оранського, документи з історії становлення та розвитку КЗ «ХГПА» ХОР.

Результати дослідження. У становленні української системи освіти Харківщини відлік можна вести зі створення 9 вересня 1917 р. Першої Харківської української гімназії, що із січня 1918 р. стала носити ім'я відомого українського філолога, письменника, літературознавця, етнографа, лексиколога Бориса Грінченка (Сорочан 2014, с. 180). Із Харковом Бориса Грінченка пов'язує його рідний хутір Великий Яр, де він народився 9 грудня 1863 р., та Харківський університет, де він опанував звання народного вчителя. На початку діяльності в гімназії функціонувало два підготовчі класи з 1 до 7 класу (Сорочан 2014, с. 181). 20 грудня 1917 р. директором гімназії педагогічна рада обрала бібліографа, громадського та освітнього діяча М. А. Плеваку (під час свого навчання у 2-й Харківській чоловічій гімназії (1903–1909 рр.) він перетинався з Борисом Грінченком і вважав його своїм наставником (Плевако)), якого на посаді затвердило вже Міністерство освіти Української держави за часів гетьманату 16 травня 1918 року (Маньківська 2014, с. 127; Маньківська 2015, с. 84). У кінці 1917/1918 навчального року в школі навчалися 240 учнів, а педагогічний колектив складався з 23 вчителів (Історія Харькова 2004, с. 246).

У гімназії Микола Антонович Плевако викладав українську та дитячу літературу (ДАХО спр. 744, арк. 18). Викладання у гімназії проводилося українською мовою, але вчителі використовували програми російських державних гімназій, до яких були внесені відповідні зміни. На викладання української мови у 1–4 класах відвели 5 годин на тиждень, у 5 класі – 2 години на українську мову і 3 години на тиждень української літератури, у 6–7 класах – по 2 години на українську мову і українську літературу відповідно (Сорочан 2014, с. 181). Можна стверджувати, що це було одним із головних напрямів роботи директора школи. Як зазначав у мемуарах старший брат Миколи Антоновича Петро: «Яка була моя радість, коли ледве вступивши до гімназії, я побачив, що вона зветься тепер «Перша українська хлоп'яча гімназія в Харкові, а першим директором є мій брат Микола. ... Швейцар заговорив українською мовою, а «надзиратель», який колись казав нам не читати українських книжок, бо це – політика, теж заговорив чистісінькою українською мовою» (Дражевська 1989, с. 75–76). Орієнтовно, у кінці 1918 – на початку 1919 року М. А. Плевако склав із себе повноваження директора (у той час Харкову

загрозувало захоплення більшовиками) та обійняв посаду приват-доцента на кафедрі української літератури Кам'янець-Подільського університету, однак, за словами Т. О. Манківської, його прізвище залишалося у внутрішніх документах гімназії до кінця весни 1919 р. (Костюк 1961, с. 27; Манківська 2014, с. 128).

На 1922 – кінець 20-х рр. припадає найбільш плідний період наукової й педагогічної діяльності М. А. Плеваки. Він працював у Харківському інституті народної освіти та в Харківських трирічних педагогічних курсах імені Григорія Сковороди (із 1923 р. – Харківський педагогічний технікум) та в інших освітніх і наукових установах (Плевако). 1930 року, відповідно до спогадів його сина Ю. М. Оранського-Плеваки, «почалося обмежування праці батькової в усіх педагогічних і наукових установах. Почалися спочатку закиди, а згодом планове цькування в націоналізмі, в антимарксизмі». М. А. Плеваку було звільнено з Інституту народної освіти, пізніше з Науково-дослідного інституту імені Т. Шевченка (звільнено 1933 року (Костюк 1961, с. 32)), а 1934 року було заборонено видавати його багатолітню працю – біо-бібліографічний словник українських письменників. Мотивами заборони було те, що він нібито створений із націоналістичним забарвленням. Видавництва відмовляються друкувати його нові роботи, він втрачає робочі місця, одночасно потрапляючи до лікарні (Костюк 1961, с. 41; Плевако-Оранський 1961, с. 770–771).

Посилюється тиск на тогочасні наукові й викладацькі кадри, прикладом чого може бути одне з багаточисленних рішень влади, зокрема Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. (Додаток до п. 46/18). Пункти 6 та 7г вимагали «... запропонувати ЦК КП(б)У та РНК України звернути серйозну вагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво й контроль за проведенням українізації» (Трагедія советской деревни 2001, с. 576–577). М. А. Плевако був заарештований 17 травня 1938 р., після чого рідні його вже не бачили. Обвинуваченням було приналежність до контрреволюційної організації за доби УНР, замах на більшовиків. У в'язниці був підданий тортурам, а невдовзі засуджений до заслання, у якому помер за загадкових обставин 25 квітня 1941 р. (Костюк 1961, с. 45; Плевако-Оранський 1961, с. 771–774). Справа Миколи Антоновича була переглянута 25 липня 1962 р., постанову про вирок було припинено, а його самого реабілітовано (Микола Антонович Плевако).

Упродовж 1919–1921 рр. директором гімназії був Олександр Іванович Попов – педагог, учений, церковний діяч, у подальшому – став деканом факультету соціального виховання Харківського інституту народної освіти (1921 р.), засновник науково-дослідної кафедри педагогіки (1923 р.), організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1926 р.), був репресований 1931 року, після Другої світової війни емігрував до США (Енциклопедія історії України 2011, с. 422).

Відзначимо, що на початку 1920-х років керівники освіти УСРР почали брати курс на запровадження нової освітньої політики. У центрі уваги постала потреба радянзації освітнього й виховного процесу, формування школи відповідно до нових методик викладання та навчання. Загалом, період початку 1920-х рр., як відзначають дослідники, можна назвати періодом експериментів. Критиці піддавали шкільну систему й підготовку педагогічних кадрів дореволюційного часу, були спроби упровадити новітній зарубіжний досвід, але з урахуванням місцевих реалій (Вашенко 1953, с. 25–26; Дічек 2016, с. 8).

На початку 1918 р. О. І. Попов стає вчителем Харківської української гімназії імені Б. Грінченка, а з червня 1919 р. орієнтовно до травня 1921 р. був директором (ЦДАВО України, спр. 1102, арк. 320). Після призначення О. І. Попова на початку 1920-х рр. консультантом, а потім постійним співробітником Наркомосвіти УСРР, він долучився до освітніх реформ. Восени 1920 р. він розділив гімназію імені Б. Грінченка на дві школи: із молодших класів була утворена трудова школа імені Б. Грінченка (із 1922 р. очолював М. Ф. Сулима), а старші класи отримали статус педагогічних курсів імені Г. Сковороди (1921–1922 рр. очолював Л. І. Колісниченко) (ДАХО, спр. 744, арк. 10, 19; Марочко, Хіллів 2003, с. 94). На початку осені 1921 р. на базі Першої Харківської трудової школи імені Б. Грінченка та педагогічної школи імені Г. Сковороди були організовані Харківські Українські трирічні педагогічні курси імені Г. Сковороди (Пономарьова 2010, с. 6; ДАХО, спр. 744, арк. 19). На 1921/1922 навчальний рік у штаті педагогічних курсів було зазначено 34 викладачі, 7 технічних працівників, 164 учні 1–3 курсів (ДАХО, спр. 133, арк. 1). На 1922/1923 навчальний рік у штаті педагогічних курсів було 3 особи адміністративного персоналу, 21 викладач, 5 технічних службовців і 150 учнів. Курси утримувалися державним коштом (ДАХО, спр. 133, арк. 2, 14). До позитивних моментів діяльності О. І. Попова як керівника освіти можна віднести його діяльність у руслі українізації. Упродовж 1920–1921 рр. він організував у Харкові п'ять шкіл, названі іменами українських письменників – Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Лесі Українки та І. Франка (ДАХО, спр. 330, арк. 61). Викладання

у трудовій школі імені Б. Грінченка та Харківських педагогічних курсах у другій половині 1921 р. проводилося українською мовою (ДАХО, спр. 330, арк. 61–62), що цілком вкладалося в рамки політики українізації.

О. І. Попов заслужив неоднозначну репутацію в освітньому та науковому середовищі (докладніше Марочко, Хіллів 2003, с. 94–107). У 1929 р. О. І. Попов був усунений із посади директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки внаслідок звинувачень у порушенні заборони на друк казок Г. Х. Андерсена як шкідливих і заборонених для упровадження в освітніх програмах (Марочко, Хіллів 2003, с. 105–106; Гайдей, Міхно (уклад.) 2016, с. 19–21. У кінці 1920-х рр. О. І. Попов мав конфлікт із А. С. Макаренком. Останній у своїй «Педагогічній поемі» змальовував Попова як «... наволоч, петлюрівець, які вдався у всі тяжкі, який намагався обдурити увесь світ. Професор педагогіки, першосортний шарлатан, не дивлячись на благопристойну зовнішність. Представник “чистого” педологічного жрецтва, книжковий фантазер, який проштовхував під виглядом радянської педагогіки контрреволюцію» (Хилліг 2014, с. 158). О. І. Попов, у свою чергу, прилюдно називав Макаренка віртуозом у галузі педотехніки в інтернатних закладах, але йому бракувало класово усвідомленої позиції та класової лінії (Марочко, Хіллів 2003, с. 102–103). О. І. Попов був заарештований 1931 року й засуджений на три роки умовного перебування в таборі по справі «Харківської фашистської педагогічної школи»; другий арешт – із осені 1937 р. до літа 1940 рр., перебував у ГУЛАГу (ДАХО, спр. 5215–5317).

Діяльність О. І. Попова з організації школи та педагогічних курсів відповідала тодішній державній політиці в галузі педагогічної освіти. У серпні 1920 р. 2-а Всеукраїнська нарада з питань освіти затвердила систему педагогічної освіти в Українській СРР – у початковій і семирічній школах мають працювати вчителі з вищою педагогічною освітою. Для цього в Україні були створені педагогічні навчальні заклади двох типів – інститути народної освіти та вищі трирічні педагогічні курси (Ясницький 1965, с. 194).

Після утворення О. І. Поповим Харківських педагогічних курсів імені Григорія Сковороди викладачем там працював Ф. Х. Вишиваний. Біографія Федора Хомича була, на нашу думку, досить насиченою та відповідала курсу на розбудову та збереження власної української школи й освіти в цілому. Випускник фізико-математичного відділення філософського факультету Львівського університету, учасник Першої світової війни у складі австро-угорської армії та легіону Українських січових стрільців (тут він організував «етапну гімназію» для стрільців); перебував із листопада 1918 р. до початку 1920 р. в лавах Української галицької

армії; у першій половині 1920 р. служив у складі Червоної Української галицької армії, незабаром його переправляють до Харкова, де він починає працювати в системі Наркомату системи освіти (Галів, Ярущак 2020, с. 222–223). На педагогічних курсах імені Г. С. Сковороди упродовж 1921/1922 навчального року він викладав фізику – 6 теоретичних годин і 2 години практики на тиждень. Звернемо увагу, що тоді ж разом із ним викладали мовознавець О. Н. Синявський (українська мова – 4 години теорії, 2 години практики на тиждень), літературознавець М. Ф. Сулима (педагогіка – 6 годин теорії, 6 годин практики на тиждень), історик Д. І. Багалій (історія – 6 теорії на тиждень), поет М. Г. Йогансен (іноземна мова – 4 години теорії на тиждень), хімік, політичний і громадський діяч, член Центральної Ради В. П. Мазуренко (хімія – 3 години теорії, 4 години практик на тиждень) (ДАХО, спр. 330, арк. 60, 62–63). Відзначимо, що окрім Д. І. Багалія, зазначені освітяни були репресовані у різний час. На межі 1921–1922 р. Федір Хомич у документах зазначається як завідувач Харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди. Офіційну процедуру виборів завідувача було проведено у жовтні 1922 р. на надзвичайних загальних зборах колективу педагогічних курсів. Головою зборів був Олекса Наумович Синявський, як результат: «... вибраним кандидатом на завідуючого рахується т. Хв. [Ф.] Вишиваний; його помічником тов. Л. Колісниченко». У 1922/1923 рр. продовжує викладати фізику на педагогічних курсах (ДАХО, спр. 330, арк. 42–44зв, спр. 744, арк. 16, 16зв).

Надалі 30 червня 1923 р. губернська педагогічна нарада на вечірньому засіданні за присутності губернського інспектора педагогічної освіти І. Ромера, завідувача Харківських трирічних педагогічних курсів Л. Колісниченка та його заступника Ф. Вишиваного (sic!), викладача І. Волобуєва затвердила нову назву педагогічних курсів – Харківський чотирьохрічний педагогічний технікум (ДАХО, спр. 744, арк. 16–16зв.). Федір Хомич був директором технікуму до 1924 р., коли його на посаді змінив Василь Сидорович Бойко (колишній член Центральної Ради, куди був обраний у квітні 1917 р. від студентства, входив до складу організаційної та військової комісій Центральної Ради, працював у Головні комісії в справах виборів до Українських Установчих зборів, відійшов від політики у 1918 р., був висланий з України у 1934 р.) (Верстюк, Осташко 1998, с. 70; ДАХО, спр. 1055, арк. 451). Звернемо увагу на те, що Ф. Х. Вишиваний, перебуваючи навіть на керівних посадах в системі освіти, до 1928 р. залишався іноземним громадянином, лише 1923 року був знятий із військового обліку як іноземець (Головко 2011, с. 47). На межі 1920–1930-х рр. був репресований, перебував в ув'язненні, повернувся до Харкова, потім переїхав на Кавказ (Галів, Ярущак

2020, с. 227–228), після чого в системі педагогічної освіти не працював.

Свій внесок в українську освіту Харкова зробив син Івана Яковича Франка Тарас. Його доля була такою ж неординарною, як і у всіх персоналій цієї наукової студії. Випускник Львівського та Віденського університетів, до війни працював вчителем, був мобілізований, воював у складі легіону Українських січових стрільців і Української галицької армії. Навесні 1920 р. потрапив до більшовицького полону у концтабір Кожухів (поблизу Москви), звільнений улітку 1920 р. за умови, що не буде брати участі в контрреволюційних діях (Тихолоз 2017). Після звільнення з полону переїхав до Харкова, де працював викладачем. Упродовж 1921/1922 навчального року викладав на педагогічних трирічних курсах імені Г. Сковороди історію української літератури, 6 годин теорії та 8 годин практики (ДАХО, спр. 330, арк. 62). Тараса Івановича оминула доля його колег-педагогів. У липні 1922 р. він покинув м. Харків – виїхав до Львова, де продовжив педагогічну й наукову діяльність. Проживав у Станіславі та Києві. До кінця життя він та його родина були під наглядом радянських органів безпеки.

Висновки.

Революційна доба попри суттєві зміни в соціально-політичному житті тогочасного суспільства – воєнні дії, людські жертви, матеріальні втрати та злам соціальних устоїв, може відкривати й значні можливості для пасіонарних особистостей. Не стали винятком і багаторічні революційні змагання 1917–1921 рр. у системі української освіти. Постала національна генерація наукових і освітянських кадрів, визначна роль серед яких належала Миколі

Антоновичу Плеваку, Олександру Івановичу Попову, Федору Хомичу Вишиваному і Тарасу Івановичу Франку.

Діяльність цієї плеяди була спрямована на утворення української системи освіти, котра б не тільки механічно замінила імперську, а й зробила її дійсно народною – без обмежень до вступу, безстановість, навчання рідною мовою, залучення до викладання найяскравіших представників тогочасної науки й освіти. Попри складнощі, що виникали в роботі Першої Харківської української гімназії імені Б. Грінченка та утворених на її базі Харківських трирічних педагогічних курсів імені Г. Сковороди, освітянська ідея об'єднала педагогів Слобожанщини, випускників Харківського університету (М. А. Плевако, О. І. Попов), і Галичини – випускників Львівського університету (Ф. Х. Вишиваний та Т. І. Франко). Відзначимо, що окрім походження та Alma Mater, ці діячі відрізнялися й активністю під час революції – брали участь у роботі Центральної Ради, УНР, ЗУНР, УГА тощо. Але доля їх була схожою.

Українська система освіти не була реалізована повністю в умовах посилення тоталітарного режиму. Із другої половини 1920-х рр. під цілеспрямований удар потрапляють представники інтелігенції, які мали за плечима досвід антибільшовицької роботи або власну позицію, відмінну від офіційно-державної. Видатні педагоги, відповідно до вироків, тогочасних репресивних органів отримували тривалі терміни ув'язнення, направлялися в заслання, втрачали можливість працювати за фахом, займатися науковою діяльністю й вільно публікуватися, а також залишалися під ретельним наглядом органів безпеки до кінця свого життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вашенко, Г. (1953). *Український ренесанс ХХ століття*. Торонто: На варті.
- Верстюк, В., & Осташко, Т. (1998). *Діячі Української Центральної Ради*. Бібліографічний довідник. Київ.
- Гайдей, В. О., & Міхно, О. П. (уклад.). (2016). *УНДІП на сторінках педагогічних журналів 1926–1976 рр.* Київ: ПМУ.
- Галів, М., & Ярушак, М. (2020). Репресований освітянин Федір Вишиваний (1890–1951): за матеріалами архівно-кримінальної справи. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*, 3/45, 218–239.
- Головко, М. В. (2011). Невідомі імена в історії вітчизняної методичної думки: внесок Федора Вишиваного у розвиток дидактики фізики. *Вісник Чернігів. нац. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка*, 89, 46–49.
- ДАХО. Ф. Р-820, оп. 1, спр. 133.
- ДАХО. Ф. Р-820, оп. 1, спр. 330.
- ДАХО. Ф. Р-820, оп. 1, спр. 744.
- ДАХО. Ф. Р-820, оп. 1, спр. 1055.
- ДАХО. Ф. Р-6452, оп. 1, спр. 5215–5317.
- Дічек, Н. П. (2016). Джерело освітньої думки: до 90-річчя Інститут педагогіки НАПН України (ретроспективний нарис). *Український педагогічний журнал*, 3, 7–30.
- Дражевська, Л. (1989). Шкільні роки. *Сучасність*. Ч. 1. С. 75–86.
- Енциклопедія історії України*. (2011). Київ: Наук. думка. Т. 8: Па–Прик.
- Історія Харькова ХХ столетия*. (2004). Харьков: Фолио.
- Костюк, Г. (1961). Микола Антонович Плевако. Життя та діяльність (27.XI.1890 – 25.IV.1941). Микола А. Плевако. *Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали*. (с. 13–50). Нью-Йорк, Париж: Biblos.
- Маньківська, Т. О. (2014). Микола Антонович Плевако – директор першої Харківської української гімназії імені Б. Грінченка. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*, 19, 126–129.

- Маньківська, Т. О. (2015). Викладання предметів українознавства у школах Харківської губернії в 1917–1918 рр. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.* (с. 82–90). Харків.
- Марочко, В., & Хіллліг, Г. (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. Київ: Науковий світ.
- Микола Антонович Плевако. (1890–1941). *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. Відновлено з <https://csamm.archives.gov.ua/2020/12/14/mykola-antonovych-plevako-1890-1941/>
- Плевако Микола Антонович. *Українська бібліотечна енциклопедія*. Відновлено з <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9F%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D0%BE%20%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%20%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.
- Плевако-Оранський, Ю. (1961). Микола Антонович Плевако. Життя та діяльність (27.XI.1890 – 25.IV.1941). *Микола А. Плевако. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали*. (с. 760–777). Нью-Йорк, Париж: Biblos.
- Пономарьова, Г. Ф. (ред.) (2010). *90 років Харківському гуманітарно-педагогічному інституту*. Харків: Бізнес Інвестор Груп.
- Сорочан, Н. А. (2014). Перша українська гімназія у Харкові за часів Центральної Ради і гетьманату П. Скоропадського. *Сучасні соціально-гуманітарні дискурси: матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, 22 берез. 2014 р.* (Ч. 2. с. 179–183). Дніпропетровськ.
- Тихолоз, Н. (2017). Тарас, але не Шевченко. Франко, але не Іван. *Франко: Наживо/Franko:Live*. Відновлено з <https://frankolive.wordpress.com/2017/03/10/%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%B0%D0%BB%D0%B5-%D0%BD%D0%B5-%D1%96%D0%B2/>
- Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы*. (2001).
- Хіллліг, Г. (2014). *В поисках истинного Макаренка*. Полтава: Издатель Шевченко Р. В.
- ЦДАВО України*. Ф. 166, оп. 1, спр. 1102.
- Ясницький, Г. І. (1965). *Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.)*. Київ: Вид-во Київського університету.

REFERENCES

- Dichek, N. P. (2016). Source of the educational thought: on the occasion of the 90-th anniversary of the Institute of pedagogy of the NAES of Ukraine (a retrospective study). *Ukrainian Educational Journal*, 3, 7–30.
- Drazhevskaya, L. (1989). Shkilni roky [School years]. *Suchasnist*. Issue 1. P. 75–86.
- Entsyklopedia istorii Ukraini [Encyclopedia of the history of Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka Vol. 8.
- Haliv, M., & Yarushak, M. (2020). The repressed educator Fedir Vyshyvanyi (1890–1951): on the materials of the archival-criminal case. *Problems of humanities. History*. Issue 3/45. P. 218–239.
- Haydei, V. O., & Mikhno, O. P. (ed.) (2016). *ENDIP na storinkakh pedagogichnykh zhurnaliv 1926–1976 rr. [Ukrainian research institute of pedagogic on the pages of pedagogical journals 1926–1976]*. Kyiv: PMU.
- Hillig, G. (2014). *V poiskakh istinnogo Makarenko [In search of the true Makarenko]*. Poltava: P. V. Shevchenko Publisher.
- Holovko, M. V. (2011). The unknown names in the history of domestic methodological thought: the contribution of Fedir Vyshyvanyi to the development of physics didactics. *Herald of Chernihiv Collegium National University named after T. G. Shevchenko*. Issue 89. P. 46–49.
- Istoria Kharkova XX stoletia [History of Kharkiv of 20-th century]*. Klarkiv: Folio.
- Kharkiv Region State Archive (KRSA)*. F. R-820, inventory 1, case 133.
- Kostiuk, H. (1961). Mykola Antonovych Plevako. Zhyttia ta diyalnist 27.XI.1890 – 25.IV.1941 [Mykola Antonovych Plevako. Live and activity 27.XI.1890 – 25.IV.1941]. *Mykola A. Plevako. Articles, studies ana bio-bibliographic materials*. (pp. 13–50). New York, Paris: Biblos.
- KRSA F. R-6452, inventory 1, case 5215–5317.
- KRSA F. R-820, inventory 1, case 1055.
- KRSA F. R-820, inventory 1, case 330.
- KRSA F. R-820, inventory 1, case 744.
- Mankivska, T. O. (2014). Mykola Antonovych Plevako – dyrektor pershoi Kharkivskoi ukrainiskoi gimnazii imeni B. Grinchenka [Mykola Antonovych Plevako is the director of the first Kharkiv Ukrainian gymnasium named after B. Grinchenko]. *Visnyk Kyivskogo natsionalnogo lingvistychnogo universytetu. Series: History, economic, philosophy*, 19, 126–129.
- Mankivska, T. O. (2015). Vykladannya predmetiv ukrainoznavstva u shkolakh Kharkivskoi gubernii v 1917–1918 rr. [Teaching subjects of Ukrainian studies in schools of the Kharkiv province in 1917–1918]. *Aktualni problemy metody navchannya istorii, pravoznavstva ta suspilstvoznaychkh dystsiplin: Materialy VII Mizhnarodnoi naikovo-praktuchnoi konferentsii*. (pp. 82–90). Kharkiv.
- Marochko, V., & Hillig, G. (2003). *Represovani pedagogy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]*. Kyiv: Naukovyi svit. 300 p.
- Mykola Antonovych Plevako (1890–1941). *Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine*. Retrieved from <https://csamm.archives.gov.ua/2020/12/14/mykola-antonovych-plevako-1890-1941/>
- Plevako Mykola Antonovych. *Ukrainska bibliotchna entsyklopediya*. Retrieved from <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9F%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D0%BE%20%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%20%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>

- Plevako-Oranskyi, Yu. (1961). Mykola Antonovych Plevako. Zhyttia ta diyalnist 27.XI.1890 – 25.IV.1941) [Mykola Antonovych Plevako. Live and activity 27.XI.1890 – 25.IV.1941)]. *Mykola A. Plevako. Articles, studies and bio-bibliographic materials*. (pp. 760–777). New York, Paris: Biblos.
- Ponomarova, H. F. (Ed.) (2010). *90 rokiv Kharkivkomu humanitarno-pedagogichnogo instytutu [90 years of the Kharkiv Humanitarian-Pedagogical institute]*. Kharkiv: Business Investor Group.
- Sorochan, N. A. (2014). Persha ukrainska gimnaziya u Kharkovi za doby Tsentralnoyi Rady i hetmanatu P. Skoropadskoho [The first Ukrainian gymnasium in Kharkiv during the time of the Central Rada and the hetmanate of P. Skoropadskyi]. *Suchasni sotsialno-humanitarni dyskursy: Materialy IV Mizhnarodnoi naikovoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu, 22 bereznia 2014* (Issue 2, pp. 179–183). Dnipropetrovsk.
- The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)*. F. 166. inventory 1, case 1102.
- Tragediya soverskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivaniye: dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization: documents and materials]*. (2001).
- Tykholog, N. (2017). Taras, ale ne Shevchenko. Franko, ale ne Ivan [Taras, but not Shevchenko. Franko, but not Ivan]. *Franko:Live*. Retrieved from <https://frankolive.wordpress.com/2017/03/10/%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81-%D0%B0%D0%BB%D0%B5-%D0%BD%D0%B5-%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%B0%D0%BB%D0%B5-%D0%BD%D0%B5-%D1%96%D0%B2/>
- Vashchenko, H. (1953). *Ukrainskyi renesans XX stolittya [Ukrainian renaissance of the 20-th century]*. Toronto: Na varti.
- Verstyuk, V., & Ostashko, T. (1998). *Diyachi Ukrains'koi Tsentralnoi Rady. Bibliografichnyi dovidnyk [Personalities of the Ukrainian Central Rada]*. Kyiv.
- Yasnytskyi, H. I. (1965). *Rozvytok narodnoyi osvity na Ukraini (1921–1932 rr.) [Development of public education in Ukraine (1921–1932)]*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu.

Neolithic Graves and Burial Customs in Nakhchivan

UDC: 902.2:502.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172304>**Guliyeva Zeyneb**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Archaeological Service, <https://orcid.org/0000-0001-8282-5898>, zeyneb.amea@gmail.com*Nakhchivan branch of National Academy of Sciences of Azerbaijan (Nakhchivan, Azerbaijan)*

Abstract

The article draws attention to the features of the burial that existed in the Neolithic era in the South Caucasus. This issue was analyzed on the basis of the archaeological materials of the Kultepe I settlement located in the Nakhchivan region of the Republic of Azerbaijan. The graves and grave equipment discovered in the middle of the 20th century and the beginning of the 21st century from the place of residence were summarized and included in the research and periodized. Grave equipment stored in the Archaeological Fund of the National Museum of History of Azerbaijan was selected as the main research object of the study. They were discovered during the archaeological excavations in Kultepe I in 1951-1964 and handed over to the museum. According to the mutual analysis of the archaeological excavation report and the records in the museum's inventory book, first of all, the grave equipment was grouped according to the graves they belonged to, then it was determined that 9 of these graves belong to layer 1a, and the rest belong to layer 1b. These layers were attributed to the Chalcolithic period. However, in the second decade of the 21st century, the coal analyzes taken during the archaeological excavations carried out again by the Azerbaijani-French archaeological expedition, which included the author, showed that the settlement here began in the third quarter of the 7th century BC. This date makes it possible to attribute the burials discovered from layer 1a of Kultepe I, as well as the grave goods, to the early phase of the Ceramic Neolithic. Graves belonging to this phase are notable for their densely packed burials, the abundance of straw-covered intact vessels, and the fact that they are all found in only one excavation site (V site). Probably, during the early phase of the ceramic Neolithic (I phase), burials were carried out in a separate place. Graves discovered from layer 1b, unlike I phase, were also found in other excavation sites, with little or no equipment. The dead were buried wrapped under the floor of the houses. In terms of the structure of the graves, their different directions, and the fact that the skeletons inside are buried on the right or left side, they are analogous to the Neolithic graves of Chalagantepe, Masis-blur, Haji Firuz, Chatal Hoyuk, Hajilar. This fact shows that in the last phase of the Neolithic period, there was a burial custom with common features for Nakhchivan, Anatolia and Urmia basin.

Keywords: South Caucasus, Kultepe I settlement, Neolithic period, grave equipment, burial custom

Неолітичні могили та поховальні звичаї в Нахчівані

Гулієва Зейнеб*Нахчіванське відділення Національної академії наук Азербайджану (Нахчівань, Азербайджан)*

Анотація

У статті звертається увага на особливості поховання, що існувало в епоху неоліту на Південному Кавказі. Це питання було проаналізовано на основі археологічних матеріалів поселення Культепе I, розташованого в Нахчеванському районі Азербайджанської Республіки. Узагальнено та включено до дослідження і періодизовано могили та могильний інвентар, виявлені в середині XX – на початку XXI століття з місця проживання. Основним об'єктом дослідження було обрано могильний інвентар, що зберігається в Археологічному фонді Національного музею історії Азербайджану. Вони були виявлені під час археологічних розкопок в Культепе I в 1951-1964 роках і передані музею. Відповідно до спільного аналізу звіту археологічних розкопок та записів в інвентарній книзі музею, насамперед могильний інвентар згруповано за могилами, до яких вони належали, потім встановлено, що 9 із цих могил належать до шару 1a, а решта належать до шару 1b. Ці шари віднесли до епохи Мідного віку. Однак у другому десятилітті XXI століття аналізи вугілля, зроблені під час археологічних розкопок, знову проведених азербайджансько-французькою археологічною експедицією, до складу якої входив і автор, показали, що поселення тут почалося в третій чверті VII століття до н.е. Ця дата дозволяє віднести виявлені поховання з шару 1a Культепе I, а також могильний інвентар до ранньої фази керамічного неоліту. Могили, що відносяться до цієї фази, вирізняються своїми щільними похованнями, великою кількістю вкритих соломою непошкоджених посудин і тим, що всі вони знайдені лише в одній розкопці (місця V). Ймовірно, на ранній фазі керамічного неоліту (I фаза) поховання здійснювалися в окремому місці. Могили, виявлені з шару 1b, на відміну від I фази, також були знайдені в інших місцях розкопок, з незначним обладнанням або без нього. Померлих ховали загорнутими під підлогою будинків. З точки зору структури могил, їх різного спрямування, а також того факту, що скелети всередині поховані з правого або лівого боку, вони аналогічні неолітичним могилам Чалагантепе, Масіс-Блур, Хаджі Фіруз, Чатал Хоюк, Хаджілар. Цей факт свідчить про те, що в останній фазі неоліту існував звичай поховання з загальними рисами для Нахчівані, Анатолії та басейну Урмії.

Ключові слова: Південний Кавказ, поселення Культепе I, неоліт, могильний інвентар, поховальний звичай

Introduction.

Although the relations of the South Caucasus with the Middle East in the Neolithic period have been investigated from many aspects, grave monuments and burial customs have not been widely investigated. Studies show that the graves and their finds were among the main attributes reflecting the specific features of the era to which they belong. Kultepe I settlement attracts attention from this point of view. The place of residence is in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic of the Republic of Azerbaijan, on the left bank of Nakhchivanchay. This territory is also important in the study of relations between these regions, as it is located in an important strategic position connecting the South Caucasus with the Middle East. The first extensive archaeological excavations in the Kultepe I settlement were carried out by O. Habibullayev in 1951-1964. He determined that the monument is multilayered and attributed the lowest layer (depth: 13-22.5 meters) to the Neolithic (1a) and Chalcolithic (1b) periods (Habibullayev, 1959, p. 14). However, in later studies, both of these layers have been attributed to the Chalcolithic period (Habibullayev, 1982, p. 25). During the excavations carried out in 2013-2018 in the place of residence by the Azerbaijani-French archaeological expedition, which included the author, led by Professor V.Bakhshaliyev and C.Marro, it was determined that there were 2 different layers, "1st layer" and "2nd layer" (Morro et al., 2019, p. 88). During further research, it was found that layer "1a" corresponds to "layer 1", and layer "1b" corresponds to "layer 2" (Bakhshaliyev, 2022, p. 139). In this article, we will conventionally call "1a" and "1st layer" located between 19-22 meters, phase I, and "1b" and "layer 2" located at a depth of 13-18 meters as phase II. The thickness of the cultural layer covering both phases reaches about 9 meters. In those layers, 85 graves discovered during the excavations conducted by O. Habibullayev belong to the Chalcolithic period (Habibullayev, 1982, p. 39). 12 of them are children, one is an adult with a child, and 75 are elderly people. Our examination of the grave equipment found in these graves in 2021 provided new facts about their era and other unique features.

The article is supposed to investigate the degree of influence of the South Caucasian-Middle Eastern relations on burial customs. The purpose of the article is to include those materials in the scientific circulation.

Method and material. Comparative analysis and typological description methods were mainly used in the research process. Grave equipment discovered in 1951-1964 from layer 1a of the Kultepe settlement was selected as the main research object (33). They are stored in the Archaeological Fund of the National Museum of History of Azerbaijan (AF 10-11). Based on the examination of the museum's inventory book, they were grouped according to the graves they belonged to. In order to determine the structure and burial characteristics of the graves of this period, the reports of the excavations conducted in

the 20th century and 21st century were compared and analyzed.

Structure of the graves. The depth level where the graves are located indicates that 9 of them belong to the I phase. They were found at different depths of the V area between 21.4 and 18.6 meters. Other graves belong to II phase. The dead were buried in oval-shaped grave pits in a wrapped position. The depth of the grave pits reaches about 25-30 cm, they do not differ much from each other in terms of size. Their diameters were between 1x1.5 meters. The length of skeletons placed in such graves in a wrapped position varies from 78 cm to 1.26 meters (Habibullayev, 1962, p. 5, 16). Skeletons have different directions: in some graves it is placed in the direction of the south, in some towards the northeast, and in some towards the west.

Graves are mostly single burials. Two people were buried face to face in one grave. Most of the buried people are wrapped in mats (Habibullayev, 1959, p. 21-23). This type of burial feature is more clearly observed in the grave discovered in 2016 in the lowest layer of the settlement (depth: 947.06 meters) (Figure 1, a). Remains of mats were recorded on the skeleton in this grave (Figure 1, c), a necklace of beads was found around the neck (Figure 1, 1b), and other remains were recorded under the skull.

Burial types. There are 3 types of burials in the graves. I type is associated with right-sided burials (Figure 2, 1). In one of them, the dead person was placed in a sitting position with his legs bent in a rectangular shape from the knees (Figure 2, 2). Burial type II is left-sided. Three such graves are particularly noteworthy. In one of them, the skeleton is in sitting position (Figure 3, 1). The person in the second grave was buried tightly wrapped, in the NE-SW direction (Figure 3, 2). The burial feature of the same direction was observed in Haji Firuz settlement (Voigt, 1983, Table 12). The skeleton in the third grave had circular holes on the back of the neck, where the elbow bends from the abdomen, and near the toes (Figure 3, 3). Presumably, these were the location of small supports so that the top of the grave did not collapse. Other graves are partially destroyed. It was possible to determine the size of one of them. In 2016, during the research conducted under the leadership of V.Bakhshaliyev and C.Marro, this grave was discovered in the field J excavated under the supervision of the author, and it is NNE-SSE oriented. The dimensions of the oval grave pit are 0.70x1.10 meters. The human skeleton inside (018) is located on a brick platform on its left side. The platform was 0.9 m wide and 1.2 m long. Such platforms were found in the 6th layer of the Chatal hoyuk settlement. J. Mellaart emphasizes that this is necessary for repeated burials, noting that when new burials are carried out, the bricks of the platform are removed, which is accompanied by a certain degree of deformation of the old skeletons (Mellaart, p. 103). In III burial type, the dead were buried on their backs. Burials of this type were found in 6 graves. One of them is recorded in layer 1a (№71). In

this grave, the skeleton was placed on its back, with only the legs slightly bent to the side and painted with ochre. Another remarkable feature of this grave is the discovery of a color patterned bowl. In layer 1b, 5 graves related to this type of burial were discovered (Graves No. 37, 43, 52, 53 and 61). They were recorded at a depth of 16.6-18 meters. In all these graves, the legs of the dead person are bent to the left, and the head is placed in the northeast direction (Habibullayev, 1982, p. 61). Only in grave No. 52 the skull of the skeleton is in the SW direction. In all such graves, a "gift of the dead" was recorded. They mainly consist of beads. In some of them, in addition, the remnants of mats and goat horns were placed. Although the shape of these graves, the direction of the skeletons inside, and burial customs are the same for both phases, they differ in terms of grave equipment.

Grave equipment. It is clear from the examination of the inverter book, where grave equipment belonging to layer 1a was registered, that all of them were discovered from excavation site V. Another noteworthy aspect is that the grave equipment of this layer is richer. In this regard, the 69th grave deserves attention. In this grave 1, a human skeleton was laid on its left side and strong bent with its head to the north. 3 polished bowls, 3 microlites, 290 beads were placed next to it. One of the containers is biconically shaped. It is made of straw-containing red clay. The surface is engobed and polished. There are small sunken lines on the surface of the bowl (Figure 4, 1). The other two bowls have a slightly convex-cylindrical body and a straw cover (Figure 4, 2-3). The beads are made of carnelian (Figure 4, 4). Two of the obsidians are unilaterally retouched, being represented by rectangular-trapezoidal plaques (Figure 4, 5-7).

Grave No. 71 differs from others in its burial feature and equipment. The deceased was buried on his back in this grave, which was recorded at a depth of 20.8 meters. The grave inventory consists of 1 painted bowl, a pear-shaped stone weaving tool, obsidian plates and beads. The small-sized bowl is thick-walled, made of yellowish-red clay mixed with sand (Figure 5, 1).

Other graves were similar to each other in terms of burial features, differing only in the objects inside them. A stone mace was placed as a "gift of the dead" in grave 76, and a sickle frame made of deer horn was placed in grave number 75. (Figure 6, 1-2). The length of the surviving part of the sickle frame made of horn is 24.4 cm, the length of the cut opened in it is 10.3 cm, the depth is 0.7-1 cm (Habibullayev, 1982, Tab. VII, 10). Such finds were represented by an obsidian tablet in grave 74, white flat beads, flint and obsidian tablets in grave 68, and a straw-covered bowl in grave 66. (Figure 6, 3-5). This grayish-red bowl, like the others, is roughly made of very straw clay, and differs only in size. Its height is 9.5 cm, muzzle diameter is 18.5 cm, and seat diameter is 14.5 cm. A similar burial feature is observed in grave 65, which was recorded in the upper layer of this layer. The "gifts of the dead" in it consist of 2 straw-covered bowls

and obsidian plates. One of the bright red bowls has a sunken seat and straw cover (Figure 7, 1). The height of this bowl is 8.6-9 cm, the diameter of the seat is 11.8 cm, and the diameter of the muzzle is 15.8-16.4 cm. The other sample also contains straw and is well cooked (Figure 7, 2). It should be noted that straw-covered and intact vessels were discovered mainly from I phase graves. Grave equipment belonging to II phase consists mainly of decorative items. Of the 51 graves belonging to this stage, beads were placed in 24, tools in 17, and only the remains of mats were found in 8 graves. Ornaments are made of turquoise, gematite, cerdolic, agate stones, some of them are of other types of yellow-white stones, and a small amount of paste, bone and copper. These exhibits include stone fish ears and copper beads found in grave No. 56 (Fig. 8, 1-7), white beads found in grave No. 31 (Fig. 8, 8-18), as well as 312 pieces of bones, beads, stones and stones found in grave No. 53. refers to bone beads (Figure 8, 19-20).

Discussion. The graves discovered from Kultepe I are similar in many respects to the graves discovered from the Neolithic monuments of the South Caucasus and the Middle East. This factor was directly related to the geographical location of the place of residence. The burial custom recorded here was found in Chalagantepe, Alikomektepe (Narimanov, 1987, c. 87), the VI layer of Khatunarch, the lower layers of Masis-blur (Martirosyan-Olshansky et al., 2013, p. 145), Neolithic monuments such as Kortik Tepe (Harmankaya, 1998, Fig. 3), Chatal Hoyuk, IV layer of Hajilar settlement of Turkey (Ozkaya, Coshkun, 2011, p. 102; 89), Jabal al-Buhais in the United Arab Emirates (Uerpmann, 2006, BHS-85). About 500 skeletons in wrapped form buried under houses and places of worship were recorded in the Chatal hoyuk burial mound. Few of them were buried whole by wrapping in a mat or cloth (Kushnareva, Chubinishvili, 1970, p. 183).

It is similar to the monuments of the Urmiya basin and Anatolia in terms of the different orientations of the skeletons. In Kuruchay, all those who died in such graves, which are similar to the graves of the XXI layer of the last Neolithic (Duru, 1994, fig. 23), were buried in different directions. There are also similarities with neighboring regions in terms of burial of the dead on the right and left sides. Such burials were recorded in the Neolithic settlements of Western Iran (Darabi et al., 2011, fig. 12), in layer IV of Yarimtepe monument I in Iraq (Merpert and Munchayev, 1987, Plate 1a), in the Late Neolithic layers of Fikirtepe and Pendik monuments in Turkey (Yakar, 1991, p. 207), and in layer VI of Chatal hoyuk settlement (Mellaart, 1965, fig. 60). There are more similarities with the graves discovered from Haji Firuz settlement and Chatal hoyuk. Chatal hoyuk was dated to 6500-5900 BC (Mellaart, 1965, p. 115), Haji Firuz was dated to the period from the last quarter of VII millennium BC to 5500 BC (Voigt, 1983, p. 636). These facts make it possible to attribute the graves discovered

from layers 1a and 1b of Kultepe to the 4th quarter of the 7th millennium BC to the beginning of the 6th millennium BC. Some different elements are observed in the graves belonging to layer 1a (I phase). In these graves, straw-covered and intact vessels occupy the main place. It is also noteworthy that all the grave equipment of this phase was found only in area V. This fact was revealed as a result of our examination of the exhibits in the inventory book where grave equipment was recorded. Those documents were compiled on the basis of the reports submitted by O. Habibullayev (Habibullayev, 1962, p. 5, 16). It should be noted that the excavations conducted by O. Habibullayev in Kultepe were continued to the mainland only in excavation areas III and V. In time, O. Habibullayev put forward layer 1a, which he attributed to the Late Neolithic, based on the stratigraphy of the III area, but he refused after the excavation of the V area. It can be seen that the absence of the same stratigraphy in V area is due to the fact that the area consists of graves. It is also an interesting fact that while the 19-22-meter-deep layer of the V area is represented by graves, there are no examples of graves at the same depth level of the III area. Probably, there was a separate space for burials in the I Phase of the Ceramic Neolithic. The graves of

the II stage were found under the floors of the houses. Such graves were found in Amiranis-gora area in Georgia (Chubinishvili, 1963, p. 98), in almost all the houses of the Late Neolithic period of the Haji Firuz settlement located in the Lake Urmia basin (Guliyeva, 2019, p. 23-24). O. Habibullayev connected burial on the floor with the worship of the dead (Habibullayev, 1959, p. 131), and J. Mellaart explained with the belief that the deceased still remains a member of the family (Mellaart, 1965, p. 102). Both views allow us to say that belief in the afterlife was strong in the Neolithic period. Research shows that there was a burial tradition with common characteristics for the Nakhchivan, Anatolian and Urmiye basins in the last phase of the Neolithic period.

Conclusion. Research shows that in the last phase of the Neolithic period, there was a burial custom with common features for Nakhchivan, Anatolia and Urmia basin. This factor was directly related to the geographical location of the place of residence. Only the fact that all the graves belonging to the I phase of the Neolithic layer of Kultepe I were discovered in the V area indicates that there are some different characteristics. It is likely that there was a separate place for the burial of the dead during the early stage of the Ceramic Neolithic.

Figure 1. Beads (b) and mat remains (c) from a grave recorded in the Neolithic layer of Kultepe I (Bakshaliyev et al., 2017, fig. 44).

Figure 3. Graves with left-sided burials: 1-KT-16, E-229; 2-KT-14, A-055; 3-KT-16, A-192 (Bakshaliyev et al., 2017, fig. 30-31).

Figure 2. Graves with right-sided burials: 1-KT-14, A055; 2-A066 (Bakshaliyev et al., 2017, fig. 27).

Figure 4. "Gifts of the dead" found in grave No. 69, unearthed from a depth of 20.6 m in area V: 1-NHAM, AF. Inv.№-Kt.64; 14843; 2-Kt.64, 14848; 3-14850; 4-14859; 5-8: 14861 (Photo Z.Guliyeva).

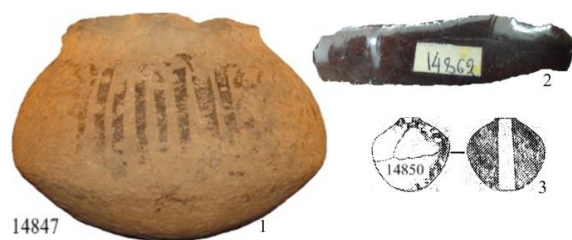

Figure 5. Equipment of grave No. 71 belonging to V area: 1- NHAM, AF. Inv.№14847; 2-14862; 3-14850; 14851 (Photo Z. Guliyeva).

Figure 7. Equipment of grave No. 65 belonging to V area: 1-NHAM, AF. Inv.№907; 2-14049 (Photo Z. Guliyeva).

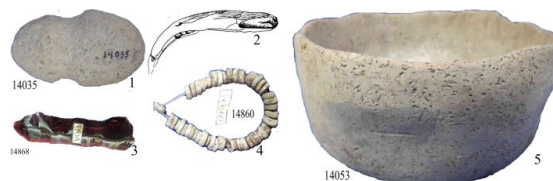

Figure 6. Equipment of other graves discovered in V field: 1- NHAM, AF. Inv.№14035-grave 76; 2- grave 75; 3-14868 - grave 74; 4-14860 - grave 68; 5-14053 - grave 66 (Photo Z. Guliyeva).

Figure 8. Grave equipment found in layer 1b: 1-7-NHAM, AF.Kt. 61-13954; 8-18-13937; 19-20-13944 (Photo Z. Guliyeva).

REFERENCES

- ANAS *Materials of the NHAM Archaeological Fund*: AF 10-11.
- Bakshaliyev, V., Marro, C., Berthon, R., Guliyeva, Z., & Sarialtun S. (2017). *Archaeological excavations in Kultepe (2013-2016)*. Baku: Nurlan.
- Bakshaliyev, V. B. (2022). Archaeological excavations at the settlement of Kultepe I. *Russian archeology*, № 1, p. 139–152.
- Chubinishvili T. (1963). *Amiranis mountain*. Tbilisi.
- Darabi, H., Naseri, R., Young, R., & Nashli, H. F. (2011). The absolute chronology of East Chia Sabz: a Pre-Pottery Neolithic site in Western Iran. *Documenta Praehistorica*, N: XXXVIII, p. 255-265.
- Duru, R. (1994). *Results of Kuruchay Hoyuk I. 1978-1988 excavations: Neolithic and Early Chalcolithic settlements Ankara: Results of the Excavations 1978-1988. The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*. Retrieved from <https://books.google.az/books>
- Guliyeva, Z. K. (2019). Common features of Nakhchivan and Urmia basin neolithic culture. *ICSOIA 1st Biennial International Conference of the Society of Iranian Archaeology*, Tehran: 04-05 december, p. 23-24.
- Habibullayev, O. A. (1982). *Chalcolithic and Bronze Age in the Nakhchivan ASSR*. B.: Elm.
- Habibullayev, O. H. (1959). *Archaeological excavations in Kultepe*. Baku: Azerbaijan SSR Academy of Sciences publishing house.
- Habibullayev, O. Report of the excavations carried out in 1962 in Kultepe I. *Scientific Archive of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS*, H-5641, p. 1-24. 5, 16.
- Harmankaya, S. (1998). *An Evaluation of Turkish Chalcolithic Studies*. Istanbul: TAS - Turkey Archaeological Settlements -3: Chalcolithic, p. 1-16.
- Kushnareva, K. Kh., & Chubinishvili, T. N. (1970). *Ancient cultures of the South Caucasus*. M; L.: Nauka.
- Martirosyan-Olshansky, K., Areshian, G. E., Avestiyan, P. S., & Hayrapetyan, A. (2013). *Masis Blur: A late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat, Armenia*. Backdirt, p.142-146.
- Mellaart, J. (1965). *Earliest Civilizations of the Near East*. London.
- Merpert, N. Y. & Munchayev, R. M. (1987). The Earliest Levels at Yarim Tepe 1 and Yarim Tepe 2 in Northern Iraq. *Iraq*: Vol. 49, pp. 1-36.
- Morro, C., Bakshaliyev, V., Berton, R., & Thomalsky, J. (2019). New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018). *Paleorient*, vol. 45.1, pp. 81-113.
- Narimanov, I. G. (1987). *Culture of the most ancient agricultural and pastoral population of Azerbaijan. (The Epoch of the Chalcolithic of the 6th-4th millennium BC.)*. B.: Elm.
- Ozkaya, V., & Coshkun, A. (2011). Kortik Tepe. Istanbul: *The Neolithic Turkey*, Vol. 1, pp. 89-127.
- Uerpmann, H., Uerpmann, M. & Jasim, S. A. (2006). *The Archaeology of Jebel Al-Buhais*. Sharjah, United Arab Emirates. Printed in Germany.
- Voigt, M. M. (1983). *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*. Supplement no. I. Tel Aviv: University Press, p. 1-16.

Zarna Fortified Temple

UDC: 902.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172305>**Aliyev Taleh**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0519-6930>, taleh.aliyev86@gmail.com*Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Article had been dedicated one of the early medieval fortifications of Azerbaijan Zarna fortification. Fortified temple which situated in the north part of Cambsena province of Caucasian Albania was built at the territory which named Lay-Shirin in the left bank of Zarna river. As a result of the archaeological excavations which had been led by Oghuz-Gakh archaeological expedition Zarna fortification were studied. Plans of Zarna fortification were prepared by us. Pottery samples which had been unearthed during archaeological excavation in the fortified temple complex concerned to Early Medieval period. Our research at Zarna Castle suggests that there are various building remains, water and food storage in the area of about 1 ha. Inside the castle, two parts of the long-standing remains of the north-south wall are traced. One of the important buildings of the Zarna castle is the Albanian temple, located at the south-west corner of the fort. The Lay-Shirin temple, located inside the Zarna Castle, was built with brick mortar from rock and river stones. Nearby there are tandem sites, construction debris and ponds. The diameter of the pool is 6 m. The available depth is 4 m. The inside was waterproof. The walls were destroyed because of natural process or earthquake through the outside and fell inside. There were three large wall remnants there. It extends to a wall 5 m long and 1 m wide. The general plan of the Zarna fortified temple is also reflected in the peculiarities of the fortifications built by relief. One of the key issues during archeological research at the Zarna castle was the refinement of the fortifications. First of all, we checked the measurements using primitive measurements for the purpose of the test, and then we made the point with GPS. As a result, it was concluded that the fortified settlement, built on the left bank of the Zarna river, at the center of high mountains on the side of the river, 600 meters above sea level, was built to provide relief and strategically important protection. The fortress walls, which extend from north-east to south-west, are 120x63 m.

Keywords: Caucasian Albania, Gakh, Zarna, Azerbaijan, archaeology

Зарнийський храм-фортеця

Алієв Талех*Інститут археології, етнографії та антропології НАН Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Стаття присвячена одному з ранньосередньовічних укріплень Азербайджану Зарнийському храму-фортеці. Укріплений храм, який розташований у північній частині провінції Камбісена Кавказької Албанії, був побудований на території під назвою Лай-Шірін на лівому березі річки Зарна. В результаті археологічних розкопок, якими керувала Огуз-Гахська археологічна експедиція, було вивчено Зарнийське укріплення. Нами були виготовлені плани укріплення Зарни. До періоду раннього середньовіччя відносяться зразки кераміки, знайдені під час археологічних розкопок в укріпленому храмовому комплексі. Наші дослідження замку Зарна свідчать про те, що на площі близько 1 га. є різні будівельні залишки, сховища води та їжі. Всередині замку простежено дві частини давніх залишків північно-південної стіни. Однією з важливих будівель замку Зарна є албанський храм, розташований у південно-західному куті форту. Храм Лай-Шірін, розташований всередині замку Зарна, був побудований цегляним розчином зі скель і річкових каменів. Поруч є тандемні майданчики, будівельне сміття та ставки. Діаметр басейну 6 м. Доступна глибина 4 м. Внутрішня частина була водонепроникною. Стіни були зруйновані через природний процес або землетрус ззовні та впали всередину. Там було три великі залишки стіни. Він тягнеться до стіни довжиною 5 м і шириною 1 м. Загальний план Зарнийського укріпленого храму відображено і в особливостях рельєфу укріплень. Одним із ключових питань під час археологічних досліджень Зарнийського замку було удосконалення укріплень. Перш за все, ми перевірили вимірювання за допомогою простих вимірювань для цілей тесту, а потім зробили висновок за допомогою GPS. У результаті було зроблено висновок, що укріплене поселення, зведене на лівому березі річки Зарна, в центрі високих гір на березі річки, на висоті 600 метрів над рівнем моря, було зведене для забезпечення рельєфу та стратегічно важливого захисту. Фортечні стіни, витягнуті з північного сходу на південний захід, мають розміри 120x63 м.

Ключові слова: Кавказька Албанія, Гах, Зарна, Азербайджан, археологія

Introduction.

There are a number of fortresses, fortifications, dwellings and Christian temples in the historic territory of the Cambysena province of Caucasian Albania (Kartlis Tskhovreva, tr. 2014, p. 211; Mammadova, 2006, p. 291; Minorsky, 1958; Minorsky, 1953). One of them is Zarna fortification. The monument is located in the area called Lai-Shirin in the north of Zarna village of Gakh region (Azerbaijan Republic). In 2012, N. A. Alishov carried out archaeological survey in the fortification and prepared the preliminary plan of the Albanian Temple located there (Alishov, 2013, p. 98). An initial plan for the protective walls of the Zarna castle was prepared during the archaeological excavations carried out by us in 2018 (Alishov, 2013, p. 98-99). Oguz-Gakh Archaeological Expedition (chief of Archaeological Expedition Taleh Aliyev) excavated in 2019 at the fortified temple complex. Research carried out by us has enabled us to prepare a comprehensive plan of the early medieval monument (Aliyev, 2019) (Figure 1; Figure 2).

Discussion. The entrance to the castle passes through a single and quite dense road from the north (Figure 4). Only one rider can get there. This is typical for mountain fortresses (Figure 3). Located in the north-east corner of the fort, the defense was built in a convenient location for the guard. The 6-meter-wide semi-tower was used to protect the only entrance and surroundings of the castle (Figure 5). During the attack to the fort, it was easy to defend against the enemy by spears, stones and arrows. The entrance to the tower and the direction to the east are partly high. This is natural. In that section, the fortress walls were built more closely as they were close to the entrance. It is no coincidence that at the present time the surviving part of the fortress walls is also there (Figure 6). The rear of the fort to the south and west is the part of the village of Zarna and towards the Zarnachay (Zarna River) valley. From there, there are strategic points to see the danger far away and to follow what is happening in the plains, including the Zarnachay valley. The part of that section towards the castle is the abyss of Zarnachay. From there it is impossible to attack to the castle. Seeing the danger away from the area mentioned the guards at the entrance to the castle and the towers could easily be informed and properly prepared for the attack. Another factor that increases the strategic importance of the fort is the location of the mountain on which it is located. Thus, the Zarna castle was built on the mountain in the central part of the mountains on either side of the river, on the left bank of the river, just below the mountains. This is a kind of insurance against the attack from those other two mountains. The attack on the riverbed was almost unavoidable. The only place for attack was the entrance to the castle, which, as we said above, was perfectly protected. Consequently, the inhabitants of the Zarna castle were capable of defensive work with great skill.

As it rises to the top of this magnificent fortress of Caucasian Albania, the left turn leads to the only entrance

of the fort. The wall is 3x4 m at the entrance to the Zarna Castle, located at the top of the mountain on the left bank of the Zarna River. It's in flight (Figure 4). The width of the wall varies between 2-3 meters. Made with river stones and lashing solutions. On the other side of the entrance is a wall about 2 m wide.

Our research at Zarna Castle suggests that there are various building remains, water and food storage in the area of about 1 ha. Inside the castle, two parts of the long-standing remains of the north-south wall are traced. One of the important buildings of the Zarna castle is the Albanian temple, located at the south-west corner of the fort (Aliyev, 2018; 2019) (Figure 8).

The height of the remaining part of the walls at the entrance to the Zarna tower is 2 m. The sizes of building stones are 50x30x10 cm, 40x25x10 cm, 20x15x20 cm and 30x30x15 cm. The tower N 1 of the castle built to control the entrance to the tower and its anticipated major hazard is seen as the steep climb to the fortress (Figure 5). The diameter of the tower N 1 is 6 m. It is surrounded by a magnificent wall 1.5 m wide. A 4.5 m diameter section in the center is designed for the guard and control of the guard. After the tower sign, the tower wall opposite the entrance to the fortress is 2 m long, 90 degrees outside after 6 m. The guards stationed in the guard band could easily hold the attacking enemy from the top with arrow and spear. It was difficult to enter to the tower alone. The narrow path where only one rider could come out facilitated the work of the defenders. From the aforementioned 2 m section, it was possible to help the guards standing on the tower. In the entrance was also to help the tower defenders from the nearby wall. Thus, the entrance of the tower was completely secure. After the tower, a 6 m wall extends towards the tower. The room was located exactly where the tower guards were to alternate.

The Albanian Temple, located inside the Zarna Castle, was built with brick mortar from rock and river stones (Figure 8). Nearby there are tandem sites, construction debris and ponds. The diameter of the pool is 6 m. The available depth is 4 m. The inside was waterproof. The walls were destroyed because of natural process or earthquake through the outside and fell inside. There were three large wall remnants there. It extends to a wall 5 m long and 1 m wide.

The general plan of the Zarna fortified temple is also reflected in the peculiarities of the fortifications built by relief (Figure 1). One of the key issues during archeological research at the Zarna castle was the refinement of the fortifications. First of all, we checked the measurements using primitive measurements for the purpose of the test, and then we made the point with GPS. As a result, it was concluded that the fortified settlement, built on the left bank of the Zarna river, at the center of high mountains on the side of the river, 600 meters above sea level, was built to provide relief and strategically important protection (Aliyev, 2019, p. 20-21).

The fortress walls, which extend from north-east to south-west, are 120x63 m. The entrance is from the north. From the entrance to the left, the brick wall next to the tower, the auxiliary part, then the long wall, and the wall remains until the relief reaches the corner. Then, in a clockwise direction, the rear of the fortress adjoins the relief to the point where the Albanian temple is located, with a wall adjacent to the water reservoir near the temple. After the reservoir, the relief form of the fortress that runs through the back of the hedgehog wells ends with a wall remnant on the right side of the entrance.

The Albanian temple in the fortress was built in a secure area in the southern part of the fort. The lower floor is built deep and the next layer is laid. This is a kind of building block. The construction of the temple built by brick from the nearby brick wells is perfect. In the outer part of the north-west corner of the temple, the seat of the mid-sized pitcher was discovered during excavation. Next to the north wall were found ceramic tile parts used for the building of the temple's ceiling. There are also pieces of pottery water tubes used for laying the water line. Parts of pottery were also revealed from that section. Behind the temple, at the west end, there is a pool and a remnant of wall above. Recently, remnants of hedgehogs were recorded in the north-western part.

As a result of archeological excavations in the Albanian temple in Zarna Castle, the interior of the monument was revealed (Figure 11). The Albanian temple was built with river lime mortar. The total dimensions are 13x9 m (12.95x8.85 m). The thickness of the wall is 90 cm and 80 cm. The size of river stones used during construction varies between 30x20x10 cm and 35x25x10 cm. After removing the soil at a depth of 0.5-0.7 m, the floor was unearthed (Figure 10). The doors of the temple were unearthed; the walls of the rooms were exposed and cleaned. The survived part has been opened. The exterior of the shrine is situated at high altitude, and the exposed arched structure is cleared. Its archetype is built in accordance with the symmetry of the altar of the temple. The lounge floor is better than any other place. It was found out that the lower lash was poured out and flat stones were laid on it. So, the floor was flat and neat. The destructive effect of tree roots completely destroyed the top of the floor. Only a small part of it remained in the form of scrap. Only the central lounge and the lower floor in the entrance to the hall between the pastofory and the hall remained neatly (Figure 9). The surviving part of the south-west corner of the hall was also completely cleaned. This part of the soil that was underground was excavated (Aliyev, 2019, p. 22-23).

The common entrance to the temple is from the west. Once inside, there is a front hall entrance. To the south, after the corridor-shaped passage to the east, there is a direction towards the pasture. At first glance, the reminiscent of the narthex actually acts as a corridor for comfortable movement to the hall and pastofory. Interestingly, the southern wall of the temple also has

access to the mentioned section. It is also possible to enter the hall from the south. On the south side of the main wall facing the south entrance of the hall is another entrance adjacent to the previous entrance. From the intersection of those entrances, it is possible to climb into the pastofory and enter the lobby, complete with a small altar. Unlike the main altar, the western portion of the lodge's apartments is straightened. In the east, a semi-circular apex complements the temple. The southern wall of the temple also collapsed as a result of an earthquake or other natural disaster. The part was also cleared, and the remains of the wall were revealed. The west and south walls of the temple also cleared and reached the floor inside. Pastofory flooring has been destroyed by the devastating effects of tree roots, with the exception of niche. There the soil layer was opened. However, the entrance to the pastofory and the lower lash beyond the walls give reason to think of its floor. While the floor portion of the small altar, completed in the east, remained intact. The corridor-shaped south-western part has also been affected by the devastating effects of hardwood and shrub vegetation in some places, and in some parts, the hedgehog layer survives. Archaeological excavations have revealed chairs, mouths and locks on pottery near the temple, lounge, pastofory and entrance (Figure 11). There were also ceramic tiles covering the temple's ceiling and pottery tubes that provided water to the temple. Researches give evidence that the water line in the temple came from a nearby area. It is also based on our opinion that a 6 m diameter deep water pool, located at the end of the castle on the south-west corner of the Albanian Temple. The same structure was constructed in a circular form with lime sludge from the river stone and plastered inside. Above it is the remains of the fortress wall to the south. The pottery products obtained from archaeological excavations date back to the 5th and 9th centuries. Our research indicates that the fortress and the Albanian temple belonged to the Early Middle Ages (Figure 7).

Conclusions. The temple, built during the flourishing of Caucasian Albanian architecture (V-VII centuries), was restored in the VIII-IX centuries. Small bricks were also used during the reconstruction. Thus, both the specifics and the plan, the materials found suggest that the Zarna castle and the Albanian temple belong to the V-IX centuries [Aliyev, 2019, p. 55]. Early medieval Takhtali Albanian Christian temple in Zarna village also was found and prepared plan of the monument by us (Figure 12). Thus, the early medieval Zarna fortified temple, located in the village of Zarna in Gakh region (Azerbaijan Republic), is known for its unique architectural style and importance as a castle and temple complex. Archaeological research suggests that the fortification is one of the most important strategic points for Caucasian Albania. The village of Zarna, one of the significant points of Cambysena province of the Caucasus Albania, and the monuments on the coast

of Zarnachay occupy a special place in early medieval architecture. Such signs are typical for the north-western

region of Azerbaijan. Archaeological investigations give us strong reasons to believe this.

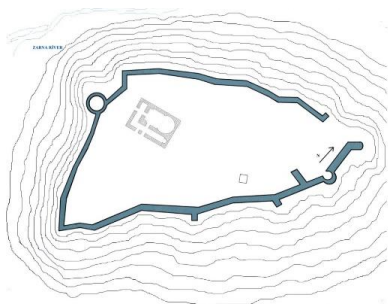

Figure 1. Plan of Zarna fortified temple (1:20 m) (Taleh Aliyev)

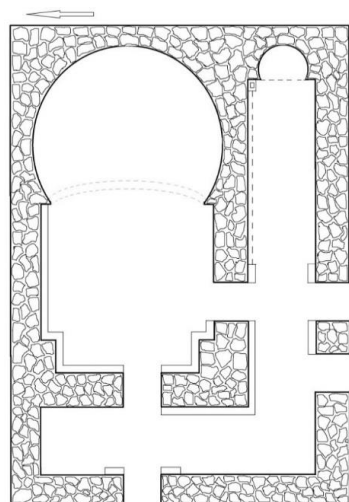

Figure 2. Plan of Zarna albanian temple (1:20) (Taleh Aliyev)

Figure 3. 3D photo of Zarna village (Taleh Aliyev)

Figure 4. Enter part wall remains of Zarna fortification

Figure 5. Tower N 1 of Zarna fortification

Figure 6. Defensive wall remains of Zarna fortification

Figure 7. Plan drawing process in Zarna albanian temple (Taleh Aliyev)

Figure 8. View of Zarna albanian temple

Figure 9. View of Zarna albanian temple's hall

Figure 10. Hall's floor of Zarna albanian temple

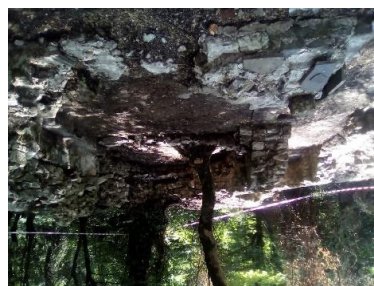

Figure 11. View after archaeological excavation in Zarna albanian temple

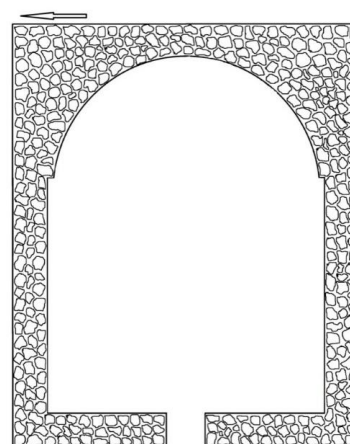

Figure 12. Plan of Takhtali albanian temple (1:20) (Taleh Aliyev)

REFERENCES

- Alishov, N. A. (2013). *About Christian monuments in the territory of Gakh*. Zagatala and Balakan regions of Azerbaijan. *Pedagogical University News*, Baku, 1, 85-103.
- Aliyev, T. V. (2018). Report of archaeological research works of the Oghuz-Gakh archaeological expedition in 2018. *Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences*. Baku.
- Aliyev, T. V. (2019). Report of archaeological research works of the Oghuz-Gakh archaeological expedition in 2019. *Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences*. Baku.
- Kartlis Tskhovreba, (2014). *(A History of Georgia)*. Georgian National Academy of Sciences, Tr. & Artanuji Publishing, Tbilisi.
- Mammadova, F. J. (2006). *Caucasian Albania and albanians*. Baku.
- Minorsky, V. V. (1958). *A history of Sharvan and Darband in the 10th – 11th centuries*. London: W.Heffer and & Sons LTD, Cambridge.
- Minorsky, V. V. (1953). *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press.

Development Directions of Library-Information Supply of Tourism at Higher Education Institutions (Based on the Work Experience of Baku State University and Azerbaijan Tourism and Management University)

UDC: 379.85

DOI: <https://doi.org/10.15421/172306>**Gasimli Haji**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8246-1959>, Haci_gasimli@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Library and information institutions operating in our country have an indispensable role in the comprehensive study of the library and information provision of tourism activities in the Republic of Azerbaijan. As a result of the socio-economic policy strategy formed by our great leader on a solid foundation, the year-by-year improvement of Azerbaijan's tourism opportunities has created a wide opportunity for successful reforms in the field of tourism, as a result of this, it showed its positive effect on the increase of normative-legal documents and scientific-artistic publications related to this field in the library and information institutions of the Republic of Azerbaijan. In the modern era, the study and research of information resources in various fields, assimilation of fundamental knowledge are defined as the main criteria for the society. The study of information resources in the field of tourism in the library and information institutions of the Republic of Azerbaijan is also important in this context. Providing high-standard service to tourists coming to our country depends on many factors. The development of tourism activities in the Republic of Azerbaijan in the library-information networks of our republic, the features of the organization of information services for tourists, the study of the creation and formation of the flow of documents on tourism in the field of library-bibliography is directly based on the document resources of the library-information institutions operating in our country. It should be noted that the concept of tourism is one of the significant forms of recreation and entertainment, but also one of the main directions of scientific activity. The development of tourism is fundamental as one of the main factors of science and culture. Higher education institutions operating in the Republic of Azerbaijan have a special role in the formation and development of scientific knowledge in various fields of science. Azerbaijan Tourism and Management University and Baku State University are important in improving the knowledge and skills of highly qualified specialists working in the field of tourism, and in meeting their information needs. In the context of the scientific development of the mentioned universities in the field of tourism, the main point of the article has been broadly interpreted.

Keywords: tourism, library, information provision, science, development, direction

Напрями розвитку бібліотечно-інформаційного забезпечення туризму у вищих навчальних закладах (на основі досвіду роботи Бакинського державного університету та Азербайджанського університету туризму та менеджменту)

Гасимли Гаджі*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Діючи в нашій країні бібліотечно-інформаційні установи відіграють незамінну роль у всебічному вивченні бібліотечно-інформаційного забезпечення туристичної діяльності в Азербайджанській Республіці. В результаті стратегії соціально-економічної політики, сформованої нашим великим лідером на міцній основі, щорічне поліпшення туристичних можливостей Азербайджану створило широкі можливості для успішних реформ у сфері туризму, в результаті цього, це показало свій позитивний вплив на збільшення нормативно-правових документів і науково-художніх видань, пов'язаних з цією сферою, в бібліотечно-інформаційних установах Азербайджанської Республіки. У сучасну епоху вивчення та дослідження інформаційних ресурсів у різних галузях, засвоєння фундаментальних знань визначено основними критеріями для суспільства. Важливе значення в цьому контексті має також вивчення інформаційних ресурсів у сфері туризму в бібліотечно-інформаційних установах Азербайджанської Республіки. Забезпечення якісного обслуговування туристів, які приїжджають до нашої країни, залежить від багатьох факторів. Розвиток туристичної діяльності в Азербайджанській Республіці в бібліотечно-інформаційних мережах нашої республіки, особливості організації інформаційного обслуговування туристів, дослідження створення та формування документообігу з туризму в бібліотечній галузі безпосередньо базуються на документних ресурсах бібліотечно-інформаційних установ, що діють у нашій країні. Слід зазначити, що поняття туризм є одним із значущих видів відпочинку та розваг, а також одним із основних напрямків наукової діяльності. Основою є розвиток туризму як одного з головних чинників науки і культури. Вищі навчальні заклади, що діють в Азербайджанській Республіці, відіграють особливу роль у формуванні та розвитку наукових знань у різних галузях науки. Азербайджанський університет туризму та менеджменту та Бакинський державний університет мають важливе значення для вдосконалення знань та навичок висококваліфікованих спеціалістів, які працюють у сфері туризму, а також для задоволення їхніх інформаційних потреб. У контексті наукового розвитку згаданих ВНЗ у сфері туризму суть статті трактується розширено.

Ключові слова: туризм, бібліотека, інформаційне забезпечення, наука, розвиток, напрям

Стаття надійшла / Article arrived: 17.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Introduction.

Tourism is one of the dynamically developing areas of the economy in Azerbaijan, and serious attention is paid to the development of this area in our country. Azerbaijan Tourism and Management University (previously Azerbaijan Tourism Institute), which was established with the aim of training quality personnel for the tourism sector, has always taken into account the importance of training young personnel. Azerbaijan Tourism and Management University (ATMU) was established on December 22, 2014, by order of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, on the basis of the Azerbaijan Tourism Institute (ATI), which has been operating since 2006 to carry out qualified personnel training, to gain the status of a center in the field of research and development [9, s.7].

ATMU is a higher education institution in the country that carries out personnel training in the fields of tourism and management. According to the decision No. 255 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated June 7, 2018, ATMU operates under the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan. Currently, the university has 3 faculties and 8 departments [1].

The faculty of "Tourism and Hospitality" at ATMU is a fundamental faculty that trains qualified personnel in the field of tourism. The Faculty of Tourism and Hospitality, which is the largest faculty in the Republic of Azerbaijan that carries out quality personnel training in the field of tourism, was established in 2006 and during these years has been providing training of highly qualified personnel for the development of the tourism industry. Teaching at the faculty is carried out in Azerbaijani, English and Russian languages, and offers programs at the bachelor's, master's and doctoral degrees of higher education. Training is carried out in tourism guiding, tourism work organization and translation specialties at the undergraduate level, as well as tourism work, international tourism and country studies, tourist guide and hotel management specialties at the master's level [1].

The quality of teaching at the faculty is provided by professional teaching staff who are experts in their field. It should be noted that more than 80% of TFTP's teaching staff are specialists with scientific degrees and titles. A wide range of scientific-research, social, cultural-mass and sport events are held at the faculty. This experience helps students gain useful knowledge and self-affirmation in various activities. The undergraduate program for all majors is aimed at training the next generation of tourism management. The faculty's educational process is aimed at preparing a unique tourism specialist with an innovative mindset who understands the basic technologies and principles of tourism work and is also capable of continuous self-development. Bachelors of major's study for learning the main parameters of tourism, develop business models for the commercialization of technologies, and get practical experience in the field of tourism entrepreneurship. During the educational process,

students acquire knowledge related to specialization, thinking systematically and project management, as well as preparation in the field of tourism entrepreneurship. The practice process, which is part of the teaching process, allows students studying at the faculty to gain extensive practical knowledge. Thus, for a period of 22 weeks, students experience in the leading tourism institutions of Azerbaijan and advanced higher education institutions with which ATMU cooperates, in large tourism institutions of Turkey, Israel, Romania, Cyprus, Bulgaria, China and other countries.

The "Tourism business", "Languages" and "Hotel and restaurant business" departments are active in the creation and organization of information resources in the field of tourism within the faculty. By order of ATMU rector No. 2 dated August 07, 2006, it started operating under the name "Tourism specialty subjects", and from September 2008 it was named "Tourism business organization and technology". Since November 2013, the name of the department has been approved as "Tourism Business". Since 2006, the "Tourism Business" department has been considered one of the main structures and graduation department of the university. Currently, 51 subjects covering various fields of tourism are taught in the department. These subjects are taught by a professional teaching staff consisting of 48 people [2]. The head of the department and employees of the Faculty Teaching-Methodical and Scientific Councils, ATMU "Tourism Business" department has close relations with "Tourism" department of the Varna University of Economics in Bulgaria and International Tourism College of the Varna University of Economics, Svishtov National Economy University with the "Trade and Tourism Business" department, Sofia National and the "Economy of Tourism" department of the World Economic University, and the "Tourism and Social Work" faculty of the Pavia State University. The department cooperates with Baku Tourism Excursion LLC, "Millennium Tourism" company, Azerbaijan Tourism Association and "Village green tourism" non-governmental organization. At the initiative of the department, international, republican and regional level scientific-practical events are organized in the field of tourism education: "Azerbaijan tourism: today and tomorrow" "The First and Second Republican scientific-practical conferences of students studying at the bachelor's degree in tourism" were held. On the occasion of the 88th anniversary of the birth of the nationwide leader H.A. Aliyev and the "Year of Tourism", the Third Republican scientific-practical conference was held at ATMU called as "Azerbaijani tourism: today and tomorrow" for undergraduate students, and their materials are printed by the decision of the ATMU scientific council. At the same time, with the initiative of the department, with the aim of investigating the rich tourism and recreation resources of the Republic of Azerbaijan, the importance of tourism for the country's economy, the world tourism market and the place of our country in this market, current problems

in the field of tourism education, creating cooperation between scientists conducting research in this field and expanding existing cooperation. First, Second, Third republic scientific-practical conferences called "Tourism and recreation: problems and prospects" were held for masters, graduate students and researchers, reports included in the conference were published in bulk and made available to interested parties.

In order to increase students' interest in tourism and expand their practical knowledge in this field, the "Tourist club" was organized by the department, and later, the management of the club's activities was assigned to the "Training" department under the direction of the rector. The scientific-research direction of the department is the study of the problem "Prospects of Azerbaijan becoming an attractive tourist destination among the countries of the world". Scientific-research works were carried out by the professor-teacher staff of the department. presented at practical conferences, symposia and published in the form of theses. Scientific articles by the department's employees were published in prestigious journals in our country and abroad.

The activity of the "Hotel and restaurant business" department started in 2013. Currently, the department is one of the main structures at ATMU and a graduate department. Electronic teaching materials for the subjects taught in the department have been prepared and are presented to students. Substantial work has been done in the preparation and improvement of syllabuses, thematic plans, and visual aids. Subject commissions operate in the department to implement all these works. The department is closely involved in scientific research. In accordance with the scientific-research topics, the employees of the department participated in international and national level scientific-practical conferences with reports, articles were published in various scientific journals. During this activity, subject programs and textbooks for the taught subjects were prepared, discussed and approved at the department meetings. The department has established close cooperation relations with hotels and industrial enterprises and pays special attention to conducting practical classes in enterprises. The department cooperates with a number of hotels and food establishments. The "Hotel and restaurant business" department actively participated in the LMPH TEMPUS project. On the basis of the LMPH TEMPUS project, a "Resource center" was created to conduct practical lessons on hotel management at the initiative of the department. The center is equipped with visual aids to be used in hotel-related classes in the hospitality industry. Within the framework of cooperation with the New Baku Hotel, a branch of the department operates under the hotel [5].

Main Results of the Research

The following subjects are taught in the specialization of tourism and hotel management at the bachelor's level.

- National and international hotel systems
- Customer approach technology

- Organization of hotel business
- Preparation of hotel standards
- Hotel and restaurant business
- Research methods in hotel management
- Organizational structure of the hotel
- Development criteria in hotels
- Personnel management in hotels
- Psychological technologies in hotels
- Modern development prospects of hotels
- Normative and technical regulation systems of hotels
- Hotel forecasting and planning
- Service modeling

The rapid integration of Azerbaijan into the European space, the rapidly developing tourism industry in our country and the need to promote our rich tourism potential require ATMU graduates to master foreign languages at a business and academic level. The Department of Languages, which operates in this direction, teaches English, German, French, Russian and Persian languages in all specialties of our university, and carries out methodological and scientific research work. During the years of their activity, the employees of the department managed to create a high-quality teaching-methodical base, prepared syllabi, subject programs, teaching aids and textbooks. As the specialized department of "Translation", which is one of the most distinguished specialties of ATMU, it updated the curricula of all subjects taught at the bachelor's and master's level and was printed under the seal of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. English language teaching at the department is carried out on the basis of a modern program (IELTS, ESP) and modern textbooks ordered from Oxford University Press. Under the organization of the department, first-year students studying on the basis of the English language-IELTS program, after successfully passing the exam and obtaining an IELTS certificate, have the opportunity to study in the dual diploma group by being admitted to the Azerbaijan-Austria Tourism program implemented jointly with the Krems University of Applied Sciences in Austria. The department maintains cooperative relations with the respective departments of ASU, BSU, ADPU, and has relations with the American Center, the Russian Cultural Center, the German Cultural Center, and the French Institute. Employees of the department participate in defense councils of various universities as council members and opponents. For a long time, teachers from the USA, Germany, France and Spain have closely participated in the teaching of English, German, French and Spanish languages in the department, and this tradition is continuing. By participating in the TEMPUS project (2012-2015), the department became a member of the project "Development of new modules for international bachelor and master programs in the field of sustainable tourism management" (www.sutoma.eu), working group 9 (English for Specific Purposes: Tourism) As a member, it actively participated in the preparation

of textbooks. The department is working on the topic of "Preparation of the marketing strategy of regional history and tourism monuments in foreign languages" in accordance with ATMU's scientific-research plan. The department also supervises doctoral students at the doctoral level. [4].

The following subjects are taught in the specialty "Historical geography, political and recreation geography" (Code: 5402.01), which is one of the main directions of tourism-oriented education at the doctorate and dissertation level.

- Methods of tourism services market analysis.
- Innovative technologies in tourism.
- Increasing the competitiveness of tourism enterprises.
- Information technology system in the sphere of tourism.
- Organization of sustainable development of tourism.
- Congress-exhibition activities in the field of tourism.
- Transportation provision of tourism activities.
- The methodology of making management decisions in tourism.
- Analytical analysis of the world tourism market.
- Management of tourism destinations.
- Economic strategy of development of tourism firms.

In the article, we consider it appropriate to mention some of the textbooks and teaching aids related to fundamental document resources on library-information provision in the field of tourism by Azerbaijan Tourism and Management University.

- Organization of tourism - excursion work - 2004.
- Tourism management - 2005.
- Planning and organization of tourist routes - 2005.
- Socio-economic problems of tourism development - 2006.
- Tourism - 2006.
- Ecotourism - 2008.
- History of tourism - 2008.
- International tourism law. Textbook - 2011.
- Ecological tourism - 2011.
- Organization of transport services in tourism - 2011.
- Azerbaijan tourism and its development problems - 2014.
- Basics of tourism - 2015.
- Explanatory dictionary in the field of tourism in Azerbaijani - 2017.
- Organization of touristic routes and excursions - 2017.
- Sport tourism - 2018.
- English-Azerbaijani dictionary for use in the field of tourism - 2019.
- Excursion and excursion – guide - 2020.
- Geography of international tourism - 2021.
- Management of tourism destinations - 2021.

Also, "Tourism and Hospitality Studies" is an international magazine published 4 times a year by the

University of Tourism and Management, which includes fundamental scientific research works on the library-information provision of tourism in Azerbaijan. The journal was registered in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan with No. 3507 dated 05.12.2011, by the decision of the Presidium of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan dated May 16, 2014 (protocol No. 07-R) Economic sciences, historical sciences and Art studies (6219.01-Culturology and its general issues; 6220.01 - Museology) was included in the "List of publications recommended for publication of the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan". In the multi-profile scientific journal "Tourism and Hospitality Studies", preference is given to articles devoted to the problems of the modern development of the tourism sector and the theoretical and practical problems of its interaction with socio-economic development. The journal also publishes original articles on other problems of socio-economic development. The magazine has the right to publish special issues serving the development of tourism in our republic. The magazine is published once a quarter. Articles in Azerbaijani, Turkish, English, and Russian languages are accepted for "Tourism and Hospitality Studies" magazine from all over the world. Scientific journal "Tourism and Hospitality Studies" has been published continuously since 2012. The journal is distinguished by its specificity and usefulness in communicating scientific research on tourism-related specialties to the general scientific community.

The department "Economic, social geography and tourism of foreign countries" under the Faculty of Geography at Baku State University is of great importance in the development of the scientific direction in the field of tourism. It should be noted that the "Economic and Political Geography of Foreign Countries" department was founded in 1960. Since 2004, it has been called the Department of Economic-Political Geography and Tourism of Foreign Countries. From 1960 to 1980, the department was headed by an outstanding geographer, Professor Hadi Badal Aliyev. During the period when Prof. H. B. Aliyev was the head of the department, important work was done in the organization of scientific-pedagogical staff training, scientific-research and teaching-methodical works, writing of higher and secondary school textbooks, as well as the creation of the Azerbaijan Geographical Society and the direction of its activities, as well as great service in the social and political life of the republic. was. In 1979, he was awarded the honorary title of "Honored Scientist". [8].

Scientific directions of the department:

"Prospects and regional problems of tourism development in the Republic of Azerbaijan", "Training of scientific personnel in the field of geography and tourism", "Economic and political geography of foreign countries, tourism and its regional development in Azerbaijan". Subjects in "Tourism and Hotel Management" are taught

in Azerbaijani and English languages.

The subjects taught at the bachelor's level include:

- Tourism and marketing
- Basics of tourism
- Tourism and business
- Legal basis of tourism
- Local studies and tourism
- History and geography of international tourism
- Economics of international tourism
- Tourist routes and excursion business.
- Tourism and hotel industry
- Tourism in Azerbaijan and its development

problems

- Management in tourism
- Information technology in tourism.

The subjects taught at the master's degree include problems of tourism, advertising in tourism, methods of organization of tourism-excursion work, geography of international tourism, organization and economy of international tourism, basics of tourism geography, geography of world industry, geography of world engineering industry, political, concerns economic and social problems. The scientific directions of the department include "Prospects and regional problems of tourism development in the Republic of Azerbaijan" and "Training of scientific personnel in the field of geography and tourism".

In the development of the scientific direction of library information provision in the field of tourism, we can show the scientific publications compiled by the mentioned department in this field. These scientific publications include:

- Mammadov C.A., Soltanova H.B., Rahimov S.H. Geography of international tourism, Baku, 2002; [15].
- Mammadov C.A., Rahimov S.H. Explanatory dictionary of terms and concepts used in tourism and related fields. Baku, 2000; [14].
- Mammadov C.A., Gerayzade T.P. Western European countries. Textbook. Baku, 2001; [13].
- Mammadov C.A. Geopolitics. Textbook. Baku, 2005; [11].
- Soltanova H.B., Aghakarimov M.M., Babazade S.I. Hotel management. Baku, 2005; [21].
- Mammadov C.A., Bilalov B.A. Inbound tourism in Azerbaijan and ways of its development, Baku, 2004; [12].
- Soltanova H.B., Huseynova S.H. - "Basics of tourism". Teaching materials, Baku, 2007; [22].
- Mammadov N.G. - "Toponymy". Textbook, Baku, 2007; [16].
- Soltanova H.B. - Tourism and its development in Azerbaijan. Monograph, Baku, 2015; [20].
- Soltanova H.B. - Basics of tourism, Baku, 2015 [19].

We can also note that the Scientific library has an important role as the main driving force of library-information provision of tourism at Baku State University. Because the literature on tourism in the library's fund

is considered one of the main forces that stimulate the scientific development of this field. About the history of the library, we can mention that Baku State University was founded in 1919, and in that year the library, which has an important place in its structure, was organized. (now Azizbeyov) agreed to transfer the library to the university. In the same year, the commission appealed to the Council of the Baku City Oil Industrialists' Congress and requested that the library of the Sabunchu hospital be given to the university. This library was given to the university in 1920. In addition, 120,000 manat books were bought with the money of that time. In the summer of 1920, a medical department with a fund of 212 copies of literature was organized in the library.

In 1920-1922, by the order of the Council of People's Commissars, a large number of literatures was given to the library from separate departments and enterprises, organizations. Among these books, the literature issued by the Political Department of the army should be mentioned. In 1922, the Scientific Council of the University appointed professors F.N. He sent Ilini and P. Y. Rostovtsev to Leningrad to buy books, and they bought and brought back, free of charge, scientific literature worth more than 200 pounds, all publications of the Academy of Sciences. Dean of the Eastern Faculty Prof. R. K. In 1922, the Council of People's Commissars allocated funds in the amount of 7,000 rubles (gold) to create the Oriental department in the library on the initiative of Zhuze; with these funds, more than 2000 books were bought from Constantinople (now Istanbul) in 1924. The Eastern branch started functioning in May 1924. The fund of the library was enriched in the summer of 1924 and reached 24,713 copies. In 1928-1929, the fund of the former Baku French Society, consisting of nearly 1,000 books, was included in the university library.

In addition, a set of Russian magazines consisting of 2000 volumes from the library of the House of Education Workers was given to the library. In those years, professors B. Chobanzade, P. Kh. Juze, Mudrov, D. Chafarov, Tumbel, Rusanova and others donated their personal books to the library fund. The literature collected to organize the university library in 1919-1929 is included in the "Golden Fund", which is considered the honorary fund of the library. Rare, ancient books, including rare copies from the 16th-18th centuries, as well as manuscripts from the 14th-18th centuries, have been collected in this fund. The oldest manuscript dates back to 1308. The fund also includes works of prominent writers, public figures, and scientists published during their lifetime. The scientific library organizes its activities in accordance with the duties arising from the law of the Republic of Azerbaijan "On Library Work" (1999), the university charter, the orders and instructions of the university management. [10].

Common conclusions.

In general, the current state of information provision of tourism in the Republic of Azerbaijan, as well as the

measures aimed at its development, allow us to assess the country's competitive advantages and disadvantages in terms of the development and promotion of domestic and foreign tourism. One of the main problems facing the tourism sector in the scientific context in the sphere of education in the Republic is the insufficient availability of scientific literature on this field.

Today, tourism information provision system is to research and generalize the ways of creation, formation and development of document-information resources on tourism, to determine the achievements in this field, and on the other hand, to benefit from the previous experiences in order to improve the achievements. In the future, it is necessary to fulfill the following tasks

regarding information provision of tourism:

- Researching the characteristics of the creation and formation of primary documents related to the field of tourism in Azerbaijan.
- Investigating the creation, history, development and current state of bibliographic information on tourism.
- Study of the general mass of documents on tourism in the fund of library and information institutions of the Republic.
- Unveiling the system of printed bibliographic resources on the field of tourism in our country and providing an analysis of bibliographic indicators (current, retrospective, scientific-assistant, recommendation) on this field.

REFERENCES

1. About Azerbaijan Tourism and Management University. Electronic resource. <http://atmu.edu.az/az>
2. Aliyev, I. A. "Baku State University on the ways of science development" News of Baku University, No. 3, 2009, c.10-20.
3. Azerbaijan Library Encyclopedia. Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan (current Ministry of Culture), National Library named after M. F. Akhundzade. Baku. 2015.-632 p.
4. Azerbaijan Tourism and Management University. About the Department of Languages. Electronic resource. <http://atmu.edu.az/az>
5. Azerbaijan Tourism and Management University. About the department of hotel and restaurant business. Electronic resource. <http://atmu.edu.az/az>
6. Azerbaijan University of Tourism and Management. About the Department of Tourism Business. Electronic resource. <http://atmu.edu.az/az>
7. Baku State University. About the library. Electronic resource. http://lib.bsu.edu.az/az/content/elm_ktabkhanin_tarx_v_falyyt
8. Baku State University. About Tourism. Electronic resource. <http://geography.bsu.edu.az/az/content>
9. Jafarov C. Azerbaijan Tourism and Management University -10.-"VM ADVERTISING" edition.-Baku, 2016.-212 p.
10. Khalafov, A. A. The Scientific Library of Baku State University has been in the service of science and education for 90 years. Monograph.-Baku, 2009.-210 p.
11. Mammadov C. A. Geopolitics. Textbook. Baku, 2005.
12. Mammadov C. A., Bilalov B.A. Inbound tourism in Azerbaijan and ways of its development, Baku, 2004.
13. Mammadov C. A., Gerayzade T. P. Western European countries. Textbook. Baku, 2001.
14. Mammadov C. A., Rahimov S. H. Explanatory dictionary of terms and concepts used in tourism and related fields. Baku, 2000.
15. Mammadov C. A., Soltanova H. B., Rahimov S. H. Geography of international tourism, Baku, 2002.
16. Mammadov N. G. - "Toponymy". Textbook, Baku, 2007.
17. Report on the results of scientific-research works performed in Baku State University in 2005, Baku, Scientific-Research Department of BSU, 2005, 265 p.
18. Report on the results of scientific-research works performed in Baku State University in 2010, Baku, Scientific-Research Department of BSU, 2010, 451 p.
19. Soltanova H. B. - Basics of tourism, Baku, 2015.
20. Soltanova H. B. - Tourism and its development in Azerbaijan. Monograph, Baku, 2015.
21. Soltanova H. B., Aghakarimov M. M., Babazade S. I. Hotel management. Baku, 2005.
22. Soltanova H. B., Huseynova Sh. H. "Basics of tourism". Teaching materials, Baku, 2007.
23. The report on the results of the scientific-research works carried out in 2000 at Baku State University, Baku, Scientific-Research Department of BSU, 2000, 196 p.

History of the Hospitality and Tourism Industry in Poland (Organizational Aspect)

UDC: 93.01.796

DOI: <https://doi.org/10.15421/172307>**Gugnin Aleksandr¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1997-2876>, a.gugin@ukr.net**Lisnievska Yuliia²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3068-0791>, 0558855@ukr.net¹*Dnipro Humanitarian University (Dnipro, Ukraine)*²*Dnipro Academy of Continuing Education (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The topicality of the topic is due to insufficient conceptual development of the problems of the genesis of tourism as a phenomenon of human activity. It is shown that even in the period of primitive society, hunters and shepherds searched for new lands, and later merchants traveled to purchase goods and find new markets. It is established that Hammurabi's code protected the rights of travelers, and the owners of shelters were charged with the duty of care for the life and property of travelers. In ancient Greece, it was believed that the traveler was under the protection of the gods. The choice of the research object is not random. It has been proven that since the early Middle Ages, Poles have been the most active tourists among the countries of Eastern Europe. The leading theme of the narration is the clarification of state regulation of the Polish tourism industry, active support of this socio-economic industry by the state, territorial communities and associations of private entrepreneurs. The purpose of the article is to analyze the sequence of stages of development of tourism and the general hospitality industry in Poland, taking into account the organizational aspect of activity. The article reveals the patterns of growth of the hospitality and tourism business in connection with the division of the country between three empires - Austro-Hungarian, German and Russian. The research used the system-historical method, which made it possible to consistently highlight the genesis of the phenomenon, taking into account objective and subjective factors. In the results of the work, the categories characterizing the phenomenon of tourism are illuminated, and their epistemological and ontological justification is given. The organizational and management factor of Polish tourism policy at the state and regional levels is highlighted. Social determinants and national-psychological motives of Poles' travels and stay in neighboring countries are presented. Attention is paid to the analysis of tourism in different periods of Polish history. Here, the correctness of the authors' use of a dichotomous division of content is logically proven: first, Polish hospitality as the basic basis of tourism, and later, the chronological sequence of the stages of the development of the tourism business, taking into account the socio-economic context.

Keywords: Poland, tourism, hospitality, business, tourism industry, management

Історія індустрії гостинності та туризму у Польщі (організаційний аспект)

Гугнін Олександр¹, Ліснівська Юлія²¹*Дніпровський гуманітарний університет (Дніпро, Україна)*²*Дніпровська академія неперервної освіти (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність теми зумовлена недостатньою концептуальною розробкою проблем генези туризму як феномена людської діяльності. Показано, що ще в період первісного суспільства мисливці та пастухи шукали нових земель, а пізніше купці подорожували, щоб придбати товари та знайти нові ринки збуту. Встановлено, що в кодексі Хаммурапі захищалися права мандрівників, і на власників притулків покладалася обов'язок піклуватися про життя та власність мандрівників. У Стародавній Греції вважалося, що мандрівник перебуває під охороною богів. Вибір об'єкта дослідження не випадковий. Доведено, що починаючи з раннього середньовіччя, поляки є чи найактивнішими туристами серед країн Східної Європи. Провідною темою наративу є освітлення державного регулювання польської індустрії туризму, активної підтримки цієї соціально-економічної галузі з боку держави, територіальних громад та об'єднань приватних підприємств. Метою статті є аналіз послідовності етапів розвитку туризму та загальної індустрії гостинності у Польщі із урахуванням організаційного аспекту діяльності. У статті розкриваються закономірності зросту гостинного і туристичного бізнесу в зв'язку з розділом країни між трьома імперіями – Австро-Угорською, Німецькою та Російською. У дослідженні використано системно-історичний метод, що дозволило послідовно висвітлити генезис явища з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних факторів. У результатах роботи освітлені категорії, що характеризують феномен туризму, дано їх ґносеологічне та онтологічне обґрунтування. Виділено організаційно-управлінський фактор польської туристичної політики на державному та регіональному рівнях. У закінченні представлені суспільні детермінанти та національно-психологічні мотиви подорожей і перебування поляків на території сусідніх країн. Увагу приділено аналізу туризму у різні періоди історії Польщі. Тут же логічно доведена слушність використання авторами дихотомічного поділу контенту: спочатку польська гостинність, як базова основа туризму, а пізніше хронологічна послідовність етапів розвитку туристичного бізнесу з урахуванням соціально-економічного контексту.

Ключові слова: Польща, туризм, гостинність, туристична галузь, бізнес, управління

Вступ

Історія туризму визначається як наука, що вивчає подорожі (походи, екскурсії тощо), починаючи з глибокої давнини і до теперішнього часу. Експлікація в тексті здійснена на прикладі Польщі – сусідньої європейської держави з дуже непростю матеріальною та духовною історією.

Мета статті – представити історію польського туризму та індустрії гостинності з урахуванням організаційної складової даного виду діяльності. Головну увагу приділено опису особливостей туризму та гостинності у Польщі. Виділяється організаційно-управлінський аспект політики польського туризму на державному та регіональному рівнях. Методологічною основою статті є принцип історизму та наукової об'єктивності, який дозволив системно та послідовно розглянути компоненти туристичного бізнесу у Польщі. З метою з'ясування причин виникнення та логіки розвитку туризму у статті застосовано історико-організаційний підхід до вивчення шляхом звернення до спорідненого феномену соціальної організації – економіки гостинності, її традицій та досягнень.

Історія туризму та гостинності, так само, як і інші науки, формує певний понятійний апарат. На початку слід розкрити категорії, що характеризують феномен туризму та подорожей у різні епохи, починаючи від стародавнього світу та розглянути визначення найважливіших понять – «подорож» та «туризм». Дослідники вважають, що ці поняття нерозривно пов'язані між собою, оскільки обидва описують певний образ життєдіяльності людини (Дранкевич, & Нагорний, 2008, с. 34).

Мандрівник – це будь-яка особа, яка здійснює переміщення у просторі між двома чи більше географічними пунктами. При цьому вчені сходяться на тому, що туризм є окремою різновидністю подорожей (Дранкевич, & Нагорний, с. 8).

Туризм це окрема різновидність подорожей з чітко визначеними цілями, поєднується з професійною діяльністю, спрямованою на організацію та здійснення таких подорожей. Людина, яка бере участь у туристичній подорожі, поїздки або походи, називається туристом. На розвиток туризму впливають економічні та геополітичні процеси, що відбуваються як в окремій країні, так і у світі загалом. Можна зробити висновок, що туризм у сучасному значенні – це переміщення людей з використанням природно-кліматичних та історико-культурних туристських ресурсів, матеріально-технічної бази туризму та інших важливих факторів, що визначають рівень та якість обслуговування.

Однією з найважливіших категорій, що використовуються у цій галузі бізнесу, є категорія гостинності. Не викликає сумніву, що подорожі були б неможливі, якби мандрівникам не було де зупинитися на нічліг і отримати провізію. Гостинність має довгу

історію, вона починається з найдавнішої традиції «переломити хліб» із мандрівниками. У різних народів світу склалися різні традиції та звичаї зустрічати гостей. Особливості побутової культури впливають на формування гостинності як необхідної складової промисловості туризму. А сам термін «гостинність» походить від старофранцузького слова *hospice*, і означає «будинок, де приймають мандрівників» (рос. *странноприимный дом*). У побутовому сенсі гостинність, – зазначають Дранкевич та Нагорний, – «це властивість характеру людини, яка відрізняється привітністю та хлібосољством, а також традиції зустрічі гостей у різних культурах» (Дранкевич, Нагорний, с.9). У контексті вивчення туристичного бізнесу – це узагальнена назва системи обслуговування людей, які перебувають у подорожі, на відпочинку тощо далеко від свого дому. У цьому сенсі гостинність включає такі напрями діяльності, як розміщення та харчування гостей, надання їм різного роду соціокультурних послуг (екскурсії, проведення конференцій та ін.).

Походження та сутність гостинності у Польщі

Відразу слід зазначити, що у Польщі гостинність є спільною характерною рисою нації, що підтвердив нещодавній факт надання притулку українським біженцям від російської агресії. Початок польського готельного господарства сягає витоків розвитку польської державності.

Першим «гуртожитком» у Польщі стала богадільня, заснована в 1187 році у м. Познань (Kulczycki, 1989). Король Мешко I поселив там лицарів ордена Святого Іоанна, які керували подібними закладами по всій Європі. У наступні століття богадільні, заїжджі двори, шинки та таверни були засновані майже у всіх великих містах. У XII столітті монастир у м. Тинець відкрив заїжджий двір з пивоварнею. У 1374 році в статут короля Казимира Великого було внесене положення: «Щоб ніхто не наважувався чинити насильство над шинкарями» (Kulczycki, 1989). На початку право утримання заїжджих дворів належало до місцевої шляхти, яка найчастіше здавала їх в оренду духовенству. Зазвичай збудовані біля костелів, заїжджі двори надавали мандрівникам скромну їжу та житло безкоштовно. Однак, у XIV столітті єпископи заборонили духовенству цей вид діяльності, і утримання заїжджих дворів та притулків перейшло у світські руки. Безкоштовна початково гостинність почала швидко розвиватися у формі послуг, що надаються за гроші. Розквіту цієї діяльності сприяли також розвиток торгівлі та активізація політичного життя.

До XVI заїжджі двори перебували, переважно, у руках корінних поляків, пізніше поступово перейшли до рук євреїв. Відкриття нових заїжджих дворів було пов'язане із зростанням поселень. У міських заїжджих дворах можна було переночувати, але в дуже примітивних умовах, з низьким санітарним рівнем.

Часто цим притулком приписувалася роль осередків пияцтва. Більш заможні мандрівники возили з собою все спорядження, включаючи ліжка, постільні речі та посуд. Цей звичай був особливо поширений серед багатой польської знаті (Bocho, & Gaska, 2023).

У XVI столітті міські заїжджі двори, пишуть польські автори, стали насамперед цеховим закладом, центром життя колег по цеху та атрибутом буржуазії, хоча соціальний стан їхніх власників залишався низьким. Поступово формувалась якісно нова модель засобів розміщення мандрівників. У 1691-1695 роках з ініціативи короля Яна III Собеського та його дружини, королеви Марисеньки в центрі Варшави був побудований Maływil – гігантський трактир зі складом та торговим залом, що служив готелем для приїжджих купців. Maływil стає першим справжнім готелем у Польщі, процвітав він до 1825 року.

Згідно з історичними джерелами, Польща, Литва та Іспанія були на той час відомі як країни, що відзначаються особливою гостинністю, тому мандрівники з різних куточків світу прагнули побувати в місцевих готелях. На рубежі XVII – XVIII століть у Польщі з'явилися перші готельні комплекси, подібні до СПА-готелів. Так у 1687 році у Чеплице-Здруй побудували перший великий курортно-готельний комплекс. Важливими курортними центрами того часу були Кудова-Здруй, відомий ще з XVI століття та Єдліна-Здруй.

У той самий час, у зв'язку з появою гірського туризму, у Судетах почали з'являтися перші гірські притулки, а початок XIX століття приніс бурхливий розвиток т. зв. поштових заїжджих дворів. Тому в 1824 році головне управління Корпусу дорожніх і мостових інженерів видало інструкцію, що містила плани і описи заїжджих дворів, які належало будувати вздовж магістральних доріг.

Середину XIX століття ознаменувалася подальшим розвитком готельного господарства країни. У 1842 році в м. Познань відкрився готель «Базар», а в 1851-1853 роках був побудований готель «Відень». У центрі Варшави з 1857 року найпрестижнішим вважався готель «Європейський». Приблизно в той же час були відкриті готелі «Френч» у Кракові, «Гранд» у Лодзі, «Європа» у Любліні, «Монополь» у Вроцлаві. Наприкінці XIX століття численні готелі також почали будуватися на польських курортах – у Сопоті, Криниці, Свиноуйсці та Судетах.

Двадцяте століття розпочало новий етап розвитку польської готельної індустрії, деякі готелі були обладнані за найвищим стандартом, порівнювальним із західноєвропейським. Це готелі "Брістоль", "Англійський" у столиці, "Френч" у Кракові, "Жорж" у Львові. Багато готельних об'єктів з'явилося на узбережжі Балтійського моря та у повітах Новий Тарг, Новий Сонч та Чешин. Про швидкий розвиток готельного бізнесу в країні свідчить створення у 1928 році Управління польської готельної промисловості

(Kowalczyk, 2019). У міжвоєнний період у Польщі, крім готелів та пансіонатів, почали прискорено створюватися гірські та молодіжні гуртожитки, екскурсійні будинки та кемпінги. Вони, як правило, були розташовані у великих містах – Варшаві, Кракові, Львові, Вільнюсі, а також на Балтиці та у Карпатах. Дослідники наголошують, що у готельному бізнесі на той час переважали невеликі приватні заклади. Крім того, була поширена так звана незареєстрована гостинність: власники приватних квартир здавали кімнати або цілі квартири малозабезпеченим клієнтам (Reczek, 2007).

У перші ж роки після закінчення Другої світової війни з'явилась гостра необхідність відбудови готельних об'єктів, зруйнованих під час війни. При цьому, завдяки новій політичній системі всі готелі, пансіонати та гуртожитки були націоналізовані. Якщо раніше найкращі польські готелі належали до відомства приватної туристичної організації «Орбіс», що функціонувала у Львові з 1923 року, то тепер значна частина пансіонатів та готелів увійшла до Фонду відпочинку трудящих (ФВТ), створеного у 1948 році (Gryszel, 2022). Крім того, будинки відпочинку та курорти не були типовими готельними об'єктами, для перебування в них вимагалось відповідне скерування з місця роботи або ФВТ. У 1966 році у Польщі була створена перша система класифікації та категоризації готелів.

У 1970-х роках польський ринок гостинності прийняв перші зарубіжні готельні системи. У центрі Варшави в 1974 році відкрився готель «Форум» на 730 номерів, збудований шведськими компаніями. У 1974-1976 роках у кількох містах були відкриті готелі французької мережі «Novotel» (Gryszel, 2018).

Структура розвитку готельної індустрії, що склалася за часів Польської Народної Республіки, після 1989 року зазнала поважних змін, пов'язаних із трансформацією власності та новими тенденціями інвестування. На ринку з'явилися провідні світові системи Holiday Inn, Marriott, Accor, Louwte, а вітчизняні господарі, за винятком «Орбісу», у значній мірі позбулися своєї власності. Від того часу кількість готельних місць, що належать до приватних власників, систематично зростає.

Історія польського туризму

Початок туризму у Польщі, пише історик Яцек Краш, був пов'язаний з паломництвом і подорожуванням у торгових цілях (Kraś, 2018). У цьому сенсі особливе значення мав приїзд у 1246 році до двору Великого монгольського хана вроцлавського ченця Бенедикта Поляка як члена папської місії. Наприкінці середньовіччя у Польщі з'являються папські і цесарські дипломати, а також радники польських королів Казимира Ягеллончика і Яна Ольбріхта, як наприклад Філіппо Буонакорсі, який розпочав місію з 1470 року. Польська молодь у XIV-XVI також виїжджала навчатися переважно

до італійських університетів – до Болоньї та Падуї. За часів Казимира Великого там навчалося кілька десятків поляків (Kraś, 2018). Наукові зв'язки польських вчених з європейськими університетами відчутно зміцнюються після відкриття університету в Кракові. Наприклад, його випускники Коперник та Гжегож із Санока поглиблювали свої знання в Європі.

Вже на той час у Польщі з'являються перші путівники для туристів. Відомий мандрівник того часу францисканський ченець Ян Поляк у 1421-1422 роках здійснив паломництво на Святу землю і описав його латинською мовою. До наших часів збереглися написані Петром Мешковським на початку XVII століття «Вказівки для подорожі» та виданий у 1614 році в Кракові «Польський паломник або короткий опис міста Риму та інших італійських міст». Микола Рей радить молодим мандрівникам звертати увагу на вибір місця, уважно приглядатися до звичаїв іноземців та уникати поганого товариства, особливо земляків (!) (Kraś, 2018). Як свідчать деякі джерела, починаючи з середини XVI століття подорожі перетворилися на «погану звичку» польської шляхти. Шляхтичі подорожували в основному пішохідними стежками в релігійних, дипломатичних або комерційних цілях. А на переломі XVIII-XIX сторіч для них відкрився рекреаційний та бальнеологічний туризм – це період розвитку таких курортних міст, як Криниця, Бузко, Чехочинек та Закопане (Hennel, 2009). Ініціатором розвитку польського туризму у цей період був Станіслав Сташіц – державний діяч, вчений і меценат (1755-1826 рр.). Процес соціальних та економічних змін, що відбувалися у цей час у всьому світі, створив сприятливі умови для розвитку туризму в Польщі. Та якщо у Західній Європі туризм організовували підприємливі люди, які добре розуміли потреби ринку та передбачали потенціальні прибутки, то у Польщі це були насамперед громадські діячі, натхнені почуттям культурної та національної місії. Туризм був одним з важливих елементів загальнонаціональної кампанії відродження Польщі.

Станіслав Сташіц, – пише Малгожата Леван у монографії «Нарис історії туризму в Польщі», – «досліджував корисні копалини та організував численні геологічні експедиції по всій країні» (Lewan, 2004). Він перший на диліжансі, на конях та пішки об'їздив усю країну і пізніше описав всі її туристичні переваги. У 1805 році підкорив вершину Татр Ломніцу. Мав французьку університетську освіту, був удостоєний найвищих нагород Польщі» (Hennel, 2009).

Польський краєзнавець Вінцент Поль (1807-1872), професор кафедри географії Ягеллонського університету, відомий як перший дослідник Судет. Поль є автором твору «Пісня про землю нашу», в якому, за словами Малгожати Леван, «показав свою величезну любов до Польщі і її цінність для виховання молодого покоління». Здійснював численні екскурсії

з молоддю у Карпати, описавши їх пізніше у своїх краєзнавчих роботах (Lewan, 2004).

Можна виокремити послідовні періоди розвитку туризму у Польщі:

- перший період – 1873-1918 рр. – є періодом формування ідеологічних та організаційних засад польського туризму та краєзнавства;
- другий період – 1918-1939 рр. – прискорений розквіт туристичної діяльності у Польщі між першою та другою світовими війнами;
- третій період – 1945-1989 рр. – становлення та розвиток туризму в соціалістичній Польщі;
- четвертий період - з 1990 року, початку системної трансформації країни, до сьогодення – пануючим трендом є входження на вітчизняний ринок міжнародних туристичних і готельних мереж.

Кожний період розвитку туризму має свою історичну специфіку, що сформувалася на тлі завдань і проблем, культурних та соціально-економічних умов.

Перший період. Польське суспільство, незважаючи на розділ, поряд з потребами самоорганізації відчувало також необхідність вирішення завдань, пов'язаних з туризмом і ознайомленням з вітчизняними пам'ятками. Політична ситуація стримувала формування великих організацій та закладів. Тільки після виникнення визначених форм польської культурної автономії у Галичині виникає можливість створення туристичної організації. У 1873 році було засновано Галицьке Татранське товариство. Його метою було геологічне дослідження польських гір та популяризація знань про них, а також охорона природи. Товариство згуртувало у своїх лавах відомих фахівців та вчених та вело багатосторонню діяльність (Lewan, 2004). У 1874 році на Морському Оці була зведена перша гірська турбаза, за два роки відкрито бази у Розточчі та на П'яти ставах, а в 1894 р. – у Халі Гонсеніцевій. Завдяки діяльності Татранського товариства почався інтенсивний розвиток цього регіону. Татри стали основною базою вивчення польських земель, а Закопане – головним туристичним та оздоровчим курортом. Згодом акція поширилася й на інші регіони країни.

Екскурсійний напрямок відіграв новаторську роль у просуванні польського туризму та реалізування

почуття патріотизму. Туристичне товариство успішно здійснювало поставлені завдання, такі як збирання туристичної інформації, збір наукових колекцій, організація краєзнавчих походів, організація екскурсійних виставок (Izydorczyk, 2005).

Другий період. Після Першої світової війни з'явилася можливість для розвитку туризму та збільшення його доступності. Змінилися умови, роль та сфера діяльності Татранського товариства та Польського краєзнавчого товариства. Активісти з ентузіазмом розпочали новий період розвитку

туризму. Були збудовані нові турбази в Турбачі, Пільську, Явожині та кілька притулків у Сілезьких Бескидах та східних Карпатах.

У 1935 році з ініціативи міністерства транспорту створено Лігу підтримки туризму, метою якої була організація та розвиток масового туризму. У 1937 році з ініціативи Об'єднання молоді «Wici», Профспілки робітників сільськогосподарських кооперативів та організацій був створений Кооператив з організації туризму та дозвілля «Громада» (STW - Spółdzielnia Turystyczno-Wypoczynkowa «Gromada»). Кооператив згуртував прогресивних активістів туризму, проте діяльність «Громади» не знайшла підтримки у тодішньої влади країни (Tugos, 1991).

У 1938 році виникла Асоціація організацій освіти та культури, яка об'єднала представників прогресивної, демократичної та лівої польської інтелігенції. Незважаючи на те, що проіснувала лише рік, вона направила у тури понад 30 000 осіб. Це перша вдала спроба організації соціального туризму у Польщі.

У міжвоєнний період починають формуватися перші контури польського туристичного господарства. Туризм відповідав економічним інтересам власників готелів, ресторанів, засобів комунікації, комерційних закладів, і навіть інтересам муніципальної влади, які вбачали у ньому чинник зростання економічної активності своїх територій. У зв'язку з цим об'єдналися сільськогосподарські та пропагандистські колективи, що поєднували інтереси приватних осіб та органів місцевого самоврядування – виникли організації під назвою «об'єднання підтримки туризму». Спочатку у Кракові, а згодом у Варшаві та Плоцьку були утворені туристичні асоціації, які здійснювали нагляд за діяльністю членів групи та прибутковістю туристичних послуг.

Згодом асоціації трансформувалися у туристичні агентства. Перше приватне туристичне агентство «Орбіс», як вказувалося вище, було створене у Львові у 1923 році. Варто зазначити, що частина компанії незабаром перейшла у власність національному банку. «Орбіс» до 1939 року перетворився на велике підприємство з 91 вітчизняними та зарубіжними філіями.

Результатом популяризації діяльності, що полягала на ознайомленні з визначними вітчизняними пам'ятками, стало туристичне агентство під назвою «Поль Тур». На туристичному ринку привертав увагу також успіх приватних компаній «Ікар» та «Франкополь» (Lewan, 2004).

Третій період. Після другої світової війни Польща вступила на шлях соціалістичного будівництва. Під час війни досягнення вітчизняного туризму попередніх років зазнали поважних знижень. Загибло багато людей, які створювали підвалини вітчизняного туризму, згоріли десятки притулків, були зруйновані готелі, дома відпочинку і пансіонати. У післявоєнній

відбудові економіки та соціальному реформуванні значну роль відіграє розвиток туризму. Туризм і організація відпочинку громадян перестають бути сферою інтересів тільки приватних осіб. Відпустка і відпочинок трудящих перетворилися на область зацікавленості соціалістичної держави і заклали фундамент масового соціального туризму. Всі кроки нової влади у перші післявоєнні роки були спрямовані на систематизацію та програмування туризму, адаптованого до нових соціально-економічних умов.

Масовий попит на відпочинок і організоване дозвілля, особливо для сімей, активізував будівництво будинків відпочинку і пансіонатів, яке розпочали з 1956 року підприємства та профспілки.

У 1950 році засновано організацію під назвою Польське туристичне та екскурсійне товариство (ПТЕТ). Беззаперечно цінним досягненням створеного товариства став розвиток різних дисциплін кваліфікованого туризму. Крім того, у 1950-1956 роках це була єдина організація, що розвивала туризм у середній школі.

17 лютого 1960 року Сейм Польської Народної Республіки заснував Головний комітет фізичної культури і туризму (ГКФКіТ) як вищий державний орган з фізичної культури і туризму. Розвитку туризму в країні сприяв створений сеймом Центральний фонд туризму та відпочинку, на кошти якого в 1961–1967 роках побудовано понад 39 тисяч місць ночівлі та модернізовано понад 26 000 готельних місць (Reczek).

Перше місце серед туристичних фірм як і раніше, посідало державне підприємство «Орбіс». Як зазначає Леван, в 1973 році воно мало 54 відділи у Польщі та 15 інформаційних осередків за кордоном, в тому числі у Нью-Йорку, Лондоні, Парижі, Римі, Відні, Стокгольмі, Берліні, Москві, Празі і Будапешті (Lewan, 2004). Навіть у 1990 році мережа готелів «Орбіс» налічувала 53 об'єкти.

У 1970-ті роки темпи зростання обсягів туристичної бази стали значно повільнішими, а з 1980-х набирає ваги поетапна втрата потужності туристичних об'єктів і зменшення туристичного потоку. Спад викликала соціально-економічна криза, що розпочалася у Польщі. Важливу роль у польській туристичній моделі починає відігравати комерційний туризм.

Четвертий період. На переломі 1989-1990 років польське туристичне господарство трансформувалося відповідно до засад вільноринкової економіки. Всебічна соціально-економічна реформа значно знизила життєвий рівень поляків і, як наслідок, зменшилось зацікавлення туризмом. Надії на вихід з несприятливої ситуації багато в чому залежали від зростання іноземного в'їзного туризму. Проте, згідно з рішенням Всесвітньої туристичної організації, лише деякі відвідувачі Польщі (перебуваючі довше від одного дня) вважаються туристами. Інститут туризму ITIS (Malta Tourism Institute) обрахував, що

в 1996 році кількість іноземних туристів у Польщі становила близько 19,4 млн. гостей.

В основному, перебування та екскурсійний туризм у Польщі тепер пов'язані з корпораціями «Орбіс», «Спорт-Турист», «Громада» та молодіжними туристичними агентствами Алматур, Ювентур, Харктур. Найбільш привабливі для туристів регіони Польщі сьогодні це узбережжя Балтійського моря (особливо Тримісто і півострів Хель), Мазурське приозер'я, Татри, Бескіді, Карконоша, а найбільш відвідувані міста – Варшава та Краків. Протягом останньої декади значно зросли доходи від традиційного туризму, яким у Польщі є санаторно-курортний рух, тоді як іноземний туризм занепадає. Занепад в першу чергу спричинила пандемія, а також погіршення відносин з деякими сусідніми державами. Але не слід применшувати і роль інших факторів, таких як недостатній рівень розвитку туризму та співвідношення ціна/якість (дуже високі ціни при низькому рівні сервісу). Проте, навіть за не зовсім сприятливих зовнішніх та внутрішніх чинників, у 2021 році доход туристичної галузі у Польщі становив 29,17 млрд злотих або 6,74 млрд \$.

Висновки

Людина, яка подорожує – це одна з найромантичніших постатей в історії людства. Якщо світ – це захоплююча книга, то мандрівник, згідно з польським прислів'ям, може прочитати її всю, а той, хто сидить удома, змушений протягом усього життя читати одну й ту саму сторінку. Як показує польський досвід, приваблива сила туризму живиться не тільки його бізнес-можливостями, а й непогамованим

прагненням людини бачити нові місця, здобувати нові враження, збагачувати своє життя пригодами та пізнанням кулінарних особливостей чужих країн. Перші польські туристи були паломниками до святих місць у своїй країні та поза нею, доходили до Єрусалиму. Водночас поляки пересікали кордон і з більш войовничими намірами: брали активну участь у хрестових походах, козацьких набігах на турків, і шли із Наполеоном на Москву.

Важливо підкреслити, що туристична індустрія завжди перебувала у центрі уваги держави, територіальних громад та об'єднань приватних підприємств. Розвиток цієї важливої соціально-економічної галузі був рушійною силою позитивних перетворень не тільки окремих регіонів країни, але й народного господарства в цілому. Туризм був і залишається однією з найбільш прибуткових і динамічних галузей господарства. Як було зазначено, туризм та індустрія гостинності позитивно впливають на міжнародний імідж Польщі. Серед туристів найпопулярнішими містами є Краків, Варшава, Вроцлав, Гданськ, Торунь. Найбільш привабливі місця відпочинку це Мазурський озерний край, узбережжя Балтійського моря, Татри і Біловезька пуша. Як наголошувалося, основні туристичні пропозиції Польщі складаються з огляду визначних пам'яток у містах та пригостання національною кухнею, ділових поїздок та сільськогосподарського туризму.

За підрахунками Інституту Туризму в 2016 році країну відвідало 80, 5 млн. іноземних туристів. У листопаді 2018 року Польща посіла 7 місце у рейтингу Міжнародного туризму «Tourism Rank».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дранкевич, О., & Нагорный, М. (2008). *История путешествий и туризма*. Минск: БГУФК.
- Bocho, W., & Gaska, S. (2023). *Historia hotelarstwa*. Retrieved from https://sciaga.pl/tekst/49276-50-historia_hotelarstwa-23_01-26
- Gryszel, P. (2022). *Zarys historii turystyki w Polsce*. Retrieved from <https://www.yumpu.com/xx/document/view/50921048/zarys-historii-turystyki-w-polsce-lotur>
- Gryszel, P., & Walesiak, M. (2018). The Application Of Selected Multivariate Statistical Methods For The Evaluation Of Tourism Competitiveness Of The Sudety Communes. *Argumenta Oeconomica*, 1(40).
- Hennel, R. (2009). *Tatrami urzeczeni*. Polityka, 2.
- Izydorczyk, A. (2005). *Organizacja turystyki w Polsce*. Kraków: PROKSENIA.
- Kowalczyk, A. (2019). *Geografia turystyki*. Warszawa: PWN.
- Kraś, J. (2018). Początki turystyki w Polsce. *Saeculum Christianum; pismo historyczno-społeczne*, 15(2).
- Kulczycki, Z. (1989). *Zarys historii turystyki*. Warszawa: PTTK.
- Lewan, M. (2004). *Zarys dziejów turystyki w Polsce*. Kraków: PROKSENIA.
- Reczek, W. (1978). Model organizacyjny turystyki w Polsce. *Sport i Turystyka*, 7.
- Turos, L. (1991). Jak dawniej oceniano krajoznawstwo i turystykę. *Poznaj swój kraj*, 4.

REFERENCES

- Bocho, W., & Gaska, S. (2023). *Historia hotelarstwa*. Retrieved from https://sciaga.pl/tekst/49276-50-historia_hotelarstwa-23_01-26
- Drankievich, O., & Nagorny, M. (2008). *Istoria puteshestviy i turizma*. Minsk: BGUFK.
- Gryszel, P. (2022). *Zarys historii turystyki w Polsce*. Retrieved from <https://www.yumpu.com/xx/document/view/50921048/zarys-historii-turystyki-w-polsce-lotur>
- Gryszel, P., & Walesiak, M. (2018). The Application Of Selected Multivariate Statistical Methods For The Evaluation Of Tourism Competitiveness Of The Sudety Communes. *Argumenta Oeconomica*, 1(40).
- Hennel, R. (2009). *Tatrami urzeczeni*. Polityka, 2.
- Izydorczyk, A. (2005). *Organizacja turystyki w Polsce*. Kraków: PROKSENIA.
- Kowalczyk, A. (2019). *Geografia turystyki*. Warszawa: PWN.
- Kraś, J. (2018). Początki turystyki w Polsce. *Saeculum Christianum; pismo historyczno-społeczne*, 15(2).
- Kulczycki, Z. (1989). *Zarys historii turystyki*. Warszawa: PTTK.
- Lewan, M. (2004). *Zarys dziejów turystyki w Polsce*. Kraków: PROKSENIA.
- Reczek, W. (1978). Model organizacyjny turystyki w Polsce. *Sport i Turystyka*, 7.
- Turos, L. (1991). Jak dawniej oceniano krajoznawstwo i turystykę. *Poznaj swój kraj*, 4.

Artificial Intelligence Policy: the Security Dimension

UDC: 323:327.172

DOI: <https://doi.org/10.15421/172308>**Radionova Iryna**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8863-7609>, radionova.irina@gmail.com*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Many countries of the world, especially those considered as 'leaders', are accelerating the pace of development and application of artificial intelligence (AI) in the environment of intensifying global competition. The aim of the article is to define the security dimension in AI policy. We note that advanced AI can drive a profound change in the history of life on Earth. We find that national and international policies in the field of AI should take into account its potential transformative capacity, its dynamics and threats. The policies of the leading countries in the field of AI are beginning to be structured and formalized at national level, while at the same time the dangers of using AI are being identified and countermeasures are being initiated. The focus here is on the experience of the US, the EU, the People's Republic of China and the UK, as well as the realities of Ukraine. Among the main security dimensions, we highlight the threat to the survival of humankind; AI ethics; geopolitical competition; the threat of a major war; the interaction between private and public sectors in the field of development and application of AI; and the use of AI to strengthen autocracy or democracy. We argue that, same as for any technology, the consequences of use of AI are ambivalent. Interventions in the field of AI are carried out by fundamentally different agents. These agents are able to both act in concert and compete to varying degrees and in various combinations, focus on long-term, medium-term and short-term consequences. We establish that the social consequences of development and use of AI are the domain and responsibility of policymakers, which must take into account the opinions of experts and specialists in the field. Implementation of safety regulations requires significant time and resources. Governments need to continue expanding their abilities to monitor the safety of AI development and its impacts on society. At the same time, there emerges a paradoxical threat that the emphasis on security in the field of AI may lead to strengthening of the administrative and command apparatus of the state, to authoritarian and even totalitarian tendencies. We establish that international cooperation is required in the field of AI regulation, technology, ethics, stress test protocols, clarification of the risks of AI development and application in varying spheres of activity.

Keywords: authoritarianism, global competition, democracy, threat to survival of humankind, security dimension of AI policy, ethics of AI, strategy of development of AI in Ukraine, artificial intelligence (AI)

Політика у сфері штучного інтелекту: безпековий вимір

Радіонова Ірина*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)*

Анотація

Країни світу, особливо країни-лідери, у загостреній глобальній конкуренції пришвидшують темпи розвитку та застосування штучного інтелекту (ШІ). Метою статті є визначення безпекового виміру політики у сфері ШІ. Зазначено, що просунутий ШІ може спровокувати глибоку зміну в історії життя на Землі. З'ясовано, що політика національного та міжнародного рівня у сфері ШІ повинна враховувати його потенційний трансформативний потенціал, динаміку та небезпеки. Політика країн-лідерів у сфері ШІ починає формалізуватися та структуруватися на національному рівні, при цьому ідентифікуються небезпеки застосування ШІ та ініціюється протидія ним. Зосереджено увагу на досвіді США, ЄС, КНР та Великої Британії, а також реаліях України. Серед основних безпекових вимірів визначено безпеку виживання людства; етику ШІ; геополітичну конкуренцію; загрозу великої війни; співвідношення приватного та державного секторів у сфері розробки та застосування ШІ; застосування ШІ з метою посилити автократію чи демократію. Аргументовано, що як будь-яка технологія ШІ амбівалентний за наслідками свого застосування. Інтервенції у сфері ШІ чинять принципово різні агенти дії. Вони можуть як діяти солідарно, так і конкурувати у різний ступінь і у різних комбінаціях, орієнтуватися на довгострокові, середньострокові та короткострокові наслідки. Встановлено, що соціальні наслідки використання та розвитку ШІ визначальною мірою є сферою діяльності та відповідальності політиків, котрі повинні враховувати думки експертів та спеціалістів у галузі. Впровадження безпекових норм потребує значного часу та ресурсів. Уряди потребують нарощування можливостей здійснювати моніторинг безпеки розвитку ШІ та його впливів на суспільство. При цьому виявлено загрозу, що у парадоксальний спосіб акцент на безпеці у сфері ШІ може призвести до посилення адміністративно-командного апарату держави, до авторитарних та навіть тоталітарних тенденцій. Доведено, що потрібна міжнародна співпраця у сфері регуляції ШІ, технологій, етики, протоколів стрес-тестів, прояснення ризиків розробки та застосування ШІ в різних областях діяльності.

Ключові слова: авторитаризм, глобальна конкуренція, демократія, безпека виживання людства, безпековий вимір політики у сфері ШІ, етика ШІ, стратегія розвитку ШІ в Україні, штучний інтелект (ШІ)

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Вступ. Розвиток штучного інтелекту (ШІ) останніми роками відбувається прискореними темпами. Asilomar AI Principles (2017) підкреслюють, що просунутий ШІ може спровокувати глибоку зміну в історії життя на Землі. Планування та керування розвитком ШІ потребує пропорційних обережності та ресурсів. Також зазначається, що суперінтелект необхідно розвивати лише на основі спільних етичних ідеалів на користь всього людства на противагу одній державі чи організації. У стосунках із ШІ культурне запізнення, тобто запізнення трансформації таких складових як цінності, переконання, закони, форми правління (У.Ф. Огборн) може призвести до катастрофічних небезпек та наслідків, масштаби яких ми не можемо прогнозувати. Н. Бостром пропонує гіпотезу «вразливого світу» (vulnerable world hypothesis) та попереджає про можливість «чорної кулі» (back ball) у результатах наукових досліджень, коли політики вже не встигатимуть за подіями (Bostrom, 2019).

Вітчизняні дослідники фокусують увагу на використанні засобів ШІ у самій політиці. При цьому І. Сабов (2018) підкреслює, що не існує комплексного дослідження застосування засобів ШІ у політиці. Більшість науковців опрацьовує певні аспекти використання ШІ. В.В. Костенко (2022) аналізує національні стратегії розвитку ШІ, з'ясовує їх цілі та можливості досягнення цих цілей. Значну увагу вітчизняні дослідники приділяють правовому регулюванню у сфері ШІ. Ю.В. Кривицький (2021) висвітлює ШІ як інструмент правової реформи. С. Лисенко (2020) розкриває необхідність та підсумовує досвід правового регулювання у сфері ШІ, розглядає можливість набуття ШІ статусу самостійного суб'єкта права, інформаційну безпеку технології блокчейн. І.І. Онищук (2020) формулює теоретико-прикладні та етичні засади правового регулювання технології ШІ.

Політика національного та міжнародного рівня у сфері ШІ повинна враховувати його потенційний трансформативний потенціал, динаміку та небезпеки. Методологія якісного аналізу небезпек дозволяє визначити можливі види ризиків, потенційні області ризику та фактори, що впливають на рівень ризику.

Метою статті є визначення безпекового виміру політики у сфері ШІ.

Результати дослідження. Політика країн-лідерів у сфері ШІ починає формалізуватися та структуруватися на національному рівні. Зараз більшість розвинутих країн вже має засадничі плани щодо розвитку ШІ. Вони можуть бути оформлені як цілісні національні стратегії, а можуть існувати у вигляді низки документів, присвячених окремим напрямкам діяльності. Серед них: джерела та порядок фінансування, наукові дослідження, підготовка кадрів, рівень залучення державного та приватного секторів, розробка стандартів та нормативних вимог, законодавчої бази та інше. Не усі стратегії

спрямовані на ідентифікацію та протидію небезпекам застосування ШІ (Костенко, 2022). Проте претенденти на роль світових лідерів у сфері ШІ фокусують увагу саме на цьому комплексному питанні.

Відразу зауважимо, що концептуалізація поняття ШІ не універсалізована. У проєкті Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022 – 2030 роки ШІ визначається як «система алгоритмів і програм для генерації нових знань і розв'язання творчих завдань, створених і контрольованих штучною свідомістю обчислювальної машини» (Щодо проєкту Стратегії, 2022, с. 84). Запланована опція деактивації системи, якщо вона поводить себе непередбачувано. Розробники стратегії підкреслили, що надане розуміння штучної свідомості узгоджується з Принципами відповідального застосування ШІ Стратегії НАТО щодо ШІ.

Можна визначити чотири фактори, що є драйверами розвитку ШІ: hardware у формі чипів для тренування та виконання алгоритмів ШІ; біг дата як інформація для алгоритмів ШІ; дослідження та розвиток алгоритмів; комерційна екосистема ШІ (Ding, 2018, р. 4). Технології ШІ постійно розвиваються. Сьогодні йдеться про так званий «слабкий» (nagrow or weak) ШІ, або ШІ з обмеженими можливостями. Такий ШІ може бути тренований задля виконання конкретного завдання і не може тренувати сам себе, або бути застосований без попереднього коригування і тренування до інших проблем. Саме такий вид ШІ ближчими роками буде все ширше використовуватися у різних сферах життя суспільства. Широке опитування вчених, які працюють у сфері ШІ, дало медіанний показник – ШІ досягне людського розумового рівня приблизно через 35 років (від 2018 року) (Future Proof, 2021, р. 24). І головне – на людському рівні ШІ не зупиниться. Зрозуміло, що технології такого рівня несуть людству як принципово нові можливості в усіх сферах життя, так і принципово нові небезпеки. Треба зазначити, що окремі безпекові виміри можуть визначатися не тільки на теоретичному рівні, а й на рівні розробки національної політики чи у сфері міжнародної співпраці. Підкреслимо, що для нас порядок розгляду окреслених вимірів обумовлений логікою викладу матеріалу, а не спробою побудувати ієрархію небезпек. На наш погляд, усі безпекові виміри є суттєво взаємопов'язаними та взаємозалежними, що призводить до їх посилення та ускладненої взаємодії. Відповідь на безпекові виклики застосування ШІ найперше повинні надати лідери у сфері розвитку ШІ. Ми розглянемо досвід США, КНР, ЄС, Великої Британії.

Засадниче безпекове питання щодо розвитку та застосування ШІ це безпека виживання людства. Людина, як найрозумніша жива істота, остаточно знищила велику кількість представників флори та фауни, призвела до екоциду. У XX столітті людина

довела, що безжалюбно може масово вбивати собі подібних. Людина не оцінювала ступінь вразливості природи через свою діяльність доки не вдалася взнаки та шкода, якої вже було завдано навколишньому середовищу. Зараз вона створює інтелект, який може перевищити її здібності. Ми не можемо гарантувати собі, що розвинутий ШІ не перегляне цінність життя самої людини (як ми самі неодноразово робили), чи не вирішить, що ми як вид є зайвими на планеті. У своїй назві Центр дослідження сфери ШІ у Стенфордському університеті акцентує безпекову людиноцентричність ШІ – Human-Centered Artificial Intelligence (HAI).

Етика ШІ також постає одним з безпекових вимірів. Все більше систем, інституцій та організацій у своїй роботі покладаються на алгоритми (фінансові інституції, системи охорони здоров'я та освіти, судова система, урядові організації, бізнес та інші). Вибір, який пропонується індивіду різними пошуковими системами, також роблять алгоритми. Концепт алгоритму, як і ШІ, не універсалізовано. Дискусії щодо етики алгоритмів розглядають алгоритми, які використовуються для перетворення даних на докази, що дають певний результат; які можуть ініціювати та мотивувати дії, які мають етичні наслідки. Алгоритмічна діяльність висуває етичні проблеми переконливості доказів; помилкових доказів; небажаних упереджень; несправедливих результатів; дискримінації; відповідальності за трансформаційні ефекти, що призводять до викликів для автономності та інформаційної конфіденційності; непрозорості прийнятих рішень; визначення морально відповідальних за наслідки діяльності, тригером якої були алгоритми (Tsamados et al., 2022, p. 216, 225-226). Ці проблеми на мікрорівні стосуються застосування конкретного алгоритму, а на макрорівні ставить етичні питання діяльності ШІ як такого.

Роблячи перші кроки у розробці глобальних етичних стандартів для ШІ Генеральна конференція ЮНЕСКО (листопад 2021 року) ухвалила основні напрями регулювання поведінки ШІ. Серед них: захист даних, соціальна оцінка і масове спостереження, контроль, захист навколишнього середовища. Рішення підтримали 193 країни, включаючи Україну (Щодо проекту Стратегії, 2022, с. 89).

ЄС покладається перш за все на свої культурні уподобання та високі стандарти захисту від соціальних ризиків з боку ШІ. Усі ШІ стейкхолдери у своїй діяльності повинні керуватися основними вимогами ЄС: human agency та нагляд; міцність та безпека; конфіденційність та управління даними; прозорість; різноманітність, недискримінація та справедливість; суспільний добробут; екологія; звітність (EU guidelines, 2019, p. 3). ЄС наголошує на необхідності координації зусиль як на рівні ЄС загалом, так і на національному рівні країн-членів ЄС (EU guidelines, 2019, p. 6-7).

У 2022 році Конгрес США прийняв закон, що визначає регуляторний режим етики ШІ, як основну вимогу національної стратегії США (Artificial intelligence Capabilities and Transparency). Він оцінюється як «коротший» у порівнянні з законами ЄС, але є початком розробки етичних питань ШІ на рівні федерального законодавства (Griffin, 2022).

Велика Британія розглядає себе як глобального лідера в етичних стандартах для роботизованих систем та систем ШІ. Лідерство саме у цій найважливішій сфері може бути розширене на усю сферу регуляції ШІ. Вирішення такого завдання потребує значних зусиль щодо відповідального керування та регуляції. Уряд Великої Британії демонструє проактивну позицію у сфері розробки політики керування ШІ. Формується структура інституцій, вносяться зміни у законодавство задля реалізації амбітного завдання зробити з Великої Британії «найкраще місце у світі» для дослідження та застосування ШІ (Future Proof, 2021, p. 24).

Уряд КНР планує до 2025 року впровадити початкові безпекові закони та регуляції, етичні норми та оцінку можливостей контролю ШІ. До 2030 року КНР вдосконалив ці напрацювання, а також політику у сфері ШІ загалом. Дж. Дінг підкреслює, що розширених пояснень уряд КНР не надавав. Дж. Дінг наголошує закритість КНР у питаннях етичних лімітів застосування ШІ, що викликає стурбованість. Він також посиляється на лімітовану присутність китайських вчених на міжнародних заходах присвячених регуляції ШІ. Разом з тим, є сигнали що Китай пов'язує своє лідерство у сфері ШІ з лідерством і в питаннях безпеки та етики його застосування (Ding, 2018, p. 20-21).

Треба відзначити наголос на етичному безпековому вимірі, який запропоновано для виконавчих органів управління та регулювання ШІ в Україні. Серед основних принципів пріоритет добробуту людини, заборона на заподіяння шкоди з ініціативи систем ШІ, підконтрольність людині, проєктована безпека даних (Щодо проєкту Стратегії, 2022, с. 90).

З етичним виміром безпеки перетинається загроза великої війни. Просунутий ШІ (advanced AI) може надати нові можливості першого удару, нові деструктивні можливості, що будуть спокушати розв'язати нову війну. В той самий час просунутий ШІ може зробити динаміку будь-якої кризи більш комплексною та непередбачуваною, з більшою швидкістю ескалації ніж та, якою люди можуть керувати. Відтак зросте ризик ненавмисної війни.

Окремої уваги та перестороги потребує застосування просунутого ШІ щодо ядерної зброї. Представники наукової спільноти Великої Британії оцінюють ризики останнього як надто великі. Тож, пропонують унеможливити застосування систем ШІ

у сферах комунікацій, командування, контролю щодо ядерної зброї. Велика Британія повинна ініціювати застосування цієї норми на міжнародному рівні через ризики випадкового застосування ядерної зброї (Future Proof, 2021, р. 27). Одночасно необхідно чітко визначити на міжнародному рівні що таке «летальні автономні системи озброєння» (lethal autonomous weapons systems). І знов таки контролювати та гарантувати неможливість для просунутого ШІ діяти у сфері застосування даної зброї автономно (Future Proof, 2021, р. 28-29).

Зазначені безпекові виміри фактично вже підіймають питання загострення глобальної конкуренції у сфері ШІ. Розвиток та застосування ШІ постають як фронтір глобальної конкуренції. Причому конкурують усі з усіма. А. Дафо попереджає про системну небезпеку ерозії цінностей через надзвичайне загострення змагання, що може спровокувати інструменталізацію загальнолюдських цінностей через боротьбу за більшу владу та багатство (Dafoe, 2018, р. 7-8).

Очевидно, що країни світу мають різні стартові можливості. Отож група лідерів, тих хто буде розробляти ШІ, є дуже вузькою. Списки країн лідерів відрізняються один від одного, але серед них США (глобальний лідер у сфері дослідження, застосування та розробки ШІ), КНР, ЄС (саме як союз), Велика Британія та Японія (Ding, 2018, р. 12). Зрозуміло, що кожна їхня дія впливає на долю всього людства. Принциповою за своєю сутністю є конкуренція між США та КНР. Наприклад, у 2017 році Білий дім заблокував придбання китайським інвестиційним фондом (пов'язаним з державою) американської компанії напівпровідників. Це сталося четвертий раз за всю історію США, коли американський президент заблокував корпоративне придбання через питання національної безпеки (Ding, 2018, р. 17). ЄС також уважно відстежує діяльність КНР. У тому ж 2017 році ЄС унеможливило прямі закордонні інвестиції з боку компаній, які належать державі, у сфері критичних технологій, серед яких ШІ, робототехніка, напівпровідники, кібербезпека, космічні та ядерні технології; технології потенційного подвійного використання. Імплицитно йдеться перш за все про китайські компанії (Ding, 2018, р. 17).

КНР у лютому 2017 року прийняла мегапроект «Artificial Intelligence 2.0». У липні 2017 року Державна рада КНР проголосила національну стратегію розвитку ШІ до 2020 року («New Generation AI Development Plan»). (Ding, 2018, р. 7 - 10). Документи продемонстрували амбіцію КНР стати світовим лідером у сфері ШІ. За такої умови КНР перш за все орієнтується у своїй стратегії на США та білатеральну конкуренцію (Ding, 2018, р. 4). КНР визначає три стратегічні фази розвитку ШІ: спочатку країна наздоганяє лідерів світового розвитку у сфері ШІ (до 2020); потім стає одним з них (до 2025) і третя

фаза – досягає першості у сфері інновацій ШІ (до 2030) (Ding, 2018, р. 10).

США та КНР очевидно будуть конкурувати один з одним у сфері ШІ. Однак безпека виживання людства призводить і до наукової співпраці цих країн. Так, навіть за умов міждержавного напруження США та КНР мають за підсумками 2021 року найбільшу кількість публікацій щодо ШІ, створених у колаборації (до речі наступною за кількістю групою є колаборації Китаю з Великою Британією) (Artificial Intelligence Index, 2022, р. 3).

Безсумнівно зростає глобальна конкуренція за людський капітал. США мають сталу історичну традицію спокуси та найму кращих фахівців та обдарованої молоді. Зараз звучать пропозиції змінити імміграційну політику на користь фахівців у сфері ШІ (див., наприклад: McCormic, 2021). КНР надає можливість талановитим студентам здобути освіту в кращих навчальних закладах світу, але водночас має жорсткі правила їхнього повернення у країну. У 2007 році КНР прийняла програму «Десяти тисяч талантів» (Ten Thousand Talents programme) зі значним фінансуванням для наймання кращих фахівців у сфері ШІ по всьому світу (Ding, 2018, р. 19). Що може протиставити Україна цьому полюванню на фахівців високого класу, як ми будемо захищати наш потужний кадровий потенціал – питання, на які потрібна найскоріша відповідь (кадровий потенціал України див.: Artificial Intelligence in Ukraine, 2021).

Наступний безпековий вимір безпосередньо пов'язаний з глобальною конкуренцією, оскільки визначає співвідношення приватного та державного секторів у сфері розробки та застосування ШІ. Одним з перших постає питання про готовність уряду тієї чи іншої країни відповідально використовувати ШІ у своїй діяльності. Обсяг статті не дозволяє докладно зупинитися на даному вимірі. Однак звернемо увагу на Oxford Government AI Readiness Index 2022. Слід зазначити, що Міністерство цифрової трансформації України ставить завдання найближчим часом увійти до топу 20 країн за цим індексом (Artificial Intelligence in Ukraine, 2021, с. 11).

ЄС не визначає себе у координатах приватний / державний сектор розвитку ШІ. Якщо стратегія США ґрунтується перш за все на ініціативах приватного сектору та саморегуляції, стратегія КНР на державному керівництві, координації державних та приватних інвестицій у розвиток ШІ (під наглядом держави), то ЄС розвиває «людино центричний» підхід до ШІ та орієнтується на ціннісну регуляцію розвитку сфери ШІ (human-centric AI) (EU guidelines, 2019, р. 3).

За даними Artificial Intelligence Index Report 2022 у 2021 році приватні інвестиції у ШІ склали близько 93,5 мільярдів доларів, що удвічі більше ніж у 2020 році. Причому важливо підкреслити, що чисельність

нових компаній, у які вкладаються гроші, постійно зменшується (Artificial Intelligence Index, 2022, р. 3). Тобто, лідери вже очевидні.

КНР використовує державний контроль за найбільшими хай-теками, а також протекціонізм щодо біг дата. КНР ґрунтується на підході техно-націоналізму, який захищає китайські компанії від конкуренції. Техно-націоналізм дозволяє компаніям, які не можуть конкурувати на глобальному ринку, бути успішними в Азії та Африці, а також домінувати на великому внутрішньому китайському ринку. Задля посилення протекціонізму КНР використовує оригінальні стандарти у сфері ШІ (smart manufacturing, cloud computing, industrial software, big data). У 2017 році був прийнятий закон у сфері кібербезпеки, який забороняє зберігання даних китайських користувачів поза межами Китаю (Ding, 2018, р. 18-19).

У проєкті Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022 – 2030 роки наголошується потреба в адекватній відповіді на виклики й загрози, що пов'язані з технологічним відставанням України від розвинутих держав світу (Щодо проєкту Стратегії, 2022, с. 82). Стратегія розкриває шляхи уникнення технологічної залежності України у сфері ШІ. «Україна значно відстає від провідних держав у темпах і обсягах упровадження розробок у сфері ШІ, але має необхідний потенціал фундаментальних знань для здійснення прориву в створенні цілковито нових технологій у сфері ШІ» (Щодо проєкту Стратегії, 2022, с. 88). Очевидно, що для цього потрібні державні програми та фінансування.

Головним у співвідношенні державного та приватного сектору є питання прозорості діяльності. Як співвідноситься вимога прозорості діяльності у сфері ШІ з питаннями інтелектуальної власності, комерційної тайни та іншими; як взагалі застосувати вимогу прозорості до діяльності надзвичайно складної системи ШІ (виникнення ефекту black box thinking). Універсальних відповідей на зазначені питання поки не існує.

Ще один безпековий вимір - застосування ШІ з метою посилення авторитаризму чи демократії. А. Дафо звертає увагу на небезпеку «міцного тоталітаризму» (robust totalitarianism) через посилення можливостей соціальних маніпуляцій, надзвичайне відстежування діяльності через повсюдні фізичні датчики та цифрові сліди (Dafoe, 2018, р. 7). В руках еліт та лідерів з'являються нові механізми зосередження влади та контролю. Досвід реагування на пандемію COVID-19 продемонстрував, як демократичні режими вдаються до авторитарних заходів у надзвичайних умовах. Не має підстав для впевненості, що демократії можуть встояти перед спокусою використати «чарівну паличку» ШІ задля нібито спільного блага, якщо ціною постануть авторитарні тенденції. Сам акцент на безпеці, у тому рахунку і безпеці у сфері ШІ (у парадоксальний

спосіб), зазвичай означає посилення адміністративно-командного апарату держави, що призводить до авторитарних та навіть тоталітарних тенденцій.

КНР, як авторитарна країна, вже створила систему соціального кредиту («social credit system»). Система повинна постійно моніторити та оцінювати діяльність кожної громадянки, кожного громадянина та класифікувати рівень їхньої надійності. Бал довіри впливає на можливість отримати кредит, шанси отримати роботу, місце для дитини в системі освіти та інше. Саме ШІ дозволяє збирати та аналізувати біг дата для зазначеної системи.

Висновки. ШІ може пришвидшити економічне зростання, підвищити якість життя, допомогти розв'язати важливі завдання в різних областях діяльності. Але ризики (уявні та неуявні сьогодні), які він несе, є катастрофічними. Просунутий ШІ може не керуватися людськими цінностями, що призведе до вимирання людства, або зменшення цінності людини. Країни світу, особливо країни-лідери, у загостреній глобальній конкуренції пришвидшують темпи розвитку та застосування ШІ. Ми зосередили увагу на досвіді США, ЄС, КНР та Великої Британії, а також реаліях України. Як будь-яка технологія ШІ амбівалентний за наслідками свого застосування. Зазначимо, що соціальні наслідки використання та розвитку ШІ визначальною мірою є сферою діяльності та відповідальності політиків, котрі у своїх діяльності повинні враховувати думки експертів та спеціалістів у галузі. Впровадження безпекових норм потребує значного часу та ресурсів. Уряди потребують нарощування можливостей здійснювати моніторинг безпеки розвитку ШІ та його впливів на суспільство. Серед основних безпекових вимірів ми визначили безпеку виживання людства; етику ШІ; геополітичну конкуренцію; загрозу великої війни; співвідношення приватного та державного секторів у сфері розробки та застосування ШІ; застосування ШІ з метою посилити автократію чи демократію.

Керування ШІ повинно збільшити шанси того, що люди, які створюють та використовують ШІ, мають цілі, заохочення, світогляд, професійну підготовку, ресурси, підтримку та інституції необхідні для праці на користь людства (Dafoe, 2018, р. 6-7). Однак ми розуміємо, і про це свідчить історія, що означений ідеал не буде втілений у життя. Тож, інтервенції у сфері ШІ чинять принципово різні агенти дії: держави з різними формами політичного устрою і різними стратегіями розвитку, гіганти хай-тек бізнесу і стартапи, університети та наукові лабораторії, цивільні та військові, інші агенти. Вони можуть як діяти солідарно, так і конкурувати у різних ступінях і у різних комбінаціях, орієнтуватися на довгострокові, середньострокові та короткострокові наслідки. Означену мапу можна майже нескінченно ускладнювати. Відповідно потрібна міжнародна співпраця у сфері регуляції ШІ, технологій, етики,

протоколів стрес-тестів, прояснення ризиків розробки та застосування ШІ в різних областях діяльності. Новий імператив суспільної політики – «чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі» (Йонас, 2001, с. 27).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бостром, Н. (2020). *Суперінтелект. Стратегії і безпеки розвитку розумних машин*. Пер. з англ. К.: Наш Формат.
- Йонас, Г. (2001). *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації*. Пер. з нім. К.: Лібра.
- Костенко, О. В. (2022). Аналіз національних стратегій розвитку штучного інтелекту. *Інформація і право*, 2(41), 58-69. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270365](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270365)
- Кривицький, Ю. В. (2021). Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*, 2(119), 90-101. <https://doi.org/10.33270/01211192.90>
- Кронівець, Т. М., & Тимошенко, С. А. (2022). Правові та ціннісні особливості феномену штучного інтелекту як елементу правової дійсності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*, 2, 20-22. <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2022-2-4>
- Лисенко, С. (2020). Майбутні тенденції інформаційної безпеки відповідно до технологій штучного інтелекту. *Публічне урядування*, 5(25), 151-163. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3\(23\)-151-163](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3(23)-151-163)
- Онищук, І. І. (2020). Правове-регулювання технологій штучного інтелекту: теоретико-прикладні та етичні засади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 3, 50-57. <https://doi.org/10.32886/instzak.2020.03.06>
- Щодо проекту Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022 – 2030 pp. (2022). *Artificial Intelligence*, 1, 75-157.
- Artificial Intelligence in Ukraine*. (2021). Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-10/ai_ukraine_v2.pdf
- Artificial Intelligence Index Report 2022. (2022). *HAI Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence*. Retrieved from <https://hai.stanford.edu/research/ai-index-2022>
- Asilomar AI Principles*. (2017). Retrieved from <https://futureoflife.org/open-letter/ai-principles/>
- Bostrom, N. (2019). The Vulnerable World Hypothesis. *Global Policy*, 10(4), 455-476.
- Dafoe, A. (2018). AI Governance: A Research Agenda. *Center for the Governance of AI*. University of Oxford. Retrieved from <https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/GovAI-Agenda.pdf>
- Ding, J. (2018). *Deciphering China's AI Dream. The Context, Components, Capabilities, and Consequences of China's Strategy to Lead the World in AI*. Retrieved from https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/Deciphering_Chinas_AI-Dream.pdf
- EU Guidelines on Ethics in Artificial Intelligence: Context and Implementation*. (2019). Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640163/EPRS_BRI\(2019\)640163_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640163/EPRS_BRI(2019)640163_EN.pdf)
- Future Proof. The Opportunity to Transform the UK's Resilience to Extreme Risks. (2021). *The Centre for Long-term Resilience*. Retrieved from <https://www.longtermresilience.org/futureproof>
- Griffin, W. (2022, February 15). America Must Win the Race for A.I. Ethics. *Fortune*. Retrieved from <https://fortune.com/2022/02/15/america-must-win-the-race-for-a-i-ethics-tech-artificial-intelligence-politics-biden-dod-will-griffin/>
- Mccormic, D. (2021, February 19). America Needs Smart Immigration Reforms to Win the Race for Global Talent. *Fortune*. Retrieved from https://fortune.com/2021/02/19/immigration-reform-biden-us-global-talent-race/?queryly=related_article
- Oxford Government AI Readiness Index*. (2022). Retrieved from <https://www.oxfordinsights.com/government-ai-readiness-index-2022>
- Tsamados, A., Aggarwal, N., Cowls, J., Morley, J., Roberts, H., Taddeo, M., & Floridi, L. (2022). The Ethics of Algorithms: Key Problems and Solutions. *AI&SOCIETY*, 37, 215-230.

REFERENCES

- Artificial Intelligence in Ukraine*. (2021). Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-10/ai_ukraine_v2.pdf
- Artificial Intelligence Index Report 2022. (2022). *HAI Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence*. Retrieved from <https://hai.stanford.edu/research/ai-index-2022>
- Asilomar AI Principles*. (2017). Retrieved from <https://futureoflife.org/open-letter/ai-principles/>
- Bostrom, N. (2019). The Vulnerable World Hypothesis. *Global Policy*, 10(4), 455-476.
- Bostrom, N. (2020). *Super Intelligence. Strategies and Dangers of the Development of Intelligent Machines*. Trans. from English. K.: Our Format.
- Dafoe, A. (2018). AI Governance: A Research Agenda. *Center for the Governance of AI*. University of Oxford. Retrieved from <https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/GovAI-Agenda.pdf>
- Ding, J. (2018). *Deciphering China's AI Dream. The Context, Components, Capabilities, and Consequences of China's Strategy to Lead the World in AI*. Retrieved from https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/Deciphering_Chinas_AI-Dream.pdf
- EU Guidelines on Ethics in Artificial Intelligence: Context and Implementation*. (2019). Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640163/EPRS_BRI\(2019\)640163_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640163/EPRS_BRI(2019)640163_EN.pdf)
- Future Proof. The Opportunity to Transform the UK's Resilience to Extreme Risks. (2021). *The Centre for Long-term Resilience*. Retrieved from <https://www.longtermresilience.org/futureproof>
- Griffin, W. (2022, February 15). America Must Win the Race for A.I. Ethics. *Fortune*. Retrieved from <https://fortune.com/2022/02/15/america-must-win-the-race-for-a-i-ethics-tech-artificial-intelligence-politics-biden-dod-will-griffin/>

- Kostenko, O. V. (2022). Analysis of National Strategies for the Development of Artificial Intelligence. *Information and Law*, 2(41), 58-69. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270365](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270365)
- Kronivets, T. M., & Tymoshenko, E. A. (2022). Legal and Value features of the Phenomenon of Artificial Intelligence as an Element of Legal Reality. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Legal Sciences*, 2, 20-22. <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2022-2-4>
- Kryvytskyi, Yu. V. (2021). Artificial Intelligence as a Tool of Legal Reform: Potential, Trends and Perspectives. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2(119), 90-101. <https://doi.org/10.33270/01211192.90>
- Lysenko, S. (2020). Future Trends in Information Security According to Artificial Intelligence Technologies. *Public administration*, 5(25), 151-163. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3\(23\)-151-163](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3(23)-151-163)
- Mccormic, D. (2021, February 19). America Needs Smart Immigration Reforms to Win the Race for Global Talent. *Fortune*. Retrieved from https://fortune.com/2021/02/19/immigration-reform-biden-us-global-talent-race/?queryly=related_article
- Onischuk, I. I. (2020). Legal Regulation of Piece Intelligence Technologies: Theoretical, Applied and Ethical Ambush. *Scientific Notes to the Institute of Legislation of the Verkhovna Radi of Ukraine*, 3, 50-57. <https://doi.org/10.32886/instzak.2020.03.06>
- Oxford Government AI Readiness Index*. (2022). Retrieved from <https://www.oxfordinsights.com/government-ai-readiness-index-2022>
- Regarding the Project of the Strategy for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine for 2022-2030. (2022). *Artificial Intelligence*, 1, 75-157.
- Tsamados, A., Aggarwal, N., Cows, J., Morley, J., Roberts, H., Taddeo, M., & Floridi, L. (2022). The Ethics of Algorithms: Key Problems and Solutions. *AI&SOCIETY*, 37, 215-230.
- Yonas, G. (2001). *The Principle of Responsibility. In Search of Ethics for a Technological Civilization*. Trans. from German. K.: Libra.

Why Burn Books? (a little history of the book genocide)

UDC: 321.61

DOI: <https://doi.org/10.15421/172309>**Kazimi Parviz¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com**Gholamin Hekmat**Politician, Democratic Party of Azerbaijan, hekmatgh3@gmail.com¹*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The "book" has played an extremely important role in the cultural evolution of the world. At the same time, the attitude to the book at different times manifested itself in different ways. In the studies of a number of specialists, an aggressive attitude towards a book was called "book genocide", "biblioclasm", "libricide", these concepts were identified, and the essence and causes of such behavior were often not analyzed.

However, historical experience shows that aggressive behavior towards the book arose for various reasons and was suppressed mainly for ideological reasons. The repression of religious institutions, political organizations and government officials against the book cannot be identified with the "book genocide" as a continuation of the national genocide. In history there are cases of "book genocide" as a continuation of the national genocide, and it is wrong to identify this with any cases of book repression and censorship.

The burning of books on ethnic grounds and its implementation as an expression of "ethnic hatred" should be studied and singled out by researchers. The books burned by the ancient Chinese ruler and the books burned by the German Nazis do not appear as national cultural heritage of other peoples. However, there are such events in history as the repression of peoples because of their nationality and the demonstrative burning of their book heritage, as well as the prohibition of the national language as a continuation of the genocide, and the mass deportation of people, and it is wrong to identify such events. Here we tried to conduct a comparative analysis of historical events and find out the essence of the events of the "book burning".

The article compares and analyzes historical examples that distinguish the phenomenon of "book genocide" from other book repressions, and historical facts are confirmed by reliable documents. It is important to base the fact of the "book genocide" on reliable historical documents, and not on legends.

Keywords: books burned, book genocide, biblioclasm, libricide, national repressions

Чому спалюють книги? (трохи історії геноциду книг)

Казімі Парвіз¹, Голамін Хекмат¹*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

«Книга» відіграла надзвичайно важливу роль у культурній еволюції світу. При цьому ставлення до книги в різні часи проявлялося по-різному. У дослідженнях ряду спеціалістів агресивне ставлення до книги називали «книжковим геноцидом», «бібліоклазмом», «лібрицидом», ці поняття ототожнювали, а сутність і причини такої поведінки часто не аналізували.

Проте історичний досвід показує, що агресивна поведінка щодо книги виникала з різних причин і придушувалася переважно з ідеологічних причин. Репресії релігійних інституцій, політичних організацій та представників влади проти книги не можна ототожнювати з «книжковим геноцидом» як продовженням національного геноциду. В історії є випадки «книжного геноциду» як продовження національного геноциду, і неправильно ототожнювати це з будь-якими випадками книжкових репресій і цензури.

Спалення книг за національною ознакою та його реалізація як прояву «національної ворожнечі» має бути досліджена та виокремлена дослідниками. Книги, спалені давньокитайським правителем, і книги, спалені німецькими нацистами, не є національною культурною спадщиною інших народів. Проте в історії є такі події, як репресії народів за національну приналежність і демонстративне спалення їх книжкової спадщини, і заборона національної мови як продовження геноциду, і масова депортація людей, і неправильно ідентифікувати такі події. Тут ми спробували провести порівняльний аналіз історичних подій та з'ясувати суть подій «спалення книг».

У статті порівнюються та аналізуються історичні приклади, які відрізняють феномен «книжкового геноциду» від інших книжкових репресій, а історичні факти підтверджуються достовірними документами. Факт «книжкового геноциду» важливо базувати на достовірних історичних документах, а не на легендах.

Ключові слова: спалені книги, книжковий геноцид, бібліоклостство, лібрицид, національні репресії

Introduction.

The cultural genocide that took place in Azerbaijan (historical southern Azerbaijan on the territory of Iran) on December 17, 1946 (the 26th day of the month Azar 1325) is known as the Day of Burnt Books. There is a need to analyze this event, which is rarely mentioned in the world scientific information circulation, as well as in social and cultural circles.

The people, fed up with the pressure and incompetence of the Iranian royal regime (Pahlavi dynasty), established a national government and began to build their lives within the framework of national values. A nation hoping for further democratization following World War II was attacked militarily by the regime of the Shah of Iran in 1946, thousands of people were killed, tens of thousands emigrated from the country, and tens of thousands were exiled. There is a lot of information about this in historical documents. However, on December 17, 1946, 4 days after the collapse of the democratic state system in Azerbaijan, the Iranian official circles began mass book burning. All kinds of books in the Azerbaijani language, fiction, school textbooks, samples of the press, any paper and documents written in the Azerbaijani language were burned. This work is not only carried out secretly by official state bodies, but even mass events are held, small children are forced to bring books in school in their native language and burned at mass ceremonies at school. We met with this information on the pages of the official press of Iran, in the memoirs of an outstanding figure in science and culture of Azerbaijan.

In 1947-1949, the centers of political power in the world were busy carving out a new "map of the world", so the events of South Azerbaijan were little covered in the international press.

The newspaper "Azerbadekan" (Iran), published in Tabriz, writes in its main article dated August 13: "The situation of the villagers is very difficult, the whole of Azerbaijan is engulfed in begging and poverty ... Every day and every hour, hordes of the poor and hungry come from the villages to the city (Tabriz). Naked and sick men, women, children and young people come. This increases the number of unemployed and poor people. The genocide directed against the national book was the result of a purposeful action by the state.

On February 3, 1949, an article by Abbas Jafari titled "Azerbaijan is the front line of the struggle of our people" in the newspaper "Mardom", the organ of the Central Committee of the Iranian People's Party (Hizbi Tudeh), says: "On the battlefield against the bloody rule of the Abbasid caliphs, Qajar we have seen Azerbaijan on the stage of the battle against tyranny, always at the forefront of the struggle against the hated rule of the exploiters. Babek, Sattarkhan and Dr. Arani are glorious sons of Azerbaijan." This assessment, given in the political press, worries the regime of the "Kingdom of Iran". The Iranian regime is expanding its activities in order to break the national will (Ustad Mohammad Ali Farzana's memorial book).

On October 16, 1949, Y. Kursanov and A. Efendiev wrote in the "Communist" newspaper about the state of the population (Azerbaijan), the article says: "Long live Peshavari!" the calls are getting louder and louder. This means that in a short period of time in South Azerbaijan, the victorious people's democracy showed the way to salvation for the entire country. The current rulers of this country will not be able to banish from the minds of the poor the idea that the only way to escape from a terrible future is by embarking on the path of democracy (Kursanov, & Efendiyev, 1949).

The Ittilaat newspaper report published in Tehran about the burning of books in the Firdowsi gymnasium in Tabriz says: "A telegram from our special representative from Tabriz: "Books in Turkish have been burned. At Firdousi Gymnasium, students and residents of Tabriz thanked Rezaye's "hero" Colonel Zangen and expressed their "feelings". Yesterday, people burned Turkish books in front of the city hall." (Ittilaat newspaper).

The newspaper Atash reports on the burning of books on the square of the Tabriz municipality: "Today, students held a "holiday" on the square in front of the municipality with the participation of many residents, correspondents of the capital press, army officers and government officials. a large fire was lit in the middle of the square, and the notorious "Democrat" wanted to forcibly teach children a large number of classical Turkish books printed by the party. They burned all the books with exclamations and slogans "Long live the king" and "Long live Mr. Ashraf Qavam al-Saltani" and "Destroy the enemies of Azerbaijan" and "Destroy the traitors of Iran", and then burned the photographs of notorious treacherous leaders and mercenaries. Then the reporters spoke and Mr. Ahmed Share recited poetry, and the "holiday" of the students of Tabriz ended at one o'clock." (Atesh newspaper).

A participant in the events writes in his memoirs: "A week has passed since 21 Azerbaijanis went to school. I saw that the name of the school, which was 21 azer, was again changed to 15 bahman. A new director has arrived. The children said they had taken Mr. Rafat away. The opponents were defeated, Pishevar ran away and took the "language" with him! Now together we are going to destroy the remains of "his works" in Mirza Hussein Vaez Lane. A fire broke out in Lilava Keced Square. Other students also came. We threw books into the fire one by one. Our new director gave sweets to every child who threw a book into the fire. School principals also ensured that children did not hide their textbooks.

After the "book burning" ceremony that day, the school was closed and told to go home, come back tomorrow. The father got angry at home and said: What is the fault of the book. "Newspapers ridiculed the Turkish language, calling it the language of "Pishuvara", they say, this is a neighboring language. What does this language have to do with writing? "Haven't we been speaking this language for generations?

My mother used to say, "They thought there was only one language in Iran, even in the whole world." If they go to France, they will scoff at the pictures and advertisements. The father laughed and said: "Khanum, you speak beautifully as always..."

Another memoir states: "Tens of thousands of people were deported to southern Iran on charges of collaborating with the Democratic Party. A large number of people were sentenced to death and severe punishments in forced courts... For several weeks, a gallows was erected in Tabriz, and every morning the lifeless bodies of several victims were carried out to the gallows, and Azerbaijani language textbooks were burned under these feet. All books in Azerbaijan (Turkish) compiled and published by the Ministry of Education were burned."

Javad Heyyat (1925-2014), who studied in Paris during the Paris Peace Conference (1947), writes in his memoirs about the tragedy of book burning in Azerbaijan after the revolution: the Shah's army entered Tabriz after a short skirmish on Mount Gafianti. Most of the "leaders" crossed the border. The rest of the people who had the slightest cooperation with the "democrats" were captured and killed, thousands of Azerbaijanis were killed, many were arrested and exiled. Representatives of the central government, on the orders of Tehran, collected and burned school textbooks. Since then, the Turkish (Azerbaijani) press and publications were banned, radio programs and school activities could only be conducted in Persian. At that time, all the newspapers of the "Tudeh" party were still published in Tehran in Persian. But all the mass and non-mass media were silent about these actions. In terms of content, the burned books did not contain materials directed against religion, patriotic feelings, or pro-Iranian ideas... At that time, no government or organization objected to the burning of these books. Even the cultural organizations of the world were silent. The people of Azerbaijan were struck from all sides (left and right). The Azerbaijani people were "burning", and they had no choice but to endure.

In Ardabil (southern Azerbaijan) the Jodet printing house was burned: During the burning of books in Azerbaijan, Turkish printing houses were also attacked, destroyed and burned. For example, the printing house "Jodet" in Ardabil, which had modern printing houses, was looted and burned by the army and the army of the Shah. The Atesh newspaper writes: "... Some people attacked the police and killed the police (who were standing at the door on behalf of the Democrats) along with several other victims, Sari Ismail and on the same day killed Ustad Vali Salman, then burned down the Jodet printing house, captured and killed Shahbazi.

Results

When the national poet of Azerbaijan, Samed Vurgun, dedicated his poem "The Burning of Books", addressed to the Paris Peace Conference, to the "book genocide" that took place in the south of Azerbaijan, the "centers of

power" of the world were busy dividing borders. The poet "appeals to reaction" and says:

Executioner! The books you burned in heaps
This is the glory of a thousand perfections, the desire of two hearts...

We leave this world, they remain a memory
How many human emotions are engraved on each sheet,

This is the glory of a thousand perfections, the desire of two hearts... (Balash Azeroglu, 1982)

In fact, a large number of copies of the burned books were protected from "hostile eyes" by devoted "children of the Motherland". Some of them were buried under the golden rose bushes in the yard, some were kept in everyday clothes, some were hidden in the firewood in the barn, some were hidden in barrels of coal, some were in the basement, and some were hidden in the masonry of the walls. These events remind us of the preservation of "biblical" copies at the end of the Constantine reformation of Christianity in the first half of the 4th century. However, even then the books were not persecuted because of their "nationality" (Kazimi, 2021).

35 years after the book genocide of the Iranian Pahlavi regime, the books "Native Language" from textbooks printed for teaching in the first five grades of secondary schools were republished in Tehran by a prominent literary figure Mammadali Farzana. Despite this, again, Azerbaijani schoolchildren could not take lessons in their "native language", and the "fascist ban" on the lessons of their native language continued in the country.

Although the essence of these events was horrific, the intellectuals of the cultural world did not react in any way, and these events were identified with other book repressions in the world in subsequent years.

In Soviet times, especially children's books suffered greatly. At the direction of N. Krupskaya, even folk tales, books by Chukovsky, whose poems Aksakov called "The Red Flower" "bourgeois rubbish" (Krupskaya, 1931a; 1931b), were withdrawn from circulation.

Russian researcher E. Paroshina (2019) tries to give a historical background on the book genocide in his article "Anthology of book hatred: bibliocide in history and culture." In this article, the author explains the meaning of the term "libricide" and at the same time discusses the forms of book burning in history and culture. Although the events presented in the article are based on historical facts of the 20th and 21st centuries and famous "works of art", the author does not mention the "book genocide" committed in the south of Azerbaijan and is not familiar with the poetry of Samad Vurgun.

The author identifies the concepts of "libricide" and "biblioclasm" with censorship, and this is the wrong approach. By showing mass censorship events in the Soviet era, is such a picture created that there was no censorship in Russia before the Soviet era? Of course, it is not. Since our goal is to study the true nature,

purpose and causes of the book genocide, the article by E. Paroshina cannot be taken as a basis and there are no other meaningful studies on this topic among Russian-language studies.

Biblioclasm (disease) is translated from Greek as "burning of books". It is known that at different stages of history, biblioclasm (the so-called book burning disease) is a method of violent political behavior carried out by one people in order to subjugate another people or destroy their culture. Libroicide is used as a political concept and is mostly used by political scientists as "book genocide".

Qin Shi Huang is remembered for the massive book burning in 221 BC. It should be noted here that this Chinese ruler only burned Confucian books and fought the ideology in "his mind."

Later, the leaders of the Catholic and Orthodox churches, Judaism and Buddhism also resorted to this method. Church "opposition to the book" can only be assessed ideologically. Because books with national characteristics in the Vatican library were not repressed, and a number of books were kept in the library, even if they were impossible to read.

The most obvious example of the barbaric attitude to the book in cultural and modern Europe is the burning of books by the Nazis on the Opera Square in Berlin in 1934. The authorities of Nazi Germany conducted a campaign of defiant burning of books that did not correspond to the ideology of National Socialism (Poroshina, 2019). The executor of the fires was the German Student Union. During the action, students, teachers and local leaders of the Nazi Party massively burned tens of thousands of books in 70 German cities. An analysis of this event also shows that the Nazis chose books not because of her nationality, but because of her ideology, and they burned books that belonged to them on a national basis.

After the defeat of Germany in World War II, the country was again swept by a wave of repression against "spoiled books", when, as part of "denazification", the mass destruction of fascist literature was carried out, including the complete destruction of all school textbooks. These events were not repressions against another people.

Thus, along with the destruction of "harmful" knowledge that contradicted the declared ideology, books were published that supported the so-called paradigms. It was a process of reshaping and "renovating" libraries in order to form the necessary paradigm in society and develop the ideas necessary for the dominant thought in society. By convincing society of the correctness of your ideology, you get a faithful follower and a faithful executor of your will expressed through an idea. A person who extols an idea may not believe in it himself, he may know its shortcomings, but by writing a book he will make many people face this idea, leave a mark on their minds and influence their subsequent thinking. The rest can oppose the presented ideology, they can oppose it with their own, "other" thinking, different from this

ideological point of view. This is a world of different opposites, a possible world that is not real or not yet real, but exists, but exists only in someone's person, where the book appears as "other" (Kazimi, 2021).

In all these cases, the book is considered as an "ideological alternative" and their selection under special conditions, the regulation of their use at different historical stages, the publication of certain books with special interpretations is definitely not book genocide, because the goal is not to eradicate the author, words, ideas and thoughts.

Conclusions.

Although the events described in Ray Bradbury's *Fahrenheit 451* are a great tragedy, they cannot be called "book genocide." Books are not burned here because of their national characteristics.

After the collapse of the USSR, hundreds of thousands of materials of congresses, plenums and conferences of the CPSU, documents of regional party organizations, memoirs and various political literature were "utilized" in the bookselling network and "book warehouses" of the post-Soviet republics.

The withdrawal of a very large volume of such books from circulation at once was not regarded as a "book genocide". According to national characteristics, book burning events (secret or public) have different scenes in the history of the Ukrainian people. In the cultural history of the Ukrainian people, one can find such events as the denial of national existence, persecution and exile on a national basis, the use of book genocide as a continuation of executions and repressions, as well as the ban on speaking the national language.

As you can see, the examples in the mentioned work by E. Paroshina and the historical examples presented by many different researchers in this position do not represent the scene of genocide (librosicide) in the book. For example: during the occupation of the Karabakh region of Azerbaijan in 1992-1993, Armenian vandals first destroyed 9 centralized library systems, 927 libraries, including 32 libraries in Shusha, unique, ancient books stored in these libraries, 120 libraries in Kelbajar, 90 libraries in Fizuli, 31 libraries in Jabrayil, 70 libraries in Zangilan, 65 libraries in Aghdara, 119 libraries in Lachin, 85 libraries in Gubadlin, 69 libraries in Khojaly, 107 libraries in Aghdam and 4.6 million copies of books and unique manuscripts collected here were burned and destroyed precisely because of their nationality. Considering that after the fall of Soviet power, the national book wealth in Azerbaijan was about 18-19 million copies. The volume of books burned by Armenians in Karabakh has a large "specific weight" and deals a big blow to the cultural and educational life of the nation. This shows that the people who committed such a crime - "book genocide" are in a big "cultural decline".

We know cases of damage to books in various historical events, wars and political conflicts. There are many historical examples of this. In continuation of this

approach, we note that the phenomenon of censorship is a method that has been used since ancient times and is still used at different levels. However, the event of mass burning of books on a national basis is an event to which a civilized human society is forced to respond. It is wrong to confuse this event with others, to generalize and evaluate it as one and the same event.

The Shah of Iran, Muhammad Reza Pahlavi, who came to power at the age of 26 with the help

of the "political forces of the world" and inherited power from his poorly educated father, "strangled the national liberation movement in South Azerbaijan with blood" and the mass genocide of books continued, as a continuation of the national-cultural genocide. As a next step, it is forbidden to speak the national language, falsification and insult of national identity are encouraged, the national "name", toponym, poetry, folklore and music are prohibited.

REFERENCES

- Heyat, Javad. *A look at the history of Turkish language and dialects*, third edition, Pelikan Publishing House, Tehran, *Atesh newspaper*, Wednesday, 27 Azer 1325.
- Balash Azeroglu. (1982). "Voices from the South" - February 24, 1982, page 4 of the newspaper "Azerbaijani Mlegiri". *Ittilaat newspaper*. (Tehran) 1325.09.27.
- Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.
- Kazimi, P., & Aliyeva, A. (2019). Evaluation criteria of censorship and limitation in library and information activity. *Historical sciences*, 17.
- Krupskaya, N. (1931a). "The children's book is a powerful tool for socialist education". M.
- Krupskaya, N. (1931b). "The content of the children's book must be communist". M.
- Kunanets, N., Dobrovolska, V., Filippova, N., Parviz, K., Lypak, H., Duda, O., ... & Dubrovina, L. (2020, December). Designing the Repository of Documentary Cultural Heritage. In *Advances in Intelligent Systems and Computing V: Selected Papers from the International Conference on Computer Science and Information Technologies, CSIT 2020*, September 23-26, 2020, Zbarazh, Ukraine (pp. 1034-1044). Cham: Springer International Publishing.
- Kursanov, Y., & Efendiyev, A. (1949). *Communist*. On October 16, 1949,
- Poroshina E. A. (2019). *Anthology of hate to the book: libricide in history and culture*. g. Chelyabinsk, YuUrGU. Retrieved from <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/704/870>
- Ustad Mohammad Ali Farzana's memorial book*, Tehran, 1391. p. 219-220.

University Libraries as Centers for Scientific Communications (According to the Experience of Higher Educational Institutions of the Republic of Azerbaijan)

UDC: 316:930.25:025.5:002.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/172310>**Gardashov Rashad**Ph.D., Department of Library Resources and information retrieval systems,
<https://orcid.org/0000-0001-6512-3771>, qardashov@gmail.com**Kazimi Parviz**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract

There is a lot of research on the transformation of university libraries in our time. University libraries are studied in different directions and analyzed as part of the educational, pedagogical and scientific process. There is no doubt that the expansion of functions increases the value and role of these libraries.

This article provides information on the issues of comprehensive coverage of documentary resources on educational literature of library and information centers of higher educational institutions in modern times and analyzes examples based on the experience of specific university libraries. Only libraries of advanced universities of the Republic of Azerbaijan were involved in the study.

University libraries in Azerbaijan act as one of the leading structural institutions of higher education. The process of transforming libraries into centers of spiritual and intellectual ties is being carried out at an accelerated pace, providing education and research, educational, scientific, methodological literature and information materials that promote knowledge. The article analyzes and makes practical generalizations based on facts based on domestic and foreign experience in this area.

The world experience of libraries of higher educational institutions is studied and compared with the experience of libraries operating in Azerbaijan. Taking into account the practical importance of public libraries such as: BSU (Baku State University) scientific library, Azerbaijan State Pedagogical University Library and Information Center (ADPU), library of "Baku Engineering University", "Main Library named after Azerbaijan State University of Oil and Industry", library of Azerbaijan University "Linguistics", their work experience was considered and compared.

Keywords: university libraries, library fund, communication centers, model charter, electronic catalogue

Університетські бібліотеки як центри наукових комунікацій (за досвідом вищих навчальних закладів Азербайджанської Республіки)

Гардашов Рашад, Казімі Парвіз*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Досліджень щодо трансформації університетських бібліотек у наш час є чимало. Бібліотеки ВНЗ досліджуються в різних напрямках і аналізуються як частина навчального, педагогічного та наукового процесу. Безперечно, розширення функцій підвищує цінність і роль цих бібліотек.

У статті подано інформацію про питання комплексного висвітлення документних ресурсів з навчальної літератури бібліотечно-інформаційних центрів вищих навчальних закладів у сучасний час та проаналізовано приклади з досвіду роботи конкретних університетських бібліотек. До дослідження були залучені лише бібліотеки передових університетів Азербайджанської Республіки.

Університетські бібліотеки Азербайджану виступають одними з провідних структурних закладів вищої освіти. Прискореними темпами здійснюється процес перетворення бібліотек на центри духовних та інтелектуальних зв'язків, забезпечення освітньо-науковою, навчальною, науковою, методичною літературою та інформаційними матеріалами, що популяризують знання. У статті проаналізовано та зроблено практичні узагальнення на основі фактів, що базуються на вітчизняному та зарубіжному досвіді у цій сфері.

Вивчається світовий досвід роботи бібліотек вищих навчальних закладів та порівнюється з досвідом роботи бібліотек Азербайджану. Враховуючи практичне значення публічних бібліотек таких як: наукова бібліотека БДУ (Бакинського державного університету), Бібліотечно-інформаційний центр Азербайджанського державного педагогічного університету (АДПУ), бібліотека «Бакинського інженерного університету», «Головна бібліотека ім. Азербайджанський державний університет нафти та промисловості», бібліотека Азербайджанського університету «Лінгвістика» розглядався та порівнювався їх досвід роботи.

Ключові слова: бібліотеки ВНЗ, бібліотечний фонд, вузли зв'язку, модельний статут, електронний каталог

Стаття надійшла / Article arrived: 31.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Introduction.

The ranking of universities is measured not only by their quality of education, but also by their library and level of service. The introduction of modern technologies in libraries has led to the improvement of the classical model of library services and entering a new stage. The libraries of higher educational institutions of Azerbaijan are working on further enrichment of their future activities, connecting the past with the present. A number of innovations are being implemented by university libraries to direct a modern approach and a wide flow of information to scientific development, to provide readers with access to the most extensive and advanced information resources. The current situation associated with the change in the level and form of education at the university makes libraries rethink their goals, redefine the definition of new goals and objectives of their activities. University libraries act as multifunctional institutions, taking over the functions already functioning in educational institutions.

One of the most important tasks of university libraries in modern times is to perform the function of a scientific communication center. Scientific communication is divided into two parts: formal and informal. The formal section includes the publication and distribution of scientific and technical documents, while the informal section includes personal connections of specialists, participation in scientific symposiums and congresses. The relationship of university libraries with systems of scientific communication manifests itself in these two forms and functions as a scientific center both on a formal and informal level. The functioning of university libraries as centers of scientific communication is carried out on the basis of legal regulations, laws and guidelines, both local and international practice. Based on the experience of the country, we can especially note the legal acts and laws adopted in this area, for example: in the Law on Library Activities, adopted in 1999, Library and Information Activities in the Republic of Azerbaijan, covering for 2008-2013 in the state plan of measures for improvement, as well as in the model regulation on scientific libraries of higher educational institutions, the requirements for the university library, the obligations of the university library to meet the requirements of the time are clearly indicated (On Library Work, 1999). Functioning as communication centers should be based on directly adopted laws and guidelines. The activity of university libraries as a scientific and communication center is also reflected in international experience. So, in the model and concept of the UK, adopted in 2017, there is such an idea: "What should be the academic map of university libraries of the future?"

In the prepared academic map, the future development of university libraries is reflected in 10 main paradigms. The 5th paradigm of these 10 proposed paradigms is based on the activities of university libraries as a scientific and communication center. The activity of university libraries

as this scientific and communication center consists of certain sub-segments, and these segments are manifested in the several form.

As already mentioned, there are 6 sub-segments in this model, in which the university library functions as a scientific and communication center. These sub-segments can be grouped as follows:

1. The university library should be the main center of education. That is, the first task of the university library is to contribute to the scientific and communication center with educational literature.

2. The university library should be a research center. When clarifying this sub-segment, it is necessary to focus on one issue, namely that not only the university library, but all types of libraries, in addition to teaching activities, perform the functions of a research, information and training center, as specified in the Law. for library work. In this regard, university libraries should also act as research centers.

3. The university library should become the main center of the university campus. As you can see, in the European and especially British model, the university library is not only engaged in scientific and pedagogical literature, but also becomes the center of the campus for scientific communication.

4. The university library should participate in effective management. In order for libraries to function and meet the requirements of the time, there must be effective methods of management, and in this method of management, the responsibilities of libraries at the level of the requirements of the time must be researched and established.

5. The university library must have a corporate network. One of the requirements of the modern era is that the university library should have centralized management of regional distributed networks. That is why the presence of a corporate network is one of the most important factors.

6. The university library must implement information policy and engineering. As stated in the law on information, the transfer, processing, analysis of information, in other words, the implementation of information engineering, is one of the most important tasks of libraries (Pinfield, & Rutter, 2017).

As you can see, the sub-segments of this paradigm contain the actual vector directions of the university library of the present and the future. At what level do scientific libraries or library-information centers of higher educational institutions of the Republic of Azerbaijan contain the relevant segments of this presented and recommended paradigm?

This question needs clarification. The current picture and noteworthy provisions allow us to say that the scientific libraries of more than 50 higher educational institutions operating in the territory of the Republic of Azerbaijan respond in an appropriate form to some of the submitted and requested recommendations. When we look at the

documentary-information cycle, the documentary fund, information support and access to the international world of the scientific libraries of the universities listed below, we clearly see that very progressive steps are being taken in this area.

Regarding the Scientific Library of Baku State University, which is the first of the higher educational institutions, it can be noted that in the modern era, the computerization of library work is of great importance in the context of the rapid development of society's need for complete, accurate and timely information.

The initial goal of this laboratory, created on the basis of the scientific library of the Belarusian State University, is to work with theoretical and organizational issues and problems associated with the use of new information technologies for the computerization of all library processes in the library and information activities of the university. At the initial stage, an electronic catalog and a database of the national book fund were created, containing scientific, educational and other literature stored in the library. Since 2001, for the first time among the republican libraries of universities in the library of BSU, the creation of an electronic catalog has begun. At present, the library fund in Azerbaijani is included in the full electronic catalog. Periodicals, dissertations and rare books in the library in Azerbaijani and foreign languages are reflected in the electronic catalog (EC). The electronic catalog allows providing services to readers anywhere in the world through an international computer network. At present, the scientific library has been created as a full-text electronic library.

In connection with the 100th anniversary of BSU, the updated electronic page of the library is posted on the website of the university bdu.az. By accessing this site, users can get complete information about the library, and at the same time, they can search the Internet faster through the electronic catalog. At present, the Scientific Library is a member of the Central Methodological Library Commission, the Association for the Development of Library Work in Azerbaijan, the Society of Librarians of Azerbaijan and the Eurasian Library Assembly, and is also the Methodological Center of Libraries of the Higher School of the Republic (Khalafov, 2019).

The Library and Information Center of the Azerbaijan State Pedagogical University (ADPU) has 684,772 copies of literature, including books and brochures, journals, dissertations, abstracts, scientific works of university teachers, textbooks and teaching aids, therefore it ranks second among the university libraries of our republic. The Library and Information Center serves readers with 5 departments and 27 employees. The number of readers of the Library and Information Center is 11,299 people. There are 2 specialized service departments: precise and humanitarian. In 3 educational buildings there is a library and a reading room. Reading rooms of the Library and Information Center for 230 seats are intended for readers. An electronic catalog has been created at the ADPU,

work on the creation of an electronic library is continuing successfully (Kazimi, 2021a).

At present, the library fund of the Baku Engineering University has about 106 thousand books and magazines. Of these, 18,000 Azerbaijani, 28,000 Turkish, 32,000 English, 2,000 Russian, 1,000 Arab-Persian, 150 German, 90 French, 103 Spanish-language literature and other languages of small peoples (Uzbek, Turkmen, Kyrgyz, Ukrainian, etc.) belong to the shares. Our library works on an online system, students and teachers receive books by ordering online. Orders are prepared within a maximum of 15 minutes. The order is valid for 24 hours. The library provides students with free textbooks and learning materials used in the subjects taught in the educational process. There are more than 5000 textbooks in the library fund. In addition to university staff, educational and methodological materials published by other authors also contribute to the availability and modernization of information sources on the disciplines taught. Our books, related to the specialties available at the university, are selected for their relevance and used by the student-teacher contingent. In addition, our university library cooperates with other local universities (Kazimi, 2021b).

The West Caspian University Library is one of the richest libraries in the country with over 65,000 books, over 550 microforms and other sources of information. The library fund contains more than 17,000 books in English, at the same time, depository libraries of the United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), the United Nations World Tourism Organization, the World Intellectual Property Organization and the International Labor Organization have been created at the university. Currently, the library collection receives literature from dozens of prestigious international organizations. The library has access to EBSCO-host of EBSCO-publishing and OPscience, The Royal Society, open access books to DOAB full-text online databases. The databases include 9,000 journals (of which 7,851 are peer-reviewed) in the public, humanities, computing, engineering, (oil, gas, etc.) physics, chemistry, transportation, etc. database of journals covering fields and providing a selected number of them in CD / DVD format, as well as more than 3000 full-text books and brochures, etc., are provided by the use of information resources (Gardashov, 2019).

The main library of the Azerbaijan State University of Oil and Industry (ASU) was established in 1920 at the Baku Technical School. At that time, the library had 6,500 books and 300 readers. Currently, the Main Library has about 700,000 book collections. The fund is rich and versatile and consists of books in Azerbaijani, Russian and foreign languages, magazines and periodicals, standards and patents, electronic media and other printed materials.

The library of the Azerbaijan University of Languages (ASU) has a rich library fund. In total, the library has over 462,000 books. The university library,

which has a wide audience of readers, serves the teaching staff, students and all technical workers. In the current situation, the number of readers in the library is 7,794 people, of which 1,394 are professors and employees, and 6,400 are students. To find out what books are in our library, readers can use the search in the catalog section on "adu.edu.az.electronic library" (Model Regulation of the library).

In the main fundamental content of university libraries as a center of scientific communication, it is important to replenish their electronic fund. The sources and methods of assembling electronic publications, documents and other similar electronic resources in university libraries are different. To collect electronic documents and other resources in the collections of the university library, first of all, the university library must have an electronic library that is widely connected to the Internet or at least a local computer network that meets modern requirements. A library with a local computer network can be equipped with books, magazines and databases that match the profile. On the other hand, the method of transition to electronic format is considered an internal source of acquisition.

Nothing can replace the leading role of a professional librarian in the selection of sources for compiling electronic information. Electronic information resources consist of 3 components:

- Network resources are open to all (free of charge);
- Acquisition of books, magazines and other types of documents that are portable information carriers, as well as paper documents;
- Resources of pay networks, important in the collection of electronic information (Ivannikov, 2013).

To use the Internet, you must obtain permission from the owners of the resource when transferring electronic information to the server. If the library wants to include any web document or bibliographic database in its electronic collection, it must obtain the approximate consent of the owner of the document, that is, register on its website.

Despite the fact that the "portable" method has been used in foreign countries since the 80s of the 20th

centuries, little work is being done in this direction in our country. University libraries require a lot of technical equipment to produce print-based e-books, which is a complex and relatively more expensive process. Up-to-date and high-quality documents are protected on paid network resources. Most of them do not have a printed version. Here the licensing method is used. A license agreement is a way of communication between a supplier and its customer. The legal basis of the license is copyright law. In this direction, the Law on Copyright and Related Rights has been adopted in the Republic of Azerbaijan. The main feature of the electronic information license is that it does not give the right of ownership, but only the right to use. The license imposes various conditions and restrictions on the use of electronic information.

Conclusions.

In conclusion, university libraries, as centers of scholarly communication, support the community as a whole and help the next generation grow as global leaders. We provide an academic experience that provides our students with the necessary sources of information and guidance to take full advantage of our book and digital materials. A significant amount of scientific information is created every day, and we strive to provide our students, faculty, and staff with the various resources they need to fulfill their educational and research goals. University libraries make the most of quality print and electronic resources covering teaching and learning topics in multiple languages, with growing collections spanning general education, as an open access digital library that reflects innovation and presents it to the educational community.

University libraries monitor "academic activity" and study the dynamics of student demand for books and "information". University libraries can be active participants in the evaluation process as a center for "scientometric" analysis. Practical work is being carried out in this direction in some university libraries. The expansion of the activities of university libraries in the bibliometric and scientometric direction will be a requirement for the near future, and this is the topic of a separate article.

REFERENCES

- Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. (2008). On the approval of the "State Program" for the development of the library and information field in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013. *"Respublika" Gaz.*, Baku, October 7, 2008.
- Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. (2021). On improving the activities of libraries in Azerbaijan. *"Azerbaijan" gas*, Baku, 2007, April 21.
- Gardashov, R. (2019). *Electronic catalog. Teaching materials*. Baku: Mütərcim.
- Ivannikov, A. et al. (2013). *Infosphere and infology*. M.: Torus Press.
- Kazimi, P. F. (2021a). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Social Sciences Journal*. Vol.22, p. 852-869. Retrieved from <https://techniumscience.com/index.php/socialsciences/article/view/3958>
- Kazimi, P. F. (2021b). Conflict of relevance and reliability of information and the global network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, Vol.1 No.1. Retrieved from <https://thss.gta.org.uk/index.php/home/article/view/20>
- Kazimi, P. F. (2017). Sosyal ve Kültürel Ortamın Oluşmasında Kitap ve Kütüphanelerin Rolü. *Türk Kütüphaneciliği*. T. 31. №. 2. C. 245-250. Retrieved from <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2794>
- Khalafov, A. (2019). *Scientific Library of Baku State University - 100: Monograph*. Baku, "Science and Education", Model Regulation of the library of the higher educational institution. *"Azerbaijan" gas*, Baku, July 2016.
- On information, informatization and information protection. Law of the Republic of Azerbaijan. *"Azerbaijan" gas*, 1998, June 23.
- On Library Work. Law of the Republic of Azerbaijan. *"Azerbaijan" newspaper*, March 14, 1999.
- Pinfield S., & Rutter S. (2017). Mapping the future of Academic Libraries. *A report for SCONUL*.

Islamic Schools and Students of These Schools in Nakhchivan in the Middle Ages

UDC: 37.013

DOI: <https://doi.org/10.15421/172311>**Safarova Nubar Tamiraz**

Senior Teacher, Faculty of Pedagogics, Department of Pedagogics and Psychology, <https://orcid.org/0000-0001-6219-4523>, samirassu@yahoo.com
“Nakhchivan” University (Nakhchivan, Azerbaijan)

Abstract

Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan, is located on the Great Silk Road and is the birthplace of geniuses of the Near and Middle East in the Middle Ages. Such scientists as an-Nashawi, an-Nakhchivani, Gazi Najmaddin Ahmad ibn Muhammad, Hasan ibn Omar Nakhchivani, Kamaladdin Abulfazail Muhammad ibn Abulfazail an-Nakhchivani, Fahraddin Abulfazl Muhammad ibn Deylam an-Nakhchivani, Abdullah ibn Ahmad at-Tusi an-Nakhchivani, Ibn Sawaji Muhammad Sad ibn Muhammad, Fahraddin Hindushah Nakhchivani, Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani, Baba Nematullah Nakhchivani, Fahraddin Ahmad ibn Aribshah ibn Ali ibn Jabrayil an-Nakhchivani, rendered invaluable assistance not only in the development of Azerbaijani science and education, but also in the revival of Islamic culture in general. Ajami Abubakr oglu Nakhchivani, Amiraddin Masud Nakhchivani, Ahmed ibn Ayyub al-Hafiz Nakhchivani, Sheikh Juhanna, Jamalladin Nakhchivani, representatives of the Nakhchivan school of Architecture, had a guiding influence on the architectural art of the East and wrote their names in golden letters on the pages of cultural history. These famous geniuses of Islamic culture are students of Islamic schools that operated in Nakhchivan in the Middle Ages. It can be seen from the decrees and documents of the Middle Ages that in the XII, XII and XIII centuries there were four madrasahs of the highest type and about sixty schools. Although these schools were of the Islamic type, secular lessons were conducted there and students from most countries of the world attended. The purpose of the study: At the first stage, the article investigated the Islamic educational institutions organized in this ancient land in the Middle Ages, and their creative activities. For this purpose, medieval writings, decrees, historical monuments were studied. Later, the life and creative activity of medieval world-famous Nakhchivani scientists and thinkers educated in Islamic schools were reviewed. The article presents extensive information about the works written by famous representatives of the Hindushah dynasty and architectural works created by Ajami Nakhchivani. The main purpose of the article is to identify Islamic schools that operated in the Middle Ages, their activities and introduce them to the younger generation, exploring the life and work of thinkers who were educated in these schools.

Keywords: Medieval Ages, madrasahs, mollakhanas, primary schools, khanagahs, inscriptions

Ісламські школи та учні цих шкіл у Нахичевані в середні віки

Сафарова Нубар Таміраз

Нахичеванський університет (Нахичевань, Азербайджан)

Анотація

Нахичевань, невід'ємна частина Азербайджану, розташований на Великому шовковому шляху і є батьківщиною геніїв Близького і Середнього Сходу в середні віки. Такі вчені, як ан-Нашаві, ан-Нахчивані, Газі Наджмаддін Ахмад ібн Мухаммад, Хасан ібн Омар Нахчивані, Камаладдін Абульфазайл Мухаммад ібн Абульфазайл ан-Нахчивані, Фахраддін Абульфазл Мухаммад ібн Дейлам ан-Нахчивані, Абдулла ібн Ахмад ат-Тусі ан-Нахчивані, Ібн Саваджі Мухаммад Сад ібн Мухаммад, Фахраддін Хіндушах Нахчивані, Мухаммад ібн Хіндушах Нахчивані, Баба Нематулла Нахчивані, Фахраддін Ахмад ібн Арібшах ібн Алі ібн Джабраїл ан-Нахчивані надали неоціненну допомогу не тільки в розвитку азербайджанської науки та освіти, але й у відродження ісламської культури в цілому. Аджамі Абубакр оглу Нахчивані, Аміраддін Масуд Нахчивані, Ахмед ібн Айюб аль-Хафіз Нахчивані, шейх Джуханна, Джамалладин Нахчивані, представники нахичеванської школи архітектури, мали керівний вплив на архітектурне мистецтво Сходу і записали свої імена золотими літерами на сторінки історії культури. Ці відомі генії ісламської культури є учнями ісламських шкіл, що діяли в Нахичевані в середні століття. З указів і документів середньовіччя видно, що в XII, XII і XIII століттях існувало чотири медресе вищого типу і близько шістдесяти шкіл. Хоча ці школи були ісламського типу, в них проводилися світські уроки, які відвідували учні з більшості країн світу. Мета дослідження: На першому етапі в статті досліджено ісламські навчальні заклади, організовані на цій давній землі в середні віки, та їх творчу діяльність. З цією метою вивчалися середньовічні письмена, укази, історичні пам'ятки. Пізніше було розглянуто життя і творчість середньовічних всесвітньо відомих нахичеванських учених і мислителів, які отримали освіту в ісламських школах. У статті подано велику інформацію про твори відомих представників династії Індушах та архітектурні твори, створені Аджамі Нахчивані. Основною метою статті є виявлення ісламських шкіл, що діяли в середні віки, їх діяльності та ознайомлення з ними молодого покоління, вивчення життя і діяльності мислителів, які здобули освіту в цих школах.

Ключові слова: середньовіччя, медресе, моллахани, початкові школи, ханаги, написи

Стаття надійшла / Article arrived: 04.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Introduction: Islam is a religion based on strong will, healthy thought and deep logic. The holy book of Muslims "Quran", the first sura of which begins with the words "read", "pen", "teach", considers science, knowledge, ethics, enlightenment, education to be the greatest dignity of a person. Islamic education is based on the statements and ideas of the Prophet Muhammad. Prophet, who said: "Knowledge is my heritage and the heritage of the prophets who came before me", is also the founder of the first Islamic school. The first teaching activity in Islam began with the order sent to the Prophet from the Heaven to teach and to preach. As it is known, in the beginning this preaching was carried out more secretly. Khadija, Abu Bakr, Zeid, Ali, Osman, Omar are known as the first Muslims. The first Muslims who accepted Islam, under the leadership of Prophet Muhammad, gathered in one place - "Dar-al-Aqram" (the house of Aqram) and studied the revelations that came to Prophet, the Holy Quran. Thus, the first Islamic school appeared. Although at first the activities of this school were organized in secret, later, that is, in the fourth year of prophecy, the prophet began to teach people about revelations openly. Learning, including education, has become a rapidly organized process. Because, according to Islam, teaching anyone was considered a good and important deed. Together with the hijrah of the prophet to Medina (622), a new historical stage arose in the Islamic school system. Thus, as soon as the prophet stepped on the land of Medina, he built a brick mosque for the daily prayers of Muslims and the teaching of Islamic knowledge, which was called "Masjid al-Nabi" (The mosque belonging to the prophet). Behind "Masjid al-Nabi", a shady place was created over the qiblah wall. This shady place was called "Suffa". In "Suffa" - in the open air, in the shade it was more convenient to study. Thus, the Suffa was considered in Islam the first collective place for reading and writing (Ibrahimov, & Huseynzadeh, 2012, p. 89). In more recent times, however, mosques and Jami's began to appear, leading to the collective learning of more people. In places conquered by Islam, a network of mosques began to form quickly.

Formulation of the problem: In VII century Nakhchivan, like many territories of the South Caucasus, was attacked by Arabs. This, in turn, had a negative impact on the economic and cultural development of Nakhchivan. In 654 B.C. Nakhchivan was captured by the Arabs and became one of the main military and administrative centers of the caliphate due to its special geographical significance. After the occupation, Islam was accepted by the population here and conditions were created on the territory for the development of Islamic culture. Since Azerbaijan was an integral part of the Arab Caliphate, the Arabic language was adopted as the main means of communication. Reading the Quran in this language, praying in this language, as well as the events, scientific, cultural achievements, valuable works taking place in the Islamic world, made the study of Arabic by

intellectuals an even more important factor. In addition, the Caliphate had a language policy, and those who did not speak Arabic could not work in any religious or civil administration. For this reason, the process of the opening of Islamic-type schools began in all regions of Azerbaijan, including Nakhchivan.

Main part:

1. Creation of a network of mosques in Azerbaijan.

Since the beginning of the VIII century in Azerbaijan, the spread of the mosque network accelerated and was inherently different from other countries. The mosques in Azerbaijan included a guest house, a prayer room, a headquarters and a training ground. A large number of people gathered here and listened to the lessons from the same revelation. Teaching, when a group of listeners gathered around the teacher, was called "Halga" (public), and this method of teaching was called "Halgayitadris" (public teaching). The more public multiplied in the mosques, the more sounds mingled and learning became increasingly difficult. In addition, in Azerbaijan, as in other caliphate countries, the state language was Arabic, so teaching was conducted in Arabic, which was one of the factors that negatively affected the study of mosques. Thus, schools began to separate from mosques, because it was clear that mosques, which were previously considered suitable for learning, later could only have places of worship, which were also called "Kuttabs". According to the textbook "Pedagogy" written jointly by Firadun Ibrahimov and Rufat Huseynzadeh, it can be said that kuttabs, which in Arabic means "to teach writing", were elementary schools established in neighborhoods associated with mosques and Jami. By studying the activity and character of the kuttabs, one can clearly see the traces of today's training. Thus, those who taught in khuttabs were called "muallim" (an Arabic word meaning one who teaches, educates), they were paid a salary, which gave a great impetus to the formation of the teaching profession. Kuttabs also pioneered the use of writing boards and erasers, including giving children rest breaks between lessons.

In the VIII-IX centuries, as in many regions of Azerbaijan, two types of kuttabs and schools operated in Nakhchivan. If in kuttabs of the first type they taught only reading and writing, then in kuttabs of the second type they taught the Quran and religious commandments. In kuttabs, boys could study until the age of 18, and girls studied with boys until they were 7 years old, and then left here doing household chores. However, wealthy families arranged opportunities for their daughters to be educated at home so that they could study the Quran better.

The first program for kuttabs was designed by Omar. The text of the program said: "Teach children to swim and ride horses. Also teach them widespread fables and beautiful poems. All you need to teach children is reading, writing, arithmetic and swimming" (Huseynzadeh, 2005, p. 57).

Khanagahs, Takya and Zawiyas in Ancient Nakhchivan

From the study of historical literature, we can conclude that the movement of Sufism began in Central Asia, including Azerbaijan at the end of the IX - beginning of the X century. This, in turn, led to the creation of new educational institutions: Khanagahs, Takyas (also called Takka), Zawiyas, Dargahs, Ribats, Turbes (Alieva, p. 360). During this period, Khanagahs, Takyas and Zawiyas operated in Nakhchivan. Although in Khanaga, which means "place of worship", religion, belief and certain sects were mainly preached, people were taught science, knowledge, and their worldview was formed here as well. In Julfa region of Nakhchivan AR, in Khanaga village situated on the bank of the Alinja river, there are various ruins from medieval Khanagah. This Khanagah consists of two floors. The lower floor is called sardaba (vault), because the tomb of Naimi, the founder of the Hurufism is here. On the second floor there are a library, a study room, a meeting room and other rooms. The monument has an 8-cornered construction, built of red and white baked brick and decorated with green tiles. A majestic dome rises above the monument. In front of the Mausoleum there are 4 columns with 10 meters in height, crowned with various figures. The written stone book that fell on the doorway of this Khanaga is kept today in the Khanaga mausoleum. At one time, knowledgeable people, poets and intellectuals of that time gathered here, as well as poetic meetings, religious, scientific talks and discussions were held here (Nakhchivan Encyclopedia, 2002a, 247).

Zaviya (meaning "Corner") mosque belonging to Bektashis, which is situated in Zaviya district of Nakhchivan city, is a valuable architectural monument of Early Middle Ages. Zaviya was both a place of worship and a training center for Bektashis. People gathered here for learning on various fields of science and knowledge from the heads of sects, great scientists of the time. It was also called madrasah, because of its wide coverage of training and education issues (Nakhchivan Encyclopedia, 2002b, 366).

Bektashism is one of the most widespread Islamic sects in the XII-XIII centuries in Anatolia, Azerbaijan and especially in Nakhchivan. The creator of this sect was Haji Bektash Vali. His book "Maqalat" has survived to this day. The book consists of four gates, and each gate consists of ten points. The essence of Bektashism, as shown in the book, is a person's self-knowledge, self-realization, which arose from the theory of "Vahdati-vujud" (meaning "the unity of body"). The word "Adab" ("decency") was written on the front door of each Bektashi Takka, which was a sign that the Takkas are considered the center of decency.

At present, well-known representatives of the Bektashi generation live in Nakhchivan and Baku, working in the field of science, education, culture, who truly worthily implement the Bektashi saying "from the

majesty to the people", "stand up to serve if you stand up". There is a Zawiya mosque and a Jami-mosque called "Pirgamish", owned by Bektashi, which operates till today. The "Pirgamish" mosque is a takya associated with the name of the great scientist, Pir Khamush, the head of the ovliyas, who was murshid and sheikh and lived in the XIV century.

Two poems of Pir Khamush in verse are known:

*"Şirindilli canım azdı düşdü mürşüd havasına,
Gəlib Mərəndə tutuldu dinməz Xəmuş sevdasına"*

(meaning: My sweet-tongued soul was looking for a murshid (teacher; master), but on arriving in Marand fell in love with Khamush (silence))

The members of the sect used to gather at the Pir (sacred place) Khamush, perform religious rituals, listen to the sermons of the Sheikh, hold zikir (referring) ceremonies, heavenly dances, and read composed music and poetry. In one of such poems it is said:

*"Güşeyi xəlvət nə əcəb çai imiş,
Sirri nehan onda hüveyda imiş"*

(meaning: how well is the privacy corner, all the secrets are revealed there).

Analyzing this poem, we can conclude that there was also "Khalvet", "Chilakhana" of Pir Khamush takya, when representatives of the "Khalvetism" sect entered into ascetic life, here they fell into privacy, loneliness, passed the stage of contemplation, meditation face to face with themselves, got rid of all evil, cleansed themselves, strengthened their will, conquered their soul (Huseynzade, p. 115).

Sheikh Seyid Bakuvi, who created religious and didactic works in Persian, Arabic, Turkish, opened many madrasah schools in the XV century, created a large Khanegah on the site of the Palace of the Shirvanshahs - Takyalar complex. Khanagahs, which are situated in the Vanandchay valley of the Ordubad region in the Middle Ages were considered the center of Sufism. Haji Fakhraddin Safarli conducted research on khanagahs such as Khanagha, Sir Khanagha, Pir Magsud, Khalifa Suleyman and Pir Yagub, proving with evidence that they were sufi khanagahs in the Vanandchay Valley, the passing of caravans on the Great Silk Road had a great influence not only on the development of khanagahs, but also on the formation of the cultural, economic and political outlook of the population.

The "Pir Yagub" khanegah was one of the many khanagahs operating in the city of Nakhchivan in the Middle Ages and mentioned in sources many times. Its geographical location, its establishment in the center of the city give reason to say that it was among the important khanagahs and played an important role in the socio-political and ideological life of the city in the Middle Ages (Safarli, p. 160).

As the Arabs conquered countries, they spread various sciences along with the Islamic religion, which led to the creation of a network of special schools for the study of these sciences. In the early Middle Ages in

Nakhchivan, as well as in such cities of Azerbaijan as Tabriz, Ardabil, Hamadan, Maragha, Shiz, Ganja, Barda, Beylagan, Darbant, Shaki, Shamakhi, Baku, schools and mollahanas began to open in accordance with Islamic rules. The word "Mekteb" ("school") originated from the Arabic word "ketb" (writing), which in Azerbaijani means "place for writing". Since the teachers who taught at the school were called "Mollah", the schools of that period were called "mollakhana". The fact that mollakhans are depicted in various literature as a symbol of inertia, backwardness, illiteracy in many cases does not reflect the truth. On the contrary, mollahs and mirzas were educated people who did great things for that period in order to save people from ignorance helping them to form as educated, knowledgeable personalities. For this reason, there is a saying among the people: "Not every educated becomes Mollah Panah Vagif". It is no coincidence that the first prominent scientists and poets in the field of science and literature were educated in these schools. Professor Asad Jagubi, who based on such schools where the scientists of XI century Abu-Omar Nakhchivani, Akmiladdin Nakhchivani, Gatran Tabrizi were educated, as well as the philosopher of the XII century Shahabaddin Sohrverdi educated and grew up, came to the conclusion that "the rapid prosperity of schools and education in Azerbaijan is more clearly noticeable in XII century. The first concrete facts relating to the history of the school and madrasa system formed in Azerbaijan relate to this last period" (Rzayev, 2016, p. 7).

Academician Isa Habibbayli showed in his article "Nakhchivan on the ancient caravan route" that the passage of caravan routes, mainly the Great Silk Road, through the territory of Nakhchivan created conditions for the development of both Eastern and Western knowledge and culture here, starting from the earliest times. Especially in Nakhchivan, which was the capital of the Atabays state in the XII century, the madrasahs, which have the status of a university in the current sense, were built by the decrees of Atabays Shamseddin Eldeniz, the head of state (reign years - 1136-1125) and have gained great fame in the Middle East. In these madrasahs, along with Oriental culture, secular sciences were taught - geometry, mathematics, astronomy, medicine. Shamsaddin carried out a number of works to expand the network of schools and madrasahs in the country. He built mosques, mausoleums and tombs, most of which were created by the Architect Abubakr Ajami Nakhchivani in this period and were included in the World Cultural Heritage list in modern times.

In each of the works written about Nakhchivan in the XII century, one can find brief information about the schools and madrasahs located here, and their activities. In the Middle Ages, Nakhchivan was a comprehensively developed city with a rich culture. The state of the Atabays was ruled by Darul-mulk (Government House), which for about 30 years stood on the central square of Nakhchivan. Undoubtedly, the madrasahs, along with

other structures erected on the central square, were surrounded by state care and were the main educational institution in this densely populated city, as noted in the work. From the study of various historical works, we can conclude that in the XII century, not only religious, but also secular classes were held in the madrasahs operating in Nakhchivan under the names "Madraseyi-Bahtaniyye" and "Madraseyi Irshadiyah", children from a number of neighboring countries even came to study here. and the Middle East. In addition to these two large madrasahs, according to information given in medieval sources, including those written by Ovliya Chelebi, 10,200 "big roofed houses", 40 mosques, 20 caravansarais functioned in Nakhchivan during this period. However, in the XIII century, the educational network expanded even further. Thus, during this period, 4 madrasahs of the highest type, more than 60 primary schools under mosques operated in Nakhchivan. These madrasahs existed until the beginning of the 20th century. (Rzayev, 2017, p. 22)

The madrasahs of Nakhchivan belonged to Momina Khatun and Yusif Kuseyir Oglu tombs and their foundations and revenues were financed by them. It turns out that in the East, many schools and madrasahs were organized next to mosques and mausoleums, so all their expenses were also paid at the expense of the foundations of the mosque or mausoleum.

Some of the valuable documents and decrees on the history of schools and madrasahs of XII century in Nakhchivan and their development have survived to the present day. One of such valuable documents is the decree "On the appreciation of teaching of Nakhchivan madrasahs built by Divan Shamsaddin". The decree is about madrasahs built by Sultan Shams ad-Din Eldiguz in Nakhchivan during the Atabays and their restoration. The history of these madrasahs corresponds to the history of Momina Khatun (1186) and the tomb of Yusif Ibn Kuseyr, which were built in 1162. From this decree, the author of which was Shamsaddin Muhammad Juveyni, who worked as the chief vizier in the Ilkhanids Palace, it is clear that madrasahs were very popular in Nakhchivan during the Atabays period and provided state protection (Safarli, p. 59)

The significance of this decree does not end only with information on the history of the construction and restoration of madrasahs. Thus, in addition to indicating the structure of the madrasah, the content of education, the duties of the headmaster and students, information about the "rules of etiquette" in Madrasah is given for the first time. In the rules of etiquette, special requirements are set for teachers and the required rules are strictly observed: the teacher must treat students with respect and consider them as his spiritual son, take into account their age and individual characteristics, conduct the lesson in an easy and understandable way, discuss the lessons with the students, once he had to organize an exam and introduce the distinguished students to others. Centuries later, the Czech pedagogue Y. A. Komensky said in almost

the same way: "If you don't act like a father, you can't act like a teacher." According to the decree, the students also had to fulfill the following duties: they should not prefer one of the teachers who taught them over the other; they should refrain from laziness and repeat the lessons learned; they should be attentive in class and ask questions about the topic; they should not move on to another without mastering one lesson; they should pay attention not only to science but also to moral purity.

Another important decree for the history of education and pedagogical thought in Azerbaijan is the decree known to everyone by historian Ali Huseynzadeh in his article "An Elkhani decree on the Nakhchivan madrasahs". The decree reflects the structure, content of madrasah education, the duties of the educator and students. According to the decree, teachers (*mudarrises*) should not torment, tire students in the process of training, education, assign them a training subject taking into account their individual characteristics, correctly direct the scientific debate that arose during the lesson, and once a week to discuss classes with students. Exams were held once a month to check the quality of the lesson and to reveal the students who studied well, and talented children were introduced to everyone. According to the rules envisaged in the decree for students, students should: not to be lazy and negligent, constantly repeat the lessons; be careful in the lesson, ask questions if they do not understand; do not switch to a new topic without mastering one topic; be content with only science and acquire moral knowledge. The student who followed every rule and studied well within the madrasah had to be preferred over the others. The decree also provided information on the subjects taught in madrasahs and their programs.

Not only decrees and works are used to study the history of ancient Nakhchivan, because it is rich in ancient and medieval material culture and historical monuments, caves where the first people lived, ancient settlements, early city culture, magnificent fortress walls, rock paintings, stone Ram statues, tombs, which are the most perfect examples of memorial architecture, and other historical monuments. Historical monuments of the Stone Age - *Gazma*, *Ashabi-Kahf* and *Kilit* caves, *Batabat* plateau, *Nakhchivanchay* and *Alinjachay* valleys, and the southern foothills of *Hachadag* remain in the territory of Nakhchivan. From the remains of historical monuments it is known that at the end of IV Millennium – II millennia castle-city settlements such as *Oglangala*, *Chalkhangala*, *Govurgala* were established in the territory of Nakhchivan. The fact that this monument, which belongs to the 3rd millennium BC, is a relic of our ancient history, and embodies a number of beliefs of our people, is mentioned in holy religious books, and the presence of a separate chapter in the "Quran" is proof that it was known in Islamic countries even earlier.

Apart from these decrees, the date of writing is "Ajaib ad-Dunya", an anonymous work written in Persian, presumably from 1221-1231. The paper presents

information about the history, geography of various countries, which was obtained mainly orally and through observations. Since the author reports most of all about Azerbaijan, his connection with this country is felt. The information about *Ardabil*, *Arran*, *Derbent*, *Barda*, *Tabriz*, *Salmas*, *Shirvan*, *Shamakhi* and especially *Nakhchivan* attracts the most attention. The following information about Nakhchivan was noted in the work: "Nakhchivan is a large and densely populated beautiful city in Azerbaijan. In this city, located on a hill, many palaces, pavilions, balconies, madrasahs, mosques, fortresses were built. All these buildings were built of baked and fired bricks. The river *Araz* flows through the city. The city has a good area, running water, gardens, greenery, delicious fruits. The population of the city, which is the capital of the state of *Eldiguzids*, is of a gentle nature, brave, archer, stranger-loving, pleasant-spoken, and beautiful appearance" (*Nakhchivan Encyclopedia*, 2002a, p. 118).

It is no coincidence that in the medieval period Nakhchivan city possessed such beautiful architectural gems. This is due to the fact that the outstanding representative of Azerbaijani architecture, who had a strong influence on the architecture of the Middle East, the founder of the Nakhchivan architectural school, *Ajami Abubakr oglu Nakhchivani*, who gave a new direction to medieval Azerbaijani architecture, brought great sophistication and dynamism with his artistic power to the heavy and rigid style of architecture of the Seljuk era, is *Ajami Abubakr oglu Nakhchivani*. This school gave humanity such brilliant architects and artists as *Amiraddin Masud Nakhchivani*, *Ahmed ibn Ayyub al-Hafiz Nakhchivani*. *Ajami Nakhchivani*, who was called "Sheikhul-muhandis" (chief of engineers) by the great geniuses of the East, wrote the words "Abubakr oglu *Ajami*, Nakhchivan architect" to imagine himself above the works he created. The first architectural work created by *Ajami Nakhchivani* is the tomb of *Yusif ibn Kuseir*.

This tomb is located in the center of Nakhchivan city and is called "Atababa dome". This monument, consisting of an octagonal body, a tower-like dome, and supports placed at angles, was built of bricks in 1162, and its walls were covered with geometrical ornaments. The second great work of *Ajami Nakhchivani* is the tomb of *Momuna Khatun*, popularly called "Atabay dome".

This tomb was built in 1186 in honor of *Momuna Khatun*, wife of *Atabek Shamsaddin Eldigiz*, mother of *Muhammed Jahan Pehlavan*. The tomb is a great work of art, which differs from all the monuments of that time in its large size, the structure of the underground vault. When studying the architectural works created by *Ajami Nakhchivani*, it is clear that he created a large architectural complex. This complex includes the Mausoleum of *Momuna Khatun*, a monument consisting of two minarets, a square connecting them, the Nakhchivan Juma Mosque, *Darulmulk* (Palace of *Eldagizids*) and *Davlatkhana* (government building). However, researchers say that *Ajami Nakhchivani's* architectural works are not only

completed by what we have mentioned, but also that he is the author of many structures in the Atabek capital, which, however, have not survived to this day. The study of the architectural works created by Ajami Nakhchivani shows that when creating these works, he used the unity of mathematical and artistic thought, which did not fit into the framework of medieval analysis.

From the study of decrees and works that have survived to this day, it can be concluded that the rapid development of the school and education in Azerbaijan was most clearly manifested at the end of the XII and beginning of the XIV centuries. In the period of such rapid development, thinkers, writers and poets lived and worked in Nakhchivan. These personalities did a great job for the development of such sciences as philosophy, literature, art, politics, as well as for training and education. Among the scientists of Nakhchivan of the XIII-XIV centuries Nasraddin Tusi, Gazi Najmaddin Ahmad ibn Muhammad, Hasan ibn Omar Nakhchivani, Kamaladdin Abulfazail Muhammad ibn Abulfazail an-Nakhchivani, Fakhraddin Abulfazl Muhammad ibn Daylam an-Nakhchivani, Abdullah ibn Ahmad at-Tusi an-Nakhchivani, Ibn Savaji Muhammad Sad ibn Muhammad, Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani, Baba Nematullah Nakhchivani, Fakhraddin Ahmad ibn Aribshah ibn Ali ibn Jabrayil an-Nakhchivani, Alaaddin Abu Abdullah Muhammad ibn Ali an-Nakhchivani, Fakhraddin Abulgasim Ali ibn Tamam ibn Khalaf an-Nasibi an-Nakhchivani and others can be noted (Rzayev, 2017, 24).

Among the thinkers who lived in the Middle Ages the name of Hindushah Nakhchivanis, should be noted especially. It is necessary to specifically investigate the life and creativity of Hindushah Nakhchivanis, one of the great personalities of Nakhchivan land, which has a great place in the history of education, school and pedagogical thought of Azerbaijan. Because the study of the life of the Hindushah Nakhchivanis, their work in the field of public administration, their creativity, covering various fields of science, can make a great contribution to the world of science. The life and creativity of Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, who was a scientist and philosopher of his time, and his son Muhammad Hindushah Nakhchivani became the main subject of many scientific researches in the East as well as Turkey, but has not yet been fully investigated. It is known from the research conducted up to this time that Fakhraddin Hindushah ibn Sanjar ibn sahib-Nakhchivani was born in Gilan city of Nakhchivan in the second half of XIII century. He was educated at Musdansariya madrasah in Baghdad, and later served in the Elkhanids' Palace together with his brother Seyfaddin Mahmud Nakhchivani. Fakhraddin Hindushah Nakhchivani was fluent in Turkish, Arabic, Persian, Pahlavi languages, and was also engaged in philosophy, mathematics and sciences. Fakhraddin Hindushah Nakhchivani is also the author of many works. One of these works is "Tajarub as-Salaf" (experiments of

the predecessors) written in Persian and completed in 1324, where he praised Nasraddin Ahmed, one of the representatives of the Atabeks of Luristan, talking about his social and political life.

The Persian-Turkish dictionary "As-sihah Al-Ajamiyya" is one of the works written by Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, who was a scientist and philosopher of his time, which survived to this day. This dictionary, written in plain script, contains ten thousand Turkish words and sentences. The dictionary mainly consists of three sections. The first section contains an Arabic preface, the second section contains a Persian-Turkish dictionary, and the third section contains a Persian-Arabic grammar. This dictionary, written by Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, is considered the basis and foundation of Persian-Turkish dictionaries, as it had a great influence on the more advanced writing of dictionaries written in XV-XVI centuries. So, using this dictionary, Garahisari wrote "Shamil al-lughat", Khatib Rustam Movlavi - "Vasilat Al-makasit", Nematullah ibn Ahmad Rumi - "Lighati Nematullah".

The dictionary written by Fakhraddin Hindushah Nakhchivani called "As-sihah al-Ajamiya" was researched in Azerbaijan and published in Arabic alphabet based on three sections. One of the original copies of the work is preserved in the Manuscript Fund in the province of Konya, Turkey. The other two sections are preserved in Isanbul's Suleymaniye library and the other in the Topkapi Palace Museum.

Studies show that since the work "As-sihah al-Ajamiya" was once used as a teaching aid in madrasahs in the Caucasus, Anatolia, the Balkans and the Middle East, about one hundred copies have preserved to this day. In addition to the above-mentioned works, Fakhraddin Hindushah Nakhchivani wrote "Divan" ("Justice, law-court") in Persian, an anthology "Mawarid al-Arab" written in Arabic, and several well-known poems in Persian.

One of the thinkers of Nakhchivan is Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani. Very little is known about Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani, as well as about a number of personalities who lived during the Middle Ages. Having studied his works devoted to various rulers, we can conclude that the scientist was born in Nakhchivan in 1288 or 1289, and died in 1366. We also find information about his life in the manuscripts of the Orientalist-scientist V.G. Tizengausen noted in Vienna, Paris, Leiden, in the "preface" written by the orientalist-scientist A.A. Alizadeh to the scientific - critical text of the work of Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani "Dasturul katib fi tayinil-meratib", in Hammer-Purgstall's works, R. Dozi, H.Duda and many other Orientalists. Studies of these works show that he was born in Nakhchivan at the end of the XIII century in the family of one of the most prominent scientists of his time, Movlana Fakhraddin Hindushah ibn Sanjar ibn Abdullah Sahib Nakhchivani. Muhammad ibn

Hindushah Nakhchivani, who received his first education in the family from his father and his higher education in the Nakhchivan madrasahs, was fluent in Azerbaijani, Persian and Arabic languages. He perfectly completed his education at the Musdansariya Madrasah in Baghdad and served at the Elkhaniids' palace in Tabriz. Starting from the 20s of the XIV century, he served as a secretary at the Hulakid palace for a long time. For the worthy performance of his duty, Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani received the nickname "Shamsi ul-Munshi An-Nakhchivani" (the sun of writers in Nakhchivan). Taking this nickname as a pseudonym, he wrote the work "Sahih al-Lugat" ("the most logical of dictionaries"), in which he spoke about the issues of grammar and literary criticism. This dictionary not only gained fame as one of the teaching aids in the medieval madrasahs, but also became the first source of dictionaries of that time.

While serving in the Elkhaniid palace, he became friends with Giyasaddin Rashidi, the son of the palace historian Fazlullah Rashid ad-Din, and dedicated his work "Sihahul-Ajam" to him. The study of the work shows that Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani thoroughly knew literature, medicine, geography, history, legal science, mathematics, astronomy, poetics, philosophy, education science of the period, deeply read and benefited from the works of prominent Greek philosophers such as Socrates, Plato, Arastu ibn Sina, Farabi, Bahmanyar.

According to reports, Sultan Abu Said instructed Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani to write a great work on the history, structure, and administration of the Ilkhanate. Referring to the data of Mahmud MirafTAB, Hammer, Dozin and Flügel, it can be said that Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani completed this work at the age of 73, around 1360, but worked on it for another six years to improve the work. Since the writing of the work took a long time, Sultan Abu Said was unable to see it. This large-scale historical work was called "Dastur al-Katib fi al-maratib" (funds for secretaries in determining degrees) and consisted of two parts.

In addition to the above-mentioned works, Fakhraddin Hindushah Nakhchivani is the author of the work "Tajarub Al-Salaf" (the experiences of the predecessors), which deals with his social and political life, the Persian-Turkish dictionary "Assihah Al-Ajamiya", the dictionary "Sihah Al-fars", the Persian "Divan", "Mawarid al-Arab", he is also the author of an anthology in Arabic and many poems. Studying these works, we see that Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, following the path of his father Fakhraddin Hindushah Nakhchivani, did a great job to improve the Azerbaijani language.

Among the prominent Nakhchivan scholars who lived in the XIII century, the names of Sheikh Islam Alaaddin Abu Abdullah Muhammad ibn Isa ibn Ali Nakhchivani, Muhammad ibn Hasan Nakhchivani, Abu Bakr Ahmad ibn Hajaf al-Azeri Nakhchivani, Abu Hatim

Abdurrahman ibn Ali ibn Yahya ibn Muhammad ibn Ravaas Nakhchivani, Muhammad ibn Ali Nakhchivani, Tabib Fakhraddin Ahmad ibn Jabrail Nakhchivani, Tabib Najmaddin Ahmad ibn Abu Bakr ibn Muhammad Nakhchivani can be mentioned. These people are only part of the world-famous Nakhchivan scientists who lived in the Middle Ages.

Approbation of research results: Islamic schools, the activities of these schools, the life and work of thinkers educated here, were discussed in detail in the author's dissertation "History of the development of higher education in Nakhchivan".

Conclusion: Eastern and European historians, geographers, travelers, missionaries who arrived in ancient Nakhchivan, such as Ovliya Chelebi, Tavaria, Charden, Dubuye de-Mopere, Maurier, Robert Kerperter, wrote valuable information and memories about monuments, scientific, educational and cultural centers built in this ancient land. The well-known art critic M. V. Alpanov wrote about Nakhchivan that in the works of such immortal classics of the East as Firdousi and Nizami, we see human beauty "in the monuments of Nakhchivan". And the outstanding Turkologist Murad Aji called Nakhchivan, which has a rich history and culture, "the second Altai".

In this article, which is the result of the revision of works, decrees relating to the Middle Ages, it is shown that Nakhchivan has been a center of science since ancient times. Since IX century Islamic schools were established in this ancient land and world-famous scholars were brought up in this type of schools. Schools of the Islamic type, madrasahs, opened in Nakhchivan, became popular in Islamic countries, so Nakhchivan became one of the main centers of Islamic culture in the Middle Ages. In the "map of the Islamic history of the world", compiled in the 15th century, it is written about Nakhchivan: "Nakhchivan is one of the strongest pillars of Islam... The land of Nakhchivan is a miracle for Azerbaijan and Islam with its proximity to Allah."

The article provides information about only a part of the scientists of medieval Nakhchivan. In the course of research, it turned out that Nakhchivan scientists were known not only in Azerbaijan, but also in many countries, and had a great place in the history of World Science, Culture, Art and Architecture. The purpose of the article is to review the life and work of Nakhchivan thinkers, forgotten over time, whose works were appropriated by others, and to study more deeply the history of Islamic schools of Nakhchivan, the capital of Islamic culture.

Explanations: At the VI Conference of Ministers of Culture of the Member States of the Organization of Islamic Cooperation held in Baku in October 2009, it was decided to declare the city of Nakhchivan the capital of Islamic culture for 2018.

REFERENCES

- Aghayev, A. (2003). *Yesterday and Today of Our Pedagogical Science*. Baku: Elm Publications.
- Ahmet, Ch. (1983). *Education in Islam-Teaching History*. Istanbul: Damla publication house.
- Aliyeva, N. (2017). *Islamic Culture in Azerbaijan*. Baku: Science and education publications.
- Bunyadov, Z. (1989). *Azerbaijan in VII-IX Centuries*. Baku: Elm Publications.
- Hajiyev, I. (2001). *Nakhchivan and Nakhchivanis*. Baku: Elm Publications.
- Huseynzadeh, R. (2005). *School and Pedagogical thought in Azerbaijan in the Early Middle Ages*. Baku: MBM publications.
- Huseynzadeh, R. (2007). *Upbringing, Education and Pedagogical thought in Azerbaijan*. Baku: Nurlar publications.
- Ibrahimov, F. & Huseynzadeh, R. (2012). *Pedagogy*. Baku: Mutarjim publications.
- Mammadov, K. (2011). *From the History of Eastern Pedagogical thought (Teaching Aid)*. Baku: Mutarjim publication.
- Nakhchivan encyclopedia*. (2002a). Volume I. Nakhchivan: Publications of ANAS.
- Nakhchivan encyclopedia*. (2002b). Volume II. Nakhchivan: Publications of ANAS.
- Ozcan, I. (1991). *Encyclopedia of Islam*. Istanbul: Milliyyet publications.
- Piriyev, V. (2004). *Pages from the History of Nakhchivan (XIII - XIV centuries)*. Baku: Muallim publications.
- Rzayev, V. (2016). *Mosque Schools and Madrasahs in Iravan and Nakhchivan in the XIX and Early XX Centuries*. Nakhchivan: Ajami publications.
- Rzayev, V. (2017). *School and Pedagogical Idea in Nakhchivan (XIX and Early XX Centuries)*. Nakhchivan: Ajami publications.
- Safarli, F. (2003). *Socio-Political and Ideological Centers in Nakhchivan*. Baku: Elm Publications.

Methodology of Complex Correction of Speech Development of Preschoolers by Means of Adaptive Physical Education

UDC: 376-053.4-056.264:796

DOI: <https://doi.org/10.15421/172312>**Moga Mykola**Dr.Sc., Full Prof., Department of Pedagogy and Special Education, <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net**Zyuzin Yuri**Ph.D. Student, Department of Pedagogy and Special Education, <https://orcid.org/0000-0002-4656-275X>, Zuzincom1@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Based on the analysis of literary sources and personal practical experience of working with children with speech problems, methodology presented of using adaptive physical education for correcting their speech. The author proposed a systematic approach to solving the specified issue. The correction content segment has a traditional structure with vertical and horizontal components. The vertical is formed by eight specific corrective blocks-directions, located in the logical sequence of their use: general relaxation of the body and individual muscle groups; the upper limb (hand, fingers) and its influence on brain activity; global and local coordination of various muscle groups; the general function of breathing and its speech component; music therapy; voicing and speech accompaniment of movements; game method; speech therapy correction of speech development. In each block, the presence of specific sections is provided, which reveal the content of a particular corrective direction. Seven blocks reflect the peculiarities of the work of a physical education instructor or an educator on the formation of prerequisites for improving speech development by a speech therapist. The last block is devoted to the work of a speech therapist teacher in the traditional means. Many years of pedagogical observations on the basis of the special preschool education institution No. 193 in Odesa for children with speech disorders have proven that the systematic application of the possibilities of adaptive physical education significantly improves the state of speech development of preschoolers with various speech disorders in comparison with the traditional methods. The research prospects in this direction are searching for new potential opportunities for using children's motor sphere to correct their speech development.

Keywords: methodology, correction, speech development, preschoolers, adaptive physical education

Методика комплексної корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання

Мога Микола, Зюзін Юрій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

В статті на основі аналізу літературних джерел та особистого практичного досвіду роботи з дітьми, що мають проблеми мовлення, презентовано методику використання можливостей адаптивного фізичного виховання в корекції їхнього мовленнєвого розвитку. Автором запропоновано системний підхід до вирішення зазначеної проблеми. Сегмент змісту корекції має традиційну структуру з вертикальними і горизонтальними компонентами. Вертикаль формують вісім специфічних корекційних блоків-напрямів, розташованих в логічній послідовності їхнього використання: загальна релаксація тіла та окремих м'язових груп; верхня кінцівка (кисть, пальці) та її вплив на діяльність головного мозку; глобальна і локальна координація різних м'язових груп; загальна функція дихання і її мовленнєва складова; музикотерапія; озвучування і мовленнєвий супровід рухів; тотальний ігровий сектор; логопедична корекція мовленнєвого розвитку. В кожному умовному блоці передбачено наявність специфічних секцій, які розкривають зміст конкретного корекційного напрямку. Сім блоків з восьми віддзеркалюють особливості роботи інструктора з фізичного виховання або вихователя з формування передумов покращення мовленнєвого розвитку вчителем-логопедом. Останній блок присвячено спеціалізованій роботі вчителя-логопеда з традиційної корекції мовленнєвого розвитку дітей. Багаторічні педагогічні спостереження на базі спеціального закладу дошкільної освіти № 193 м. Одеса для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку довели, що системне та систематичне застосування можливостей моторної сфери з використанням спеціальних засобів адаптивного фізичного виховання помітно покращує стан мовленнєвого розвитку дошкільників із різними порушеннями мовлення у порівнянні із традиційною методикою. Перспективи дослідження в цьому напрямі знаходяться в пошуку нових потенційних можливостей використання моторної сфери дітей в корекції їхнього мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: методика, корекція, мовленнєвий розвиток, дошкільники, адаптивне фізичне виховання

Вступ.

Проблеми мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку вже багато років залишаються дуже актуальними, бо кількість дітей з його порушеннями, як і раніше, залишається достатньо високою (Базовий компонент, 2021, Ефименко, Измайлова, 2007, Рибцун, 2011, Семенович, 2002, Соботович, 2003, Трофименко, 2014). В останні роки вчені шукають нові, нетрадиційні шляхи покращення мовленнєвого розвитку вказаної категорії дітей: метод замішуючого онтогенезу, метод повної фізичної реакції, використання можливостей ритмізації рухово-мовленнєвої діяльності, Бломберг-терапія, арттерапія, технологія біоенергетичної пластики, ерготерапія (трудотерапія) тощо.

Серед цих досліджень особливий напрям становлять дослідження можливостей моторної сфери дітей в покращенні та корекції їхнього мовленнєвого розвитку. Загальновідомий тісний зв'язок моторних зон кори з трьома мовленнєвими центрами (Брока, Верніке та Пенфілд) в корі головного мозку дитини. На позитивний вплив фізичного розвитку дітей в стимулюванні мовлення дитини вказували в своїх дослідженнях ціла низка вчених (Доман, 1996; Єфименко, 2019; Кравченко, 2000; Лазаренко, 2001; Павалакі, 1996; Подгорна, 2015; Семенович, 2002; Ястребова, 2001). Але, не зважаючи на низку робіт у цьому напрямі (Ефименко, & Измайлова, 2007; Кравченко, 2000; Павалакі, 1996; Семенович, 2002; Щетинин, 2007) сьогодні не існує єдиного стійкого концептуального бачення методики використання можливостей фізичного розвитку дитини в покращенні та корекції її мовлення. Це і обумовило актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у презентації комплексної методики використання можливостей адаптивного фізичного виховання в додатковій корекції мовленнєвого розвитку дошкільників із загальним недорозвитком мовлення.

У нашому дослідженні використовувались такі **методи**:

- Аналіз інформаційних джерел з проблематики дослідження.
- Моделювання комплексної методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників спеціальними засобами фізичного виховання.
- Педагогічні спостереження.

Викладення основного матеріалу. Для створення ефективної методики корекції мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку необхідна попередня розробка робочої моделі, яка б віддзеркалювала структурно-функціональні можливості авторського підходу до вирішення цієї проблеми. Зазвичай моделювання починається з формулювання цілі, тобто того кінцевого результату, якого ми маємо досягти. Такою ціллю в нашому випадку є покращення (корекція) мовленнєвого розвитку дітей. використовуючи можливості

адаптивного фізичного виховання. Саме ця ціль має сформувати необхідну структуру та функціональні взаємовпливи структурних елементів для досягнення максимального корекційного ефекту. Нижче буде наведено описання спрощеної робочої моделі:

Сегмент 1. Моніторинг мовленнєвого розвитку.

В основу діагностики було покладено окремі методики мовленнєвого розвитку дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, розроблені провідними сучасними українськими фахівцями в галузі логопедії (Рибцун, 2011; Трофименко, 2014):

1. **Діагностика фонетико-фонематичної сторони мовлення:** перевірка стану звуковимови та звукової структури слова; дослідження фонематичних процесів; фонематичного сприймання; фонематичних уявлень; рівня розвитку фонематичного аналізу; розвитку функції слухового контролю.

2. **Діагностика лексичної сторони мовлення:** дослідження лексичного значення слова; визначення особливостей розуміння і засвоєння узагальненого лексичного значення слова; кумуляція значень слова; вивчення особливостей розвитку лексико-семантичних явищ (антонімія, синонімія, омонімія); вивчення багатозначності слова; понятійної співвіднесеності слова; характеру встановлюваних дитиною смислових зв'язків між словами.

3. **Діагностика граматичної сторони мовлення:** вивчення стану сформованості системи морфологічної словозміни; дослідження розуміння смислових зв'язків між словами в реченні; засвоєння дітьми синтаксичного значення слова у реченні; дослідження розуміння лексико-граматичних конструкцій; самостійного використання засвоєних значень слова при побудові речень; ступеня оволодіння синтаксичними трансформаціями та синтаксичною синонімією; рівня розвитку слухового контролю на синтаксичному рівні.

4. **Діагностика зв'язного мовлення:** дослідження відповідей дітей на питання до ситуації, зображеної на малюнку; вміння скласти речення за малюнком; вміння скласти розповідь за сюжетною картинкою та їх серією; у старшому віці – дослідження вміння переказувати текст.

Сегмент 2. Планування корекційної роботи.

Зрозуміло, що для повноцінного використання методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання необхідне відповідне планування. Саме воно складає суть авторської методики, бо віддзеркалює чітку послідовність реалізації корекційних блоків-направів, а також алгоритму їх змістовної реалізації. Тому основи планування, тобто послідовності корекційних дій із використанням засобів адаптивного фізичного виховання, закладені у самій методиці, яка розглядається. Тобто, в ній ми знаходимо відповідь на запитання «В якій

послідовності?» Тепер необхідно коригувати часові параметри реалізації методики: як довго слід реалізовувати той або інший корекційний блок, або конкретну секцію?

Таким чином реалізація методики корекції мовленнєвого розвитку дітей починається разом з початком навчального року у вересні. В основу планування ми поклали систему планування фізичного розвитку дітей за технологією М. М. Єфименка «Театр фізичного виховання та оздоровлення дітей дошкільного віку в нормі та з особливими освітніми потребами». Фізичний розвиток в дошкільному закладі проводився за його програмою «Казкова фізкультура» (Єфименко, 2019), до якої автором разом із П. М. Бочковим було розроблено планування на увесь навчальний рік для всіх вікових груп. Таким чином в основі планування методики корекції мовленнєвого розвитку лежить система фізичного розвитку дітей, але в кожне заняття вводяться елементи використання спеціальних засобів адаптивного фізичного виховання для покращення мовлення дітей (Єфименко, & Бочков, 2015).

Реалізація конкретного блоку та відповідної секції буває різною за тривалістю – це залежить від особливостей фізичного розвитку дітей, їх логопедичного статусу та ефективності сумісної освітньої діяльності педагога та дітей. Тактичні проблеми реалізації методики узгоджуються інструктором з фізичної культури з логопедом, вихователем групи, батьками дитини.

Сегмент 3. Зміст адаптивного фізичного виховання.

Для реалізації методики нами було обрано такі форми фізичного виховання дошкільників:

1. Ранкова гімнастика пробудження.
2. Заняття з фізичної культури.
3. Кумедні фізкультурники.
4. Горизонтальний пластичний балет.
5. Гімнастика пробудження після денного сну.
6. Фізкультурні корекційні етюди.
7. Фізкультурні розваги.
8. Рухова діяльність на прогулянці.

Саме в цих формах фізичного виховання дошкільників нами реалізовувались сім блоків-напрямів, а також відповідні секції в кожному із них. Логопед виконувала корекційну роботу у кабінеті за своїм планом. Робота інструктора з фізичного виховання та логопеда узгоджувалась кожного місяця і координувалась.

Засоби фізичного виховання підбиралися у відповідності із цільовим значенням кожного з восьми умовних блоків, під якими ми розуміємо перспективні напрями корекції мовленнєвого розвитку дитини засобами адаптивного фізичного виховання. Це – стратегічні практичні напрями, що створюють стрижень корекційної роботи на довгострокову перспективу. Перерахуємо ці блоки-напрями:

Блок 1. ЗАГАЛЬНА РЕЛАКСАЦІЯ (МЕДИТАЦІЯ, РЕЛІЗ) ТІЛА ТА ОКРЕМИХ М'ЯЗІВ.

Блок 2. РУКА (ПЕРЕДПЛІЧЧЯ, КИСТЬ) – ГОЛОВНИЙ МОЗОК.

Блок 3. ГЛОБАЛЬНА І ЛОКАЛЬНА КООРДИНАЦІЯ (ЇХ ВЗАЄМОДІЯ).

Блок 4. ЗАГАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДИХАННЯ – СПЕЦИФІЧНЕ МОВЛЕННЄВЕ ДИХАННЯ.

Блок 5. МУЗИКОТЕРАПІЯ.

Блок 6. ОЗВУЧУВАННЯ І МОВЛЕННЄВИЙ СУПРОВІД РУХІВ.

Блок 7. ТОТАЛЬНИЙ ІГРОВОЙ МЕТОД.

Блок 8. СПЕЦІАЛІЗОВАНА КОРЕКЦІЯ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ (ВЧИТЕЛЬ-ЛОГОПЕД).

Як бачимо, останній восьмий блок є цільовим, де і буде відбуватися саме логопедична робота у виконанні вчителя-логопеда. Це – своєрідна цільова вершина, на яку треба вийти, подолавши попередні етапи. Інші сім блоків-напрямів присвячені використанню саме можливостей моторної сфери, фізичного розвитку та рухової підготовленості дітей з порушеннями мовлення засобами адаптивного фізичного виховання. Саме з цієї попередньої підготовчої роботи необхідно починати процес корекції.

Кожен блок, в свою чергу, складається із відповідних секцій, більш дрібних, приватних корекційних методик, технік, методичних прийомів, завдяки яким буде реалізовано кожний перспективний корекційний напрям. Нижче зупинимось детальніше на особливостях цих секцій.

Блок 1 складається з таких секцій:

Секція 1 – Антигравітаційне розвантаження скелета.

Секція 2 – Лікування положенням.

Секція 3 – Тракційні техніки.

Секція 4 – Вібраційні техніки.

Секція 5 – Гідрокінезотерапія (гідрокорекція).

Секція 6 – Релаксаційний боді-тренінг дорослого і дитини.

Секція 7 – Горизонтальний пластичний балет (пластик-шоу).

Секція 8 – Нормалізація м'язового тону.

Секція 9 – «Пляшкова терапія» хребтного стовбура.

Секція 10 – Сміхотерапія.

Секція 11 – Масаж голови, обличчя, рота.

Блок 2 складається з таких секцій:

Секція 1 – Феномен передпліччя в стимуляції мовленнєвих центрів.

Секція 2 – Раннє повзання за методикою Глена Домана.

Секція 3 – Формування кистьових функцій.

Секція 4 – Тренінг на «стукалках».

Секція 5 – Дрібна моторика кистей і пальців.

Секція 6 – Масаж кистей і пальців.

Секція 7 – Пальцева гімнастика.

Секція 8 – Пальцевий ігровий-тренінг.

Секція 9 – Пальцевий проекційний театр тіней.

Секція 10 – Пальцевий ляльковий театр.

Блок 3 складається з таких секцій:

Секція 1 – Глобальна координація тулуба і кінцівок.

Секція 2 – Дворучна координація.

Секція 3 – Дзеркальна координація.

Секція 4 – Координація на фоні збудження («стресова»).

Секція 5 – Парадоксальна координація.

Секція 6 – Замісна координація.

Секція 7 – Артикуляційна координація.

Секція 8 – Координація всіх координацій.

Блок 4 складається з таких секцій:

Секція 1 – Корекція постави, грудної клітки та вісцеральних органів.

Секція 2 – Формування різних типів дихання.

Секція 3 – Функціональний дихальний тренінг.

Секція 4 – Корекція дихальної складової мовлення (голосовий струміль).

Блок 5 складається з таких секцій:

Секція 1 – Ритм+рух+мовлення.

Секція 2 – Логоритміка.

Секція 3 – Пластика (мелодика) мовлення.

Блок 6 складається з таких секцій:

Секція 1 – Озвучування рухів.

Секція 2 – Мовленнєвий супровід рухів.

Секція 3 – Звукоімітація.

Секція 4 – Звуконаслідування.

Секція 5 – Голосові модуляції.

Секція 6 – Акустичні вібрації.

Секція 7 – Педагогічний (логопедичний) «біт-бокс».

Блок 7 складається з таких секцій:

Секція 1 – Сюжетність рухово-ігрової діяльності.

Секція 2 – Образність фізичних вправ.

Секція 3 – Рольові прояви дітей.

Секція 4 – Театралізація процесу корекції.

Секція 5 – Дозована драматизація рухово-ігрової дії.

Секція 6 – Емоційний супровід корекційного заняття.

Секція 7 – Енергетична складова мотивації.

Секція 8 – Мімічний театр («Театр обличчя»).

Блок 8 складається з таких секцій:

Секція 1 – Стимуляція розуміння дитиною звернення до неї на побутовому рівні.

Секція 2 – Розвиток фонематичного сприйняття.

Секція 3 – Просодика.

Секція 4 – Артикуляційна гімнастика.

Секція 5 – Мовленнєве дихання (корекція).

Секція 6 – Звуковимова.

Секція 7 – Складова структура слова.

Секція 8 – Лексико-граматична робота.

Секція 9 – Зв'язна мова.

Зрозуміло, що кожна з перерахованих секцій має своє змістовне наповнення. Слід особливо

підкреслити, що реалізація корекції мовленнєвого розвитку дітей засобами адаптивного фізичного виховання має відбуватися строго в зазначеній вище послідовності корекційних блоків та секцій у кожному блоці.

Методичне забезпечення корекції мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями мовлення засобами адаптивного фізичного виховання складалося із відповідних методів та методичних прийомів. Метод (від грец. μέθοδος – «шлях крізь») ми розглядаємо як сукупність умовних кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети найбільш швидким і раціональним чином. Кожний метод може бути реалізований за допомогою набору відповідних методичних прийомів.

Для ефективної реалізації методики корекції мовленнєвого розвитку дітей засобами адаптивного фізичного виховання нами використовувались спеціальні авторські тренажери. Зокрема мова йде про так звані «Ступалки – ЛОГОС», ідею використання яких ще в 90-ти роки минулого століття висказав М. М. Єфименко, працюючи разом з колегами в одеському Центрі реабілітації рухом. «Ступалки-ЛОГОС» – це спеціальні пристосування різної конфігурації для кистьового захоплення, які використовуються при виконанні ручних вправ при упорах лежачи, пересуваннях накарачках і в положенні сидячи. Їх використання дозволяє ефективно формувати основні силові кистьові функції дитини, стимулювати діяльність великих півкуль головного мозку і покращувати мовленнєвий розвиток.

Сегмент 4. Управління корекційним процесом.

Зрозуміло, що для ефективного функціонування методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання необхідно управляти цим процесом. Двома основними складовими управління є контроль і, за необхідності, коригування відповідних сегментів, блоків і секцій.

Педагогічні спостереження на базі спеціального закладу дошкільної освіти № 193 м. Одеси для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку тривали протягом 2012 – 2018 р.р. і в них брали участь інструктор з фізичної культури, вихователі і логопеди. Загальна кількість дітей контрольної групи складала 148 осіб. За підсумками проведених спостережень було проведено опитування логопедів, вихователів та батьків дітей щодо ступеня покращення їх мовленнєвого розвитку. Проаналізовані відповіді достовірно довели, що регулярне застосування спеціалізованих засобів адаптивного фізичного виховання у поєднанні з логопедичною корекцією помітно покращує різні складові мовленнєвого розвитку дошкільників із порушеннями мовлення у порівнянні із традиційним підходом.

Виконане дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Не зважаючи на низку досліджень щодо використання засобів фізичного виховання в покращенні психічного розвитку дітей, зокрема їхнього мовленнєвого розвитку, сьогодні серед фахівців не існує єдиного концептуального підходу до використання можливостей моторної сфери дітей для покращення і корекції їх мовлення.

2. Авторська комплексна методика корекції мовленнєвого розвитку дітей має реалізовуватись в чіткій послідовності сегментів (від 1 до 4), блоків (від 1 до 8), секцій (наприклад, від 1 до 11).

3. Багаторічні педагогічні спостереження (2012 – 2018) на базі спеціального закладу дошкільної

освіти № 193 м. Одеси для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку довели, що системне та систематичне застосування можливостей моторної сфери з використанням засобів адаптивного фізичного виховання в більшому ступені покращує стан мовленнєвого розвитку дошкільників з різними порушеннями мовлення у порівнянні із традиційною методикою.

Перспективи досліджень в цьому напрямі лежать в площині пошуку нового корекційного контенту в кожній із секцій, спираючись на останні науково-практичні розробки в галузі корекції мовленнєвого розвитку дітей на основі використання значних можливостей їхнього фізичного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти)*. Нова редакція. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 №33. Київ. 37 с.
- Доман, Г. (1996). *Гармоничное развитие ребенка*. Москва : Аквариум.
- Ефименко, Н. Н., & Измайлова, Т. Н. (2007). *Коррекция нарушений речевого развития в «Театре физического воспитания и оздоровления детей дошкольного и младшего школьного возраста»*. Таганрог, изд-во «Центр развития личности».
- Ефименко, М. М. (2019). *Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура»*. Видання друге, доповнене і перероблене. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ».
- Ефименко, М. М., & Бочков, П. М. (2015). *Планування занять з фізичної культури для дітей раннього та дошкільного віку*. Випуск І. Осінній цикл : вересень – жовтень – листопад. Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Кравченко, А. І. (2000). Шляхи комплексного використання фізичної реабілітації та рефлексотерапії при заїканні. *Науковий вісник ВДПУ імені Лесі Українки*. Волинь. Вип. 4. С. 99–103.
- Павалаки, І. Ф. (1996). *Темпоритмическая организация движений и речи заикающихся дошкольников*: автореф. дис... канд. пед. наук.: спец.13.00.03 «Коррекционная педагогика» Москва.
- Подгорна, В. В. (2015). Вирішення практичних питань вербального та рухового розвитку молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення. *Матеріали міжн. ел. наук.-практ. конф. [«Психол., педагог. та мед.-біол. аспекти фіз. вихов.»]*, (Одеса, 20-24 квітня), Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, С. 374–381.
- Рибцун, Ю. В. (2011). *Коррекционное обучение по развитию речи детей младшего дошкольного возраста с ОНР: прогр.-метод. комплекс. Нац. акад. пед. наук Украины, Ин-т спец. педагогики*. Москва : Образование Украины.
- Семенович, А. В. (2002). *Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : Учеб. пособие для вузов по психолог. напр. и спец.* Москва : Академия.
- Собонович, Є. Ф. (2003). Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку. *Дефектологія*. №2. С. 2–11.
- Трофименко, Л. І. (2014). *Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку : навчально-методичний посібник*. Київ.
- Щетинин, М. Н. (2007). *Дыхательная гимнастика Стрельниковой*. Москва : Метафора.
- Ястребова, А. В., & Лазаренко, О. И. (2001). *Занятия по формированию речемыслительной деятельности и культуры устной речи у детей пяти лет*. М.: Арктур.

REFERENCES

- Bazoviy komponent doshkilnoyi osviti (Derzhavnij standart doshkilnoyi osviti)*. Nova redakciya. Zatverdzheno nakazom Ministerstva osviti i nauki Ukrayini vid 12.01.2021 №33. Kiyiv. 37 s.
- Doman, G. (1996). *Garmonichnoe razvitie rebenka*. Moskva : Akvarium.
- Efimenko, N. N., & Izmajlova, T. N. (2007). *Korrekcija narushenij rechevogo razvitiya v «Teatre fizicheskogo vospitaniya i ozdorovleniya detej doshkolnogo i mladshego shkolnogo vozrasta»*. Taganrog, izd-vo «Centr razvitiya lichnosti».
- Yefimenko, M. M. (2019). *Programa z fizichnogo viovannya ditej rannogo ta doshkilnogo viku «Kazkova fizkultura»*. Vidannya drugo, dopovnene i pereroblene. Vinnicya : TOV «TVORI».
- Yefimenko, M. M., & Bochkov, P. M. (2015). *Planuvannya zanyat z fizichnoyi kulturi dlya ditej rannogo ta doshkilnogo viku*. Vipusk I. Osinnij cikl : veresen – zhovten – listopad. Vinnicya: Nilan-LTD.
- Kravchenko, A. I. (2000). Shlyahi kompleksnogo vikoristannya fizichnoyi reabilitaciyi ta refleksoterapiyi pri zayikanni. *Naukovij visnik VDPUI imeni Lesi Ukrayinki*. Volin. Vip. 4. S. 99–103.
- Pavalaki, I. F. (1996). *Temporitmicheskaya organizaciya dvizhenij i rechi zaikayushihsys doshkolnikov*: avtoref. dis... kand. ped. nauk.: spec. 13.00.03 «Korrekcionnaya pedagogika» Moskva.

- Podgorna, V. V. (2015). Virishennya praktichnih pitan verbalnogo ta ruhovogo rozvitku molodshih shkolyariv iz tyazhkimi porushennyami movlennya. *Materiali mizhn. el. nauk.-prakt. konf. [«Psihol., pedagog. ta med.-biol. aspekti fiz. vihov.»]*, (Odessa, 20-24 kvitnya), Odesa : vidavec Bukayev Vadim Viktorovich, S. 374 –381.
- Ribcun, Yu. V. (2011). *Korrekcionnoe obuchenie po razvitiyu rechi detej mladshogo doshkolnogo vozrasta s ONR: progr.-metod. kompleks*. Nac. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t spec. pedagogiki. Moskva : Obrazovanie Ukrainy.
- Semenovich, A. V. (2002). *Nejropsihologicheskaya diagnostika i korekciya v detskom vozraste : Ucheb. posobie dlya vuzov po psiholog. napr. i spec.* Moskva : Akademiya.
- Sobotovych, Ye. F. (2003). Kriteriyi ocinyuvannya movlenniyevogo rozvitku ditini (u jogo leksichnij lanci) na riznih vikovih etapah. Normativni pokazniki movlenniyevogo rozvitku (u jogo gramatichnij lanci) ditini doshkolnogo viku. *Defektologiya*, №2, S. 2–11.
- Trofimenko, L. I. (2014). *Diagnostika ta korekciya zagalnoho nedorozvitku movlennya u ditej doshkolnogo viku : navchalno-metodichnij posibnik*. Kyiv.
- Shetinin, M. N. (2007). *Dyhatelnaya gimnastika Strelnikovoj*. M.: Metafora.
- Yastrebova, A. V., & Lazarenko, O. I. (2001). *Zanyatiya po formirovaniyu rechemyslitelnoj deyatelnosti i kultury ustnoj rechi u detej pyati let*. M. : Arktur.

Practice-Oriented Approach to The Development of Cognitive Mobility of the Future Teacher of Special Education

UDC: 378:376-051(043.3)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172313>**Nichuhovskaya Liliya**Dr.Sc., Full. Prof. <https://orcid.org/0000-0002-3704-8126>, lilianichugovska@ukr.net**Nikolenko Liudmyla**Ph.D., Assoc., Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8708-3117>, l.nikolenko1@gmail.com**Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The theoretical results of the study regarding the application of a practice-oriented approach in the context of the development of professional mobility of future specialists in the field of special education in the university environment are considered. The essence of the concept of "professional mobility" was determined and its content analysis was carried out in scientific sources, which made it possible to single out the main approaches to considering the process of formation of this phenomenon in undergraduate conditions: pedagogical, psychological and socio-economic. **Results.** The conducted research allows us to assert that the implementation of a practice-oriented approach in the context of the development of cognitive mobility of future teachers in the field of special education is an effective tool in the university environment. The essence of the concept of cognitive mobility of the future teacher, who is able not only to find his own way to self-realization and self-improvement, but also to the socialization of a child with special educational needs, has been studied. The importance of the formed cognitive as a component of the professional mobility of teachers in accordance with the tasks of the new concept of the development of pedagogical education is substantiated. Special attention is paid to ensuring the formation of readiness to be mobile due to the transfer of the future teacher from the position of the executor to the position of an active subject, which involves the ability to solve complex specialized tasks and practical problems of special and inclusive education in the process of corrective-pedagogical, diagnostic-consultative, research and cultural and educational activities. In the context of the latter, a special role is assigned to practice-oriented activities based on educational and volunteer practice (1st year), on educational educational practice (2nd year), on speech therapy, defectology (3rd year), on industrial practice: pedagogical (4th year). The conducted theoretical analysis of psychological and pedagogical sources made it possible to more concretely define cognitive mobility as an integrative quality of the individual that combines motivational, creative and reflective components, as a characteristic of the individual's readiness to constructively solve problems in the dynamically changing conditions of modern pedagogical reality. **Conclusion.** The latter involves the development and implementation of a research program of the level of formation of above-mentioned components of cognitive mobility, which is based on the conducted questionnaire. For this purpose, on the basis of defenses of the practices of students of future bachelors, statements were formed, which are presented in the form of a questionnaire and correlate with one of the three components of the cognitive mobility of the future teacher of special education: motivational, creative, reflective. The perspective of the further development of the research, in the presented direction, can be seen in the analysis of the results of the creative application of a practice-oriented approach in the formation of the cognitive mobility of the future teacher of special education.

Keywords: practice-oriented approach, professional competence, professional mobility, cognitive mobility, components of cognitive mobility, teacher of special education. children with special educational needs

Практико-орієнтований підхід до розвитку когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти

Нічуговська Лілія, Ніколенко Людмила**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)**

Анотація

Представлено та проаналізовано результати дослідження щодо застосування практико-орієнтованого підходу в контексті розвитку когнітивної мобільності майбутніх педагогів спеціальної освіти в умовах університетського середовища. Розглянуто сутність поняття «професійна мобільність» та здійснено його контент-аналіз в наукових джерелах, що дозволило виокремити основні аспекти становлення цього феномену в умовах бакалаврату: педагогічні, психологічні та соціально-економічні. Наголошено на особливому інтересі до когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти як одного із складників професійної, що зумовлено високою соціальною значущістю цієї професії, стрімким зростанням сфер її застосування щодо осіб з особливими освітніми потребами. Останнє базується на опануванні здобувачами вищої освіти когнітивною мобільністю як складової професійної компетентності, що формується шляхом реалізації практико-орієнтованого підходу. Розкрито сутність практико-орієнтованого навчання бакалаврів спеціальності 016 – Спеціальна освіта в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара як засобу формування необхідного спектру професійних компетентностей і досвіду практичної діяльності майбутніх фахівців спеціальної освіти в контексті апробації теоретичних знань через трансляцію первинних практичних проб (їх форми і змісту, у яких представлено індивідуальний досвід виконання професійних завдань практичної діяльності) у професійний досвід.

Ключові слова: практико-орієнтований підхід, професійна компетентність, професійна мобільність, когнітивна мобільність, компоненти когнітивної мобільності, педагог спеціальної освіти, діти з особливими освітніми потребами

Вступ.

У контексті сучасних гуманістичних тенденцій зростає науковий інтерес до становлення та розвитку когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти в умовах університетського середовища. Відомим є факт, що діти з особливими освітніми потребами відчувають обмеження в соціалізації, адаптації, що суттєво впливає на можливості подальшого вибору професійної стратегії їхнього майбутнього. Саме тому педагогам спеціальної освіти належить провідна роль не лише в корекції різноманітних порушень, й у забезпеченні умов, необхідних для освіти, виховання, розвитку, соціальної інтеграції дітей з обмеженими можливостями здоров'я. У цьому контексті актуалізується проблема професійної мобільності сучасного педагога спеціальної освіти, однією із головних складових якої є когнітивна мобільність, що знаходить відображення в постійній внутрішній та зовнішній практико-діяльній готовності до змін, оперативному реагуванні на них, соціальній та професійній динамічності. Особливо гостро питання когнітивної мобільності пов'язане з підготовкою фахівців, здатних як до горизонтальних, так і до вертикальних переміщень у межах соціально-професійної структури суспільства.

Таким чином, перед майбутнім педагогом спеціальної освіти постає питання про розвиток компетентності щодо зміни характеру та змісту діяльності відповідно до викликів сьогодення, серед яких: глобалізаційні процеси, інтеграція окремих суспільств в єдине середовище існування, діджиталізація нашого життя й освіти зокрема, фінансово-економічні кризи, реальні небезпеки щодо моральної деградації людства на фоні розгортання глобальних екологічних проблем сучасності тощо. Це цілком відповідає засадам Педагогічної конституції Європи, яка передбачає визначення єдиної ціннісної та методологічної платформи підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття, базуючись на ідеях Льва Виготського, Антона Макаренка, Марії Монтесорі, Костянтина Ушинського, Василя Сухомлинського та інших корифеїв. Важливим тут є усвідомлення, що саме педагоги спеціальної освіти мають відігравати конститутивну роль в інклюзивних процесах та розбудові безбар'єрного українського суспільства, формуючи світогляд і культуру зростаючого покоління, виховуючи прагнення до взаємопорозуміння, солідарності, толерантності та ефективної співпраці в умовах життя у спільному європейському домі.

Саме ця обставина передбачає особливу роль когнітивної мобільності у процесі розвитку професійної, і розглядається науковцями у різних площинах, серед яких:

– соціальна готовність здобувача вищої освіти до кардинальних змін;

– групування якостей особистості, необхідних для інтенсифікації професійного розвитку;

– здатність до швидкого оволодіння інноваціями, що зумовлюють рівень адаптованості та конкурентоспроможності на ринку праці.

Важливим є те, що професійна мобільність у цілому є особливим параметром, що визначає випереджальну функцію освіти та пріоритетну роль педагога не тільки в освітньому процесі, але й у цивілізованому розвитку суспільства в цілому. Саме у цьому напрямку формування когнітивної мобільності розглядається нами із позицій компетентнісного підходу.

Аналіз наукових праць з означеної проблеми виявив, що в педагогічних дослідженнях професійної мобільності відображено тенденції двох напрямів: дослідження професійної мобільності студентів (власне, академічної мобільності) та дослідження професійної мобільності педагогів.

Більша частина досліджень стосується першого напрямку. Це наукові праці Дем'яненко О. (2018); Бахмат Н. (2020); Вавренок С. (2018); Л. Сушенцевої та С. Тютченко (2019), інших.

Щодо другого напрямку, то незважаючи на значну кількість наукових робіт, як необхідна умова модернізації підходів до навчання, виховання та розвитку особистості й системи освіти загалом, мобільність педагога спеціальної освіти недостатньо вивчена і представлена лише деякими теоретичними розвідками та порівняннями у контексті компетентнісного підходу Дячок Н. (2019), Докучіна Т. (2022), Шилюнова В., Кляйн В., Гладуш В. (2020), Нічуговська Л., Ніколенко Л. (2022).

Звернемося до феномена «когнітивна мобільність» стосовно майбутнього педагога спеціальної освіти і розглянемо різні підходи до його дослідження, психолого-педагогічні характеристики мобільної особистості.

Когнітивна мобільність особистості може розглядатися з позицій соціології, педагогіки, психології та інших гуманітарних наук. Ми розглядаємо цей складник професійної компетентності як конститутивний щодо здатності здійснювати професійну діяльність в сучасних ускладнених умовах. Адже доволі часто студенти, що мають гарні показники навчальної діяльності під час університетського навчання, після завершення бакалаврату не можуть вирішувати професійні проблеми, невпевнено відчувають себе у взаємодії з дітьми з ООП, тобто їхня практична готовність до професійної діяльності значно відстає від теоретичної підготовки.

Саме тому система підготовки педагогів спеціальної освіти повинна бути спрямована на розвиток професійних здібностей і якостей студентів та їх максимально повну реалізацію в соціумі як передумову їхньої когнітивної мобільності, яка

виявляється у тому, наскільки швидко, міцно і предметно здобувачі опанували способами та прийомами майбутньої професійної діяльності у сфері спеціальної освіти за різними формами навчання, якою мірою вони готові до сприяння й забезпечення надання освітніх та корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами.

Мета статті полягає в обґрунтуванні практико-орієнтованого підходу до розвитку когнітивної мобільності майбутніх бакалаврів та шляхів його реалізації у фаховій підготовці студентів спеціальності 016 – Спеціальна освіта на першому рівні вищої освіти.

Як зазначалося вище, на цей час цілісних досліджень проблеми професійної мобільності бакалаврів спеціальної освіти не виявлено. Зважаючи на актуальність проблеми когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти, вважаємо за доцільне дослідити особливості її формування на бакалаврському рівні більш предметно.

Ряд наукових розвідок спрямовані на виявлення проблем, пов'язаних з підготовкою когнітивно-мобільних фахівців в системі вищої освіти (Сисоєва С. (1997), Фамілярська Л. (2017), Дем'яненко О. (2018) та інші). У цих дослідженнях наголошено, що головним завданням вищої освіти у сучасному суспільстві є формування тих знань, умінь та навичок, а також особистісних якостей, які зможуть забезпечити успішне виконання професійних функцій.

Розглядаючи когнітивну мобільність в ракурсі професійної, поділяємо позицію Пріми Р. (2008), що «професійна мобільність – це складне системне утворення, інтегральна якість особистості та діяльності педагога, що формується і виявляється у процесі професійної підготовки, перепідготовки, самовиховання і творчої самореалізації особистості, тобто розуміється як можлива стратегія професіоналізації педагогічних кадрів».

Викликає інтерес дослідження Докучіної Т. (2022) щодо узагальнення різних концептуальних підходів до вивчення професійної мобільності, яке засвідчило, що в аспекті професійної діяльності фахівців спеціальної освіти вона проявляється у двох напрямках: зміни професії та змін у структурі професійної діяльності (змісту, характеру, умов праці, особливостей діяльності та ін.). Другий напрям є більш актуальним для розвитку професійного потенціалу спеціальної освіти і визначений як перспективний для наукових розвідок.

У дослідженні Дячок Н. (2019) розглядається мобільність педагога в контексті реалізації положень нової концепції педагогічної освіти. Виокремлено основні якості, які є важливими у цьому процесі; запропоновані критерії оцінки педагогічної діяльності працівників освіти відповідно до норм, які висуває суспільство: професійний саморозвиток, професійні

навички, впровадження інноваційних технологій у навчальний процес, творчість у період реформування та модернізації, новітні педагогічні технології діяльності; обґрунтовано важливість сформованої професійної мобільності працівників відповідно до завдань нової концепції розвитку педагогічної освіти.

Водночас, необхідно наголосити, що поняття мобільність розглядається науковцями у різних площинах, серед яких соціальна готовність особистості до змін; групування якостей особистості, необхідних для інтеграції професійного розвитку; здатності до швидкого оволодіння інноваціями, новими навичками, що зумовлюють рівень адаптованості та конкурентоспроможності на ринку праці (Фамілярська, 2017).

Доцільно зазначити, що проблема мобільності фахівця стала предметом дослідження багатьох зарубіжних вчених. Зокрема, Е. Staude (2011), французький учений-компаративіст розробив концепцію мобільності вчителя-європейця, в основі якої – ідеал майбутнього європейського суспільства, який гарантує свободу і природну мобільність кожної людини в межах відкритої інтеграції.... Доцільно зазначити, що в країнах Європи когнітивна мобільність рахується як важливий ресурс не лише майбутньої професійної діяльності, а й надає переваги на ринку праці.

Когнітивна мобільність педагогів розглядається нами в контексті компетентнісного підходу. Її сформованість є одним із показників професійної мобільності фахівця.

Виокремленні підходи неможливо реалізувати без досвіду діяльності, рівень якого визначається логікою компетентнісного підходу. При цьому компетентність необхідно сприймати як здатність мобілізувати свої знання для розв'язання конкретних завдань згідно з профілем майбутньої діяльності.

Як відмінність від традиційної освіти, що націлена на засвоєння знань, практико-орієнтоване навчання спрямоване на опанування студентами досвідом практичної діяльності, котра виступає як готовність студента до певних дій на основі засвоєних компетенцій.

Освіта відмовляється від парадигми «знання», яка протягом довгого періоду складала основу фундаментальної професійної підготовки, але в сучасних умовах не здатна розв'язувати проблему реалізації одержаних знань в реальних життєвих ситуаціях, і професійних в тому числі. Саме тому у підготовці майбутнього педагога спеціальної освіти важливо звертати увагу на розвиток когнітивно-мобільної особистості, здатної гнучко реагувати на умови, що постійно змінюються, яка відрізняється динамізмом, конструктивністю, розвиненим почуттям відповідальності у професійній діяльності.

Отже, практико-орієнтований підхід до розвитку професійної мобільності через формування та

вдосконалення її складників в умовах ЗВО – одне із найважливіших питань підготовки сучасного педагога спеціальної освіти.

У дослідженні представлено комплекс теоретичних методів, серед яких аналіз, синтез, узагальнення; діагностичних: тестування, анкетування, усне опитування; опис організації емпіричного дослідження та рефлексивне есе.

Досягнення мети також забезпечено аналізом та обробкою одержаної інформації.

Матеріали дослідження: основні критерії мобільності, шкала оцінювання, анкета оцінювання рівня когнітивної мобільності майбутніх педагогів спеціальної освіти в авторській редакції.

Результати дослідження.

Як відомо, в Україні основні вимоги до фахівця відображені в професійному стандарті, де описано види діяльності, функції, а також визначені необхідні для цього компетентності. На основі професійного стандарту розробляється освітній, що регламентує компетентності та результати навчання, якими повинні опанувати випускники освітньої програми. Зокрема, у стандарті вищої освіти України першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 016 – Спеціальна освіта (2020), інтегральна компетентність майбутнього фахівця сформульована як «здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі і практичні проблеми спеціальної та інклюзивної освіти у процесі корекційно-педагогічної, діагностико-консультативної, дослідницької та культурно-просвітницької діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування основних теорій і методів дефектології і характеризується комплексністю та невизначеністю умов».

Проведений теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел стосовно проблеми професійної інтегральної компетентності педагога спеціальної освіти дозволив більш предметно визначити когнітивну мобільність як складник інтегративної професійної мобільності особистості, що поєднує мотиваційний, креативний та рефлексивний компоненти і відображує готовність та здатність особистості до конструктивного вирішення проблем в умовах сучасного інклюзивного педагогічного середовища, що динамічно змінюється.

На наш погляд, мотиваційний компонент когнітивної мобільності інтегрує такі показники, як активність особистості, пізнавальні потреби, позитивну мотивацію щодо активізації пізнавальної діяльності, успішність та продуктивність її здійснення в різноманітних ситуаціях. Основу креативного компонента когнітивної мобільності складає ініціативність, що виявляється в творчій спрямованості до пізнання реальності, самостійному виявленні та постановці проблем і пошуку їх вирішення, креативність як здатність відмовлятися від стерео типових способів дій, поведінки та продукувати

нестандартні ідеї, що відповідають новим умовам. Рефлексивний компонент когнітивної мобільності відображується в критичності, спрямованій на оцінку ідей, що пропонуються з точки зору їх відповідності вимогам до ситуації, що аналізується та забезпечує здатність до координації своїх дій з проблемною ситуацією відповідно зміненим умовам.

Із метою підвищення якості освітньої підготовки та формування професійної компетентності бакалаврів зі спеціальної освіти через розвиток когнітивної мобільності на кафедрі педагогіки та спеціальної освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара була розроблена програма та реалізоване дослідження щодо розвитку когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти через формування мотиваційного, креативного та рефлексивного компонентів.

На різних етапах дослідження протягом 2020-2022 р.р. в дослідно-експериментальній роботі взяли участь студенти денної та заочної форм навчання першого бакалаврського рівня вищої освіти, викладачі університету та представники від стейкхолдерів.

Були розв'язані такі дослідницькі завдання:

- уточнення цілей та значущості когнітивної мобільності в загальному сенсі професійної підготовки педагога спеціальної освіти;
- огляд практичної складової освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів зі спеціальної освіти в ДНУ;
- з'ясування уявлень учасників освітнього процесу щодо когнітивної мобільності як складника професійної мобільності;
- аналіз параметрів освітнього середовища ДНУ та виявлення його потенціалу у формуванні когнітивної мобільності бакалаврів зі спеціальної освіти;
- узагальнення одержаних результатів.

Перейдемо до опису проведеної роботи та представимо її результати.

Не залишає сумнівів, що досягнення основної мети навчання (підготовка фахівців, здатних розв'язувати складні задачі і практичні проблеми спеціальної освіти з метою корекції і компенсації порушень психофізичного розвитку осіб з особливими освітніми потребами різних вікових груп) буде більш ефективним за умови, коли академічні знання, одержані в процесі навчання, будуть успішно апробовані в практичній складовій та під час проходження різних видів практик майбутніх бакалаврів.

Зокрема, волонтерська навчальна практика забезпечує здобувачам першого курсу можливість практично підтвердити отримані первинні теоретичні уявлення щодо осіб з обмеженнями здоров'я та способів взаємодії з ними, опанувати первинним досвідом взаємодії з дітьми з особливими потребами в межах діяльності Центру соціальних ініціатив і волонтерства ДНУ та ознайомитись із різними

аспектами комунікацій майбутнього педагога спеціальної освіти. Метою практики є закріплення і поглиблення теоретичних і практичних знань студентів на основі ознайомлення зі специфікою організації та здійснення взаємодії з дітьми з особливостями психофізичного розвитку, формування у студентів професійних умінь і навичок прийняття масо стійких рішень в процесі виконання конкретної роботи на волонтерських засадах.

Навчальна практика на посаді асистента вихователя забезпечує перехід від більш поглибленого теоретичного навчання до первинної професійної діяльності здобувачів вищої освіти у середовищі спеціальних та інклюзивних закладів дошкільної освіти. Основними завданнями навчальної практики, що визначають специфіку її організації щодо інших видів практичного навчання в ДНУ, є формування професійних педагогічних компетентностей через широке залучення здобувачів вищої освіти до корекційно-виховної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами у різних виховних та соціальних ситуаціях, закріплення та поглиблення теоретичних знань, одержаних під час вивчення навчальних дисциплін професійного спрямування.

Після опанування здобувачами основними методиками діагностики, корекційно-розвиткової та навчально-розвиткової роботи з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку на третьому курсі, студентам пропонується навчальна практика на посадах асистента вчителя-логопеда та вчителя-дефектолога, яка сфокусована на набутті здобувачами вищої освіти практичних умінь і навичок діагностики, корекції та профілактики порушень мовлення та порушень розвитку особистості дитини; розвиток необхідних професійних компетентностей майбутнього спеціаліста через «занурення» у практичну професійну взаємодію з дітьми з порушенням мовлення та психофізичного розвитку та їх батьками.

Виробнича педагогічна практика є заключним етапом у системі практичної підготовки здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня до роботи в спеціальних та інклюзивних закладах системи загальної середньої освіти. Умовою успішного проходження цієї практики є опанування спеціальними методиками викладання навчальних предметів. Основним завданням виробничої педагогічної практики є перевірка та закріплення теоретичних знань та навичок, які здобувачі вищої освіти отримали під час усього курсу професійної підготовки.

Доцільно зазначити, що зміст цієї практики реалізується протягом двох семестрів. Зокрема, у сьомому семестрі студенти апробують діяльність на посаді вчителя-логопеда та вчителя-дефектолога, а у восьмому – на посаді вчителя спеціальної школи (вихователя спеціального / інклюзивного закладу дошкільної освіти). Практика передбачає апробацію

різних видів методичного матеріалу, технічних засобів та програмованих засобів навчання, корекції та розвитку дітей з ООП; ознайомлення зі змістом та системою взаємодії команди психолого-педагогічного супроводу корекції розвитку дітей з ООП тощо.

Таким чином, ґрунтовна та професійно-діяльнісна апробація академічних знань на практичних заняттях та під час проходження практик засвідчує не лише наявність готовності до майбутньої діяльності в системі спеціальної / інклюзивної освіти, а й надає студентам первинну інформацію щодо необхідності розвитку когнітивної мобільності майбутнього педагога як складника професійної мобільності, котрий спрямовує особистість на професійно-творчий розвиток і стимулює до постійного оновлення та корекції своїх базових знань та умінь, формує здатність і готовність до конструктивного вирішення проблем в ситуаціях невизначеності.

Реалії сьогодення (вимушений перехід на онлайн-навчання під час пандемії Covid та в умовах повномасштабної війни з РФ, швидкі неочікувані переміщення учасників освітнього процесу у просторі, порушення психологічного стану тощо) спонукають звернути особливу увагу на розвиток когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти з тим, щоб сформувати його професійну мобільність в реальних ситуаціях педагогічної взаємодії найбільш ефективно.

Для виконання цього завдання було підібрано діагностичні методики, які допомогли з'ясувати рівень розвитку окремих структурних компонентів когнітивної мобільності майбутніх бакалаврів спеціальної освіти. Останнє знайшло свої відображення в Таблиці 1.

Водночас, пошук адекватних предмету дослідження методів та засобів комплексної діагностики когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти не дав результатів. Саме тому для досягнення мети дослідження було розроблено опитувальники і проведено анкетування учасників освітнього процесу щодо предмета дослідження.

На основі анкетування викладачів факультету психології та спеціальної освіти ДНУ імені Олеся Гончара були визначені найбільш поширені освітні технології професійного навчання і ті, що використовуються недостатньо.

Проведений аналіз відповідей на питання анкети дозволив виявити, що при підготовці майбутніх бакалаврів спеціальної освіти викладачі використовують як традиційні методи і форми навчання, так й інноваційні. До найбільш поширених віднесені інтерактивні технології (85%), проектні технології (78%), технології майстер-класів (65%). Водночас, технології проблемного навчання (17%), технології контекстного навчання (16%), кейс-технології (9%) використовуються викладачами недостатньо.

Табл. 1.

Діагностичні методи і методики дослідження когнітивної мобільності

Структурні компоненти когнітивної мобільності	Діагностичні методи і методики	Досліджувані параметри	Дослідницькі задачі
Мотиваційний компонент	«Мотиви вибору професії» Методика К. Замфір у модифікації А.Реана» Мотивація професійної діяльності»	Мотиви вибору студентами педагогічної професії в галузі спеціальної освіти	Виявлення домінуючих у студентів мотивів вибору педагогічної професії в галузі спеціальної освіти
Креативний компонент	Анкетування Методики: «Ціннісні орієнтації М.Рокича, «Тест-опитувальник рівня професійної спрямованості» Т. Дубовицької	Знання студентів щодо суті когнітивної мобільності та готовності до професійно-педагогічного саморозвитку	Виявлення рівня знань студентів щодо теоретичного підґрунтя професійної мобільності
Рефлексивний компонент	Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (опитувальник Карпова А.В) Рефлексивне есе «Що, на вашу думку, означає бути мобільним педагогом в галузі спеціальної освіти»	Рефлексивні компетенції студентів	Виявлення ролі рефлексивної діяльності в розвитку здатності до координації своїх дій з проблемною ситуацією відповідно зміненим умовам

За результатами обробки інформації, найбільш популярними в процесі навчання виявились проєктні технології, інтерактивні та майстер-класи, вони були серед пріоритетних при опитуванні на обох етапах. Також було встановлено, що ігрові та тренінгові технології використовуються не повною мірою, їх використання зменшилося, у порівнянні з констатувальним етапом, на 24%. Це логічно, адже упровадження таких технологій передбачає безпосереднє спілкування, і перенести їх в онлайн формат не завжди є можливим. Водночас, на 31% збільшилася частка використання викладачами кафедри педагогіки та спеціальної освіти ДНУ програваних методів, інтерактивних програм для дистанційного навчання, комп'ютерного тестування тощо як при проведенні аудиторних занять, так і в процесі самостійної роботи студентів.

Абсолютна більшість викладачів ствердила, що перехід на дистанційне навчання спонукав до змін у підходах до організації практичної роботи студентів, а запропоновані інтерактивні завдання сприяли розвитку когнітивної мобільності та професійної мобільності у цілому, оскільки здобувачі оволодівали різними програмами та онлайн-інструментами, які стануть їм в нагоді у професійній діяльності.

Опитування майбутніх бакалаврів відбувалося за авторською анкетой, складеною відповідно до визначених компонентів когнітивної мобільності особистості (Таблиця 2). Студентам пропонувалося уважно прочитати твердження та із запропонованих варіантів відповідей відзначити оцінку на кількісній шкалі, що збігається з їх особистою думкою і відповідає критерію:

- 1 – зовсім відсутнє підтвердження,
- 5 – повне підтвердження.

За період дослідження в анкетуванні взяли участь студенти бакалаврату спеціальної освіти загальною кількістю 137 осіб.

Кожне твердження одержувало оцінку, що відповідала найбільшій частоті її появи в діапазоні від 1 до 5 балів, а їх сума засвідчила рівень сформованості кожного компонента когнітивної мобільності майбутнього бакалавра спеціальної освіти. Узагальнені результати підсумкового етапу виявилися такими: мотиваційний компонент – зростання з 19 до 25 балів із 30 максимальних, креативний компонент – збільшення з 11 до 17 балів із 20 максимальних та рефлексивний компонент – покращення із 20 до 29 балів із 35 максимальних балів.

Табл. 2.

**Анкета «Практико-орієнтований підхід як чинник розвитку
когнітивної мобільності майбутнього бакалавра спеціальної освіти»**

Твердження	Мотиваційний самокомпонент, оцінка				
1. Повністю задоволені своїм досягненнями в галузі майбутньої діяльності	1	2	3	4	5
2. Виявляєте ініціативу в опануванні нових знань у сфері навчальної діяльності	1	2	3	4	5
3. Розглядаєте педагогічну взаємодію (з одногрупниками, викладачами) як можливість для професійного особистісного розвитку	1	2	3	4	5
4. Вважаєте себе компетентним в галузі теорії та практики педагогічної діяльності	1	2	3	4	5
5. Використовуєте в процесі навчальної діяльності у ЗВО та для саморозвитку досвід, одержаний під час практики	1	2	3	4	5
6. Практика спонукає до пошуку шляхів вдосконалення навчального процесу з дітьми з ООП	1	2	3	4	5
Мотиваційний компонент максимум 30 балів					
Твердження	Креативний компонент, самооцінка				
1. Володієте широким спектром методів, прийомів, технологій організації педагогічної взаємодії з дітьми з ООП	1	2	3	4	5
2. Не виникають проблеми у виборі стратегії професійної поведінки в проблемних ситуаціях після проходження практики	1	2	3	4	5
3. Відкриті новому досвіду	1	2	3	4	5
4. Аналізуєте можливі варіанти розвитку подій в умовах невизначеності	1	2	3	4	5
Креативний компонент: максимум 20 балів					
Твердження	Рефлексійний компонент, самооцінка				
1. Фіксуєте й виправляєте допущені у навчальній та професійній діяльності помилки	1	2	3	4	5
2. Помічаєте й аналізуєте свої досягнення під час проходження практики	1	2	3	4	5
3. Аналізуєте причини своїх «злетів» і «падінь» в процесі навчальної діяльності	1	2	3	4	5
4. Управляєте своєю поведінкою та розвитком	1	2	3	4	5
5. Усвідомлюєте значущість рефлексії та необхідність її систематичності у професійній діяльності	1	2	3	4	5
6. Даете самооцінку результатам проходження практики	1	2	3	4	5
7. Маєте власну стратегію ефективної педагогічної взаємодії з дітьми з ООП	1	2	3	4	5
Рефлексійний компонент: максимум 35 балів					

Висновки.

Одержані кінцеві показники засвідчили позитивний вплив практико-орієнтованого підходу на розвиток когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти за усіма її компонентами. Особливу увагу звертаємо на рефлексивний компонент, рівень розвитку якого підвищився найбільше, що вказує на готовність бакалаврів випускного курсу не лише сприймати, зберігати та аналізувати інформацію, а й оцінювати власні компетентності, пригадувати досвід, порівнювати різні практичні ситуації й визначати подальші дії.

Таким чином, ми отримали підтвердження сформованості компонентів когнітивної мобільності та основних умов розвитку і вдосконалення професійної мобільності майбутніх педагогів спеціальної освіти.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що практико-орієнтований підхід в умовах університетського середовища є ефективним засобом розвитку когнітивної мобільності майбутніх педагогів спеціальної освіти. А також доводить важливість

формування когнітивної мобільності як складника професійної мобільності, котра, відповідно до завдань нової концепції розвитку педагогічної освіти, лягає в основу формування інтегральної професійної компетентності педагога спеціальної освіти.

Особлива увага звернена на забезпечення умов щодо формування когнітивної мобільності за рахунок переведення майбутнього педагога з позиції виконавця в позицію активного суб'єкта, що передбачає здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі і практичні проблеми спеціальної та інклюзивної освіти у процесі корекційно-педагогічної, діагностико-консультативної, дослідницької та культурно-просвітницької діяльності. У контексті останнього особлива роль відведена практико-орієнтованій діяльності здобувачів вищої освіти.

Перспективу подальшого розгортання дослідження у представленому напрямі, вбачаємо в аналізі результатів творчого застосування практико-орієнтованого підходу науково-педагогічними працівниками у формуванні когнітивної мобільності майбутнього педагога спеціальної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бахмат, Н. (2020). *Суб'єктні властивості майбутнього педагогічного працівника у системі професійної підготовки*. Відновлено з http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16480/1/Oliynyk_%20Glavacka_Bryzhak.pdf
- Вавренко, С. (2018). *Механізм мобільності студентів як засіб підвищення якості освіти в Україні*. Відновлено з: <http://pag-journal.iei.od.ua/archives/2018/8-2018/6.pdf>
- Дем'яненко, О. (2018). *Підходи до формування професійної мобільності студентів у сучасному освітньому процесі*. Відновлено з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23456>
- Докучіна, Т. (2022). *Професійна мобільність фахівців спеціальної освіти у контексті міждисциплінарного дискурсу*. Відновлено з <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.86-89>
- Дячок, Н. (2019). *Мобільність педагога як шлях реалізації положень нової концепції педагогічної освіти*. Відновлено з <https://doi.org/10.28925/2312-5829.1-2.128//0>
- Нічуговська, Л., & Ніколенко, Л. (2022). *Теоретико-методологічні основи розвитку професійної мобільності майбутніх педагогів спеціальної освіти у світлі компетентнісного підходу*. Відновлено з <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/article/download/192/132/>
- Пріма, Р. (2008). *Компонентно-структурний аналіз сутнісної характеристики феномена «професійна мобільність учителя»*. Відновлено з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4015>
- Сисоєва, С. (1997). *Теоретичні і методичні основи підготовки вчителя до формування творчої особистості учня*. Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04. АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. Київ, 1997
- Стандарт вищої освіти України першого (бакалаврського) рівня вищої освіти – ступеня бакалавра – з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка спеціальності 016 Спеціальна освіта*. Відновлено з <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/016-Spets.osvita-bakalavr.28.07.pdf>
- Сушенцева Л., & Тютченко С. (2019). *Проблема взаємозв'язку академічної та професійної мобільності студентів*. Відновлено з <https://doi.org/10.15330/obrii.48.1.66-69>
- Фамілярська, Л. (2017). *Розвиток інформаційно-комунікаційної мобільності педагога в освітньому середовищі післядипломної освіти*. Дисертація канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир.
- Шилонова, В., Кляйн, В., & Гладуш, В. (2021). *Підготовка педагогічних працівників спеціальної освіти у Словаччині та в Україні: порівняльний аналіз*. Відновлено з: <http://eprints.zu.edu.ua/35821/1/3.pdf>
- Staude Edmund (2011). *National Education Systems in the European Union. All Theses and Dissertations (ETDs)*. 458. Retrieved from: <https://openscholarship.wustl.edu/etd/458>

REFERENCES

- Bakhmat, N. (2020). *Subject properties of the future pedagogical worker in the system of professional training*. Retrieved from http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16480/1/Oliynyk_%20Glavacka_Bryzhak.pdf
- Demianenko, O. (2018). *Approaches to the formation of professional mobility of students in the modern educational process*. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23456>

- Diachok, N. (2019). *Mobility of the teacher as a way to implement the provisions of the new concept of pedagogical education*. Retrieved from <https://doi.org/10.28925/2312-5829.1-2.128//0>
- Dokuchina, T. (2022). *Professional mobility of special education specialists in the context of interdisciplinary discourse*. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.86-89>
- Familiarska, L. (2017). *Development of information and communication mobility of the teacher in the educational environment of postgraduate education. Dissertation cand. ped. Sciences: 13.00.04 «Theory and methods of vocational education»*. Zhytomyr state. un-t them. Ivan Franko. Zhitomir.
- Nichuhovska, L., & Nikolenko, L. (2022). *Theoretical and methodological foundations for the development of professional mobility of future teachers of special education in the light of the competence approach*. Retrieved from <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/article/download/192/132/>
- Prima, R. (2008). *Component-structural analysis of the essential characteristics of the phenomenon «professional mobility of the teacher»*. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4015>
- Shylonova, V., Kliain, V., Hladush, V. (2021). *Training of teachers of special education in Slovakia and Ukraine: a comparative analysis*. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/35821/1/3.pdf>
- Standard of higher education of Ukraine of the first (bachelor's) level of higher education – bachelor's degree – in the field of knowledge 01 Education / Pedagogy specialty 016 Special education*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/016-Spets.osvita-bakalavr.28.07.pdf>
- Staude, Edmund. (2011). *National Education Systems in the European Union. All Theses and Dissertations (ETDs)*. 458. Retrieved from <https://openscholarship.wustl.edu/etd/458>
- Sushentseva, L., & Tiutchenko, S. (2019). *The problem of the relationship between academic and professional mobility of students*. Retrieved from <https://doi.org/10.15330/obrii.48.1.66-69>
- Sysoieva S. (1997). *Theoretical and methodological foundations of teacher preparation for the formation of the student's creative personality*. Autoref. Dis... Dr. Ped. Sciences: 13.00.04. APS of Ukraine, Institute of Pedagogy and Psychology prof. Education. Kyiv.
- Vavrenok, S. (2018). *The mechanism of student mobility as a means of improving the quality of education in Ukraine*. Retrieved from <http://pag-journal.iei.od.ua/archives/2018/8-2018/6.pdf>

Philosophical Analysis of the Ecological Worldview

UDC: 101.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/172314>**Mikayilov Shasaddin****Ph.D., Assoc. Prof., Deputy Director for Education and Scientific Affairs, <https://orcid.org/0000-0002-9617-7956>, rahimr0909@gmail.com*****Azerbaijan State Pedagogical University Shamakhi branch (Shamakhi, Azerbaijan)***

Abstract

Problems arising in connection with human life, human relationship with nature on our restless planet are the field of real searches. In modern times, the regulation of the human-nature relationship has a universal content. In general, the problem of man and his/her attitude to nature has historically been inextricably linked with solving the main problem of philosophy. A sharp struggle of ideas has been going on around this problem for centuries. Currently, this struggle has intensified. Now it is impossible to solve any other problem without solving the problem of man and nature. Not only representatives of this field, but also ecologists, geographers, cybernetics, economists, physicians, sociologists, psychologists, geneticists, lawyers, mathematicians, and other scientific fields try to study the problem of mixed effects of nature and society. That is why, in recent years, the conflict between nature and society, including the ecological crisis, has often been discussed. Now there is a lack of drinking water and clean air on earth, and the depletion of animal and plant life is obvious. They uncontrollably extract minerals from the earth's surface. Humanity has become a decisive factor in the change and development of the biosphere in the 20th century. A humanistic view of nature and the mutual analysis of social development as one of the important ecological bases in solving the modern environmental crisis allow us to come to a number of conclusions. A number of ecological schools emerging in the West have put forward their methodological concepts that diverge from each other (physical knowledge complex A. Wesley, C. Montei, economic ecological synthesis T. Daly, K. Boulding, A. Nis, etc.). Up to now, in important state documents, the preservation and increase of natural resources, their efficient use, and the formation of a high sense of responsibility have been put forward as the main issues.

Keywords: society, humanism, outlook, man, ecology, spirituality, nature

Філософський аналіз екологічного світогляду

Мікаїлов Шасаддін***Шамахинський філіал Азербайджанського державного педагогічного університету (Шамахи, Азербайджан)***

Анотація

Проблеми, що виникають у зв'язку з життям людини, взаєминами людини з природою на нашій неспокійній планеті, є полем справжніх пошуків. У Новий час регулювання відносин людини і природи має універсальний зміст. Взагалі проблема людини та її ставлення до природи історично нерозривно пов'язана з вирішенням головної проблеми філософії. Навколо цієї проблеми століттями точиться гостра боротьба ідей. Нині ця боротьба загострилася. Зараз неможливо вирішити жодну іншу проблему, не розв'язавши проблему людини і природи. Проблема змішаного впливу природи і суспільства намагаються досліджувати не тільки представники цього напрямку, а й екологи, географи, кібернетики, економісти, медики, соціологи, психологи, генетики, юристи, математики та інші наукові напрями. Тому в останні роки часто обговорюється конфлікт між природою і суспільством, у тому числі й екологічна криза. Зараз на землі не вистачає питної води і чистого повітря, очевидне збіднення тваринного та рослинного світу. Вони безконтрольно видобувають із земної поверхні корисні копалини. Людство стало вирішальним чинником зміни та розвитку біосфери в 20 столітті. Гуманістичний погляд на природу та взаємний аналіз суспільного розвитку як однієї з важливих екологічних основ розв'язання сучасної екологічної кризи дозволяють дійти низки висновків. Ряд екологічних шкіл, що виникають на Заході, висунули свої методологічні концепції, що розходяться одна з одною (фізичний комплекс знань А.Уеслі, Ч. Монтейр, економіко-екологічний синтез Т. Дейлі, К. Боулдінг, А. Ніс та ін.). Дотепер у важливих державних документах збереження та примноження природних ресурсів, їх ефективне використання, формування високого почуття відповідальності висуваються як головні.

Ключові слова: суспільство, гуманізм, світогляд, людина, екологія, духовність, природа

Introduction: The relationship between the humanistic structure of society and the humanistic attitude of man towards nature was noted by sociologists. Researchers consider the harmonization of the relationship between society and nature as one of the most important conditions for the development of society. The new society should act as a supporter of maintaining all the wealth of development of the previous one. Such a society is not finished naturalism, but finished humanism-naturalism.

The role of nature in social life is not only the source of material and vital benefits. All types and forms of human activity are connected with nature, and in this sense its role is universal. Nature determines a person's health, mood, and ability to work. It is a source of beauty and joy, an object of constant search and discovery of truth. It is a universal irreplaceable means of satisfying both material and spiritual needs of a person. Because whatever is hostile to nature is also hostile to man, giving up nature means giving up oneself. The spiritual world of man includes the natural environment. The need to communicate with nature is one of the most important spiritual needs of a person. Therefore, a person's attitude towards nature should be humanistic in nature. **The purpose.** Problems arising in connection with human life, human relationship with nature on our restless planet are the field of real searches.

Discussion: Almost all thinkers of antiquity saw in benevolence and humanism such a source that the most diverse ideas were included in its content and it was even terminologically expressed in the most diverse ways. All thinkers of the ancient era agreed with such an idea: "To listen to the voice of truth and not to think about violence, the priest advises his brother...". (Hesiod Trudy, 1963, p. 778). According to Plato, moral activity and ideal are not conditioned by anything, and have the character of a general law, which is necessary in cognition, in the behavior of people, and in general in any field of existence. In this way, the thinking and intelligence of people reveals the activity of humanism relations. In right thinking, there is authenticity, inner freedom, awareness of justice and kindness, etc. reveals its quality. In right thinking, there is authenticity, inner freedom, awareness of justice and goodness, etc. such qualities create spiritual wealth in people.

It is a well-known fact that natural resources are not infinite. Therefore, in order to determine the potential of the known area, three conditions must be met: 1. knowing the volume and quantity of the land, 2. how much and which part of the available resource can be exploited, 3. intervention in nature must be related to the human factor. Man acquires new meaning and content in the setting of the environmental problem that surrounds him/her and in the context of a higher level of social appropriation of the planet on a larger scale. Undoubtedly, humanity has entered a new stage of interaction with the environment. The main feature of this stage is, on the one hand, the

expansion of the limits of mastering nature, and on the other hand, man is forced to reckon with the fact that natural resources are depleted.

In general, humanism, kindness, the desire to help the weak, generosity, all these and other spiritual aspects that have a special place in personality education are not formed in a day. However, the scale of impact on nature has expanded. Instead, the spiritual and aesthetic fields of attitude towards nature are further expanded. In the current conditions, where all the resources of nature have become private property, all kinds of opportunities can arise for the formation of a humane attitude towards nature in people. The ecological basis of a humanistic attitude to nature means first of all a) the planning of the socio-economic ecological policy line in the creation of a program of harmonious development of nature and society, b) concretely scientific and technical solutions to environmental problems: c) the formation of environmental behaviors of the personality. In a word, "civilization is the interaction of ecological politics, ecological economy and ecological ethics". The basis of the formation of demand and its development is the material living conditions of people, first of all, their production activity and the system of social relations. Material needs are genetically primary and arise from the physiological characteristics of a person. This does not mean that moral demand is determined by material demand. The point is that material production is the basis of all social needs. People therefore interfere with nature and use it to improve their lifestyle. People who cut and destroy trees in forests do not understand that on the one hand, by building houses, using trees as fuel, and trying to improve living conditions, they seriously damage our ecology.

The indifferent nature of the attitude towards nature is characterized by the moral non-evaluation of the results of production activity, and the basis of the humanistic attitude towards nature is the interest of people, and the criterion of this assessment is the interest of society. Activities aimed at the protection of society show that the interests of that society correspond to the task of protecting and enriching nature. Everyone should understand that the economical and intelligent use of natural resources, care for the soil, forest, clean air, flora and fauna are their own internal and important tasks. A person with higher consciousness has a more active influence on nature by understanding many of the laws of nature, unlike other living beings. Due to his indifferent attitude towards the laws of nature, modern man reduces the mobility coefficient of the biosphere. Making harmful factors necessary for life, reaching the end of natural resources, and making changes in its genetic apparatus, humanity should be considered guilty before nature. Yes, modern man's ruthlessness towards nature is also very different from his/her "younger brothers".

Man and the environment, their history of development, historical stages of human development

should be an actual and eternal problem of cognition and spiritual evolution. Man's relationship with nature has historically been of socio-economic importance. These relations from the socio-economic point of view can be noted in the form of the following stages: In the 1st early times, worship of the forces of nature, totemism, fetishism, and witchcraft were strong in the spiritual world of people. At this stage, there was no conflict in people's worldview. Nature was seen as the source of existence and man became the obedient child of nature. In the 2nd stage, the strengthening of the production method changes the way of life of a person, in short, the balance between nature and society. Man's dominion over nature begins to emerge more and more. At this stage, the contradictions between nature and society become sharper. In this way, the imagination and feelings of relying on one's own power arose in the spirituality of people, and the system of new spiritual views on nature was strengthened, and thus human activity was directed to the exploitation of nature. In the 3rd stage, man creates the industrial revolution according to his/her self-interest and uses the natural resources greedily. It does not even hesitate to pollute and poison the environment. This stage confronts humanity as a whole with whether or not the earth can exist. On the one hand, feelings of pessimism, helplessness and hopelessness arise in people's outlook and spiritual world. Prevention of the resulting conditions requires only the transition to the stage of spiritual evolution. The concrete scientific aspect seemed relatively easy at first glance (for example, ecological legal rules for the creation of nature reserves, etc.). However, the weakness of this method was proved later. Modern environmental conditions reflect multiple and diverse foundations that are closely related to each other. Only the ecological concept of the humanistic attitude of man to nature can give the desired result. As it can be seen, the progressive changes in the worldview and culture of individuals take place in a specific economic and socio-cultural framework and also at the corresponding stage of the process of social progress. On the other hand, this change requires the implementation of ecological culture, which is the ecological basis of humanistic attitude. In such a framework, changing the style of development also formed both material and preconditions for the inclusion of ecological values in the demand of the individual. A humanistic view of nature and the mutual analysis of social development as one of the important ecological bases in solving the modern environmental crisis allow us to come to a number of conclusions.

- The moral worldview factor of the environmental problem is necessary and legitimate as much as it is necessary to create a stable civilization for mankind. Thus, the sources of this worldview start from the human life in the biosphere;

- The possibility of a solution in terms of socio-ecological culture;

- The principle of the unity of natural and scientific humanitarian knowledge should give up the principle of alienation of cultures. Service of individual sciences belonging to the system of knowledge about nature and thinking;

- The principle of establishing a humanistic attitude towards nature, the formation of the culture of the worldview based on the moral principles based on the development, restoration and protection of all the natural-aesthetic wealth acquired by human civilization, the personality type - "ecological person" who realizes his goals and actions in accordance with modern social and ecological ideas. » prerequisites must be created.

The ecological basis of the humanistic attitude towards nature also shows itself in ecological awareness. The formation of ecological awareness requires such a structure of a person's views and imaginations that the ecological norms adopted by a person at the same time become behavioral norms of his attitude towards nature. In his/her conscious activity, a person should have a humanistic attitude towards nature, understand its laws, understand and love its beauty. Nature is formed as a sum of scientific, ethnic, aesthetic, legal, etc. knowledge covering the completeness of human-nature society with the ecological basis of humanistic attitude, it plays a key role in the creation of positive moral feelings by focusing on the harmonization of human relations. It can have a guiding effect on the traditional outlook of people in their living environment and make their consciousness ecological. One of the ecological bases in the formation of humanistic attitudes towards nature is the strengthening of education. Maintaining normal conditions for the natural development of the living world on Earth places important tasks on the older and younger generations. In the process of ecological education, the new generation expands knowledge about nature. This knowledge helps them to make a habit of positive moral aspects for the protection of nature, the proper use of its resources, and the formation of human relations to nature (humanism, kindness, desire to help the weak, etc.). It is important to cultivate a sense of caring. The Russian scientist N.I. Pirogov noted that science is not only acquiring information, there is often another important element - educational nature. Most of the time it is deep, so it remains invisible to surface observation. A person who does not know how to use it does not yet know all the properties of science and misses such a lingu, by means of which even great difficulties can be easily overcome. (Pirogov, 1952, p. 229). The way people live depends on their humane approach to nature. The richer nature is, the more abundant material goods are, the more beautiful it is, the more it pleases people. Hearing the beauty of nature is the symphony of life. Here, everything should be in its place, in its norm. Its harmony, inner order should never be disturbed anywhere. The nature of humanistic attitude of a person towards nature is very dependent on his/her training, upbringing, convictions and beliefs. For this

reason, ecological education should take an important place and ecological knowledge should be mastered. Because ecological knowledge and education is one of the most important issues in the young generation to correctly perceive nature, to create skills and habits that show an effective attitude to its resources in practical activities. Therefore, the question of forming ecological thinking in the growing generation is very relevant. Because the formation of the spiritual worldview in every person depends on the acquisition of high moral qualities and its practical manifestation, his/her feeling for nature, the connection of air, water, soil and the living world. In a word, ecological knowledge, ecological education, ecological moral principles make up ecological culture. In the same way, ecological culture means the harmonization of all mutual relations with nature in the fields of real, socially designed and announced methods, traditions and forms of regulation, economic activity, etc. Harmonization of society and nature relations is considered one of the most important conditions of society development. The factors that talk about humanistic relations show that society is the preservation of all the wealth of the previous development, the return of a person to himself as a social person, that is, in the sense of humanity.

Academician E.K. Federov has repeatedly noted that people have changed and are changing the environment. According to him, the influence of people on the biosphere was mainly in the following forms.

1. Changing the structure of the earth's surface (plowing of deserts, deforestation, reclamation, artificial sea ways, etc.);
2. Changing the composition of the biosphere and the circulation and balance of the bodies that make it up, the depletion of minerals, the generation of waste, the release of various bodies and substances into the atmosphere and water;
3. Changes in the energy, especially heat, balance of individual regions of the Earth and the planet as a whole;
4. Changes in the world of plants and animals (destruction and extinction of a number of plant and animal species), creation of new plant and animal breeds, changing their locations, etc. (Federov, 1977, p. 52-53).

Indeed, lack of control and lack of confidence in the use of natural resources has led to the change of the biosphere in this way. Some scientists show that man has always destroyed and is destroying nature. For example, Swiss scientist J. Dorst writes that the process of destruction of nature begins with the creation of man. (Dorst, 1968, p. 23). Then the French scientist F. Saint-Marc wrote that the waste of natural resources is the beginning of the crisis of civilization. (Saint-Marc, 1977, p. 53). The destruction of nature is of course the destruction of society. That's why a number of researchers, economists and specialists of natural sciences have correctly assessed the current situation and have given interesting and necessary opinions on the issues of interaction between man and nature. We find especially more pessimistic views about the interaction

between nature and society. We can find such ideas in the works of scientists F. Saint-Marc, I. T. Frolov, D. Huxley and other scientists and philosophers united around the "Club of Rome". A. Pechchei rightly notes that in recent years the results of technical development have entered our life at such an astronomical speed that they have left behind all nuclear forms of cultural development. Also, the new fact here is that the reason for this is not our joy or sorrow, but man-made technology and changes in the earth. (Pechchei, 1980, p. 79).

Result

It is known that all types of human activity are related to nature. "Man's world" includes the environment. Man's attitude towards nature is related to his needs and development goals. The formation of a new type of attitude of man to nature was established on the basis of different types of ownership over the means of production, on the economic, political, social and cultural foundation of the society. Modern science considers the way of life of people not only from the point of view of meeting their material needs, but also from the point of view of moral and psychological requirements, and at this time it gives priority to the moral superiority of a person.

First, the need for a humane attitude to nature should arise from the fact that the process of increasing natural resources is getting stronger every year. The relationship to nature and its resources requires the expansion of the boundaries of moral relations. The society that determines the development of personality takes into account all the factors of human formation. All the basics of the humanistic attitude to nature are included here. In connection with the development of society, as a specific type of social relations, a person's attitude towards nature is also reflected in the daily concrete activities of all members of society. Secondly, the developing society should create favorable conditions for satisfying people's material and spiritual needs and try to improve all aspects of human life. Because the main goal here is to satisfy all the needs of people in terms of both social and spiritual world view. Thirdly, it is clear from the society's activities aimed at nature conservation that the society's interests correspond to the tasks of nature conservation and enrichment. Modern social relations create conditions for the establishment of social cooperation in every collective. This affects the relationship between nature and society. Everyone understands that the economical and intelligent use of natural resources, the care of the land, the forest, clean air and the animal kingdom become their important tasks. The understanding of nature as a universal essence creates the ecological basis of the system of intelligent, moral and humanistic relations of man to nature.

In the modern era, each of us should understand the meaning of society and nature and the relationship to nature based on the essence and purpose of the era. Because the changes occurring in nature affect the consciousness, psychology and interests of each of us. Therefore, the time we live in makes a humanistic

demand: every person should think about what nature will give us today and tomorrow. The Greek philosopher Democritus, based on his/her understanding of nature's thinking, gives us reasons to consider positive qualities as humane qualities and for the first time called goodness and fairness the controller of human behavior. Therefore,

the ecological basis of humanistic attitude requires to approach the issue from an ethical and moral perspective. The object of the humanist attitude is the attitude of the subject to the use of nature. For this reason, it should be noted that the new development path of ecological research should be based on the norms of moral values.

REFERENCES

- Dorst, J. (1968). *Before Nature Dies*. M.
Federov, E. K. (1977). *Ecological Crisis and Social Progress*. L.: Gidrometeoizdat.
Hesiod Trudy and Days. (1963). In book *"Hellenic poets"*. M.: Gikhp.
Pechchei, A. (1980). *Human Qualities*. M.
Pirogov, N. I. (1952). *Selected Pedagogical Works*. M.
Saint-Marc, F. (1977). *Socialization of Nature*. M.

The Problem of Emotional Intelligence in Social Fiction

UDC: 17:304:[82+791]

DOI: <https://doi.org/10.15421/172315>**Prokopovych Lada**Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8636-9172>, lada.prokopovich@gmail.com*Odessa National Polytechnic University*

Abstract

The **relevance** of the research is determined by the facts that in real life the number of engineering, biomedical and social technologies is rapidly increasing, which are often implemented hastily, without analyzing possible consequences. Instead, works of social fiction can be seen as imaginary experiments, the purpose of which is to try to predict the development of events and the state of humanity as a result of the introduction of such technologies. The **purpose of the research** is the study of works of social fiction as imaginary experiments regarding the state of emotional intelligence of people in various models/projects of society. **Research methods:** methods of analysis and synthesis (for generalization of empirical material – works of literature and cinematography in the genre of social fiction), semiotic, comparative. The **scientific novelty** of the work lies in the discovery of a specific philosophical and artistic discourse regarding the problems of emotional intelligence of people, where the hypotheses of social fiction intersect with the subject of social philosophy. The **result** of the initial analysis of this discourse showed that works of social fiction can be considered as hypothetical-empirical material for socio-philosophical reflections. Regarding the emotional intelligence of people, this discourse currently singles out the following problems and possible threats: 1) suppression (or destruction) of emotions and feelings of people in societies with totalitarian regimes; 2) government control over people's emotions in order to control their behavior; 3) the use of human emotions by certain social groups and corporations for commercial purposes (to the detriment of the mental and physical health or life of some people for the benefit of others). The axiological content of these problems is determined not only by the author's artistic vision, but also by the very essence of the concept of "emotional intelligence", the understanding of which cannot be productive without addressing the philosophical foundations of the valuable, moral and ethical side of human and social life. Such a combination makes this issue one of the most important components of the modern intellectual process of searching for humanistic guidelines.

Keywords: society, emotion, feeling, anti-utopia, social philosophy, practical philosophy, social technology, experiment

Проблематика емоційного інтелекту в соціальній фантастиці

Прокопович Лада*Національний університет «Одеська політехніка» (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена тим, що у реальному житті стрімко збільшується кількість технологій (інженерних, біомедичних, соціальних тощо), які часто впроваджуються поспіхом, без аналізу можливих наслідків. Натомість твори соціальної фантастики можна розглядати як уявні експерименти, метою яких є спроба спрогнозувати розвиток подій та стан людства в результаті впровадження таких технологій. **Мета дослідження** – вивчення творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо стану емоційного інтелекту людей в різних моделях/проектах суспільства. **Методи дослідження:** методи аналізу та синтезу (для узагальнення емпіричного матеріалу – творів літератури та кінематографу в жанрі соціальної фантастики), семіотичний, порівняльний. **Наукова новизна** роботи полягає у виявленні специфічного філософсько-мистецького дискурсу щодо проблем емоційного інтелекту людей, де гіпотези соціальної фантастики перетинаються із предметом соціальної філософії. **Результат** первинного аналізу цього дискурсу показав, що твори соціальної фантастики можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій. Стосовно емоційного інтелекту людей цей дискурс наразі виокремлює такі проблеми та ймовірні загрози: 1) пригнічення (або й знищення) емоцій та почуттів людей в суспільствах з тоталітарними режимами правління; 2) контроль влади над емоціями людей задля контролю над їх поведінкою; 3) використання людських емоцій окремими соціальними групами та корпораціями в комерційних цілях (зі шкодою психічному та фізичному здоров'ю або життю одних людей на користь іншим). Аксиологічний зміст цих проблем зумовлений не лише авторським мистецьким баченням, а й самою сутністю поняття «емоційний інтелект», осмислення якого не може бути продуктивним без звернення до філософських засад ціннісного, морально-етичного боку життєдіяльності людини та суспільства. Таке поєднання робить означену проблематику однією з найважливіших складових сучасного інтелектуального процесу з пошуків гуманістичних орієнтирів.

Ключові слова: суспільство, емоція, почуття, анти-утопія, соціальна філософія, практична філософія, соціальна технологія, експеримент

Стаття надійшла / Article arrived: 31.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Вступ.

Соціальна фантастика (переважно – анти-утопії) часто звертається до проблеми емоційного інтелекту в різних проєктах/моделях суспільства. Кожен з таких творів можна розглядати як уявний експеримент, метою якого є спроба спрогнозувати розвиток подій та стан людства в результаті впровадження певних технологій – інженерних, біомедичних, соціальних тощо.

Зважаючи на те, що у реальному житті таких технологій стає дедалі більше, і деякі з них впроваджуються поспіхом, без прорахування можливих ризиків (Прокопович, 2022b), аналіз уявних експериментів та прогнозів, що здійснюються соціальною фантастикою, є актуальною науковою проблемою в дискурсі соціальної філософії.

Вивчення емоційного інтелекту як психологічного (Павельчук, 2014) та соціокультурного (Карпенко, 2019; Зарицька, 2014) феномену є предметом багатьох досліджень в різних наукових галузях – соціології, культурології, соціальної філософії тощо. При цьому деякі дослідники висловлюють думку про те, що емоційному інтелекту людей можуть загрожувати певні технології або кризові ситуації.

Однією з таких кризових ситуацій стала пандемія Covid-19. Адже масковий режим, якого було запроваджено в багатьох країнах світу задля запобігання поширенню коронавірусної хвороби, значно ускладнив процес розпізнавання емоцій (Прокопович & Кириллова, 2020, с. 30).

Ця проблема особливо гостро постає перед дітьми, у яких ще немає досвіду з розпізнавання емоцій інших людей по їх обличчям, а через масковий режим цей досвід здобути важко. Дослідження, що проводилися під час пандемії, показали, що діти віком від 3 до 5 років неправильно розпізнають емоції людей під масками. Діти віком від 7 до 13 років здатні вгадати емоції без масок лише 66 %, а з масками цифри є ще меншими: смуток здатні визначити 28 %, гнів – 27 %, страх – 18 % (Barncard, 2020). Зрозуміло, що це може негативно вплинути на розвиток емоційного інтелекту дітей та ускладнити їх подальшу взаємодію у суспільстві.

Втім, певні ризики для емоційного інтелекту не лише дітей, а й дорослих, деякі вчені пов'язують із розвитком технологій штучного інтелекту та робототехніки. Йдеться, насамперед, про створення людиноподібних роботів, яких наділяють не лише штучним інтелектом, а й штучними емоціями.

Наприклад, у 2021 році команда науковців з Гонконгу, яка створила відомого людиноподібного робота Софію, запустила нову пілотну модель – робота на ім'я Грейс. Цей робот призначений для догляду за людьми похилого віку або хворими, які перебувають в ізоляції (зокрема, через Covid-19). Робот Грейс має азіатські риси обличчя, одягнена в уніформу медсестри, використовує штучний інтелект

для діагностування, може говорити англійською та знає діалекти китайської. Але головною її перевагою Девід Хансон – генеральний директор компанії-розробника – вважає її здатність показувати емоції. «На обличчі Грейс 48 м'язів, їх рухають 36 моторів, – повідомляє він у промо-ролику. – Але для того, щоб робот міг показувати емоції, його треба тренувати». І далі Девід Хансон показує, як це відбувається. Він звертається до робота: «Чому ти не дивишся мені в очі?.. А тепер я тобі усміхаюсь. Усміхнися мені у відповідь. А тепер потрібно проявити підтримку людині, тож образ має бути сумним» (Meet Grace, 2021).

В тому ж році інша компанія – Engineered Arts – презентувала робота Amesa. В цьому проєкті розробники також поставили за мету імітацію рухів та міміки людини, адже цей робот має розважати людей на різних заходах та подобатися їх (Человекоподобный робот напугал, 2021).

І нехай «емоції» таких роботів ще несправжні, лише їх імітація, але проблема вже дається в ознаки: через такі технології люди притупляють в собі людське, старанно намагаючись надати це людське машинам.

Звідси витікає і запитання про те, що буде з людським емоційним інтелектом далі. Відповідь на це запитання намагається знайти соціальна фантастика.

Мета дослідження – вивчення творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо стану емоційного інтелекту людей в різних моделях/проєктах суспільства.

Методи дослідження: методи аналізу та синтезу (для узагальнення емпіричного матеріалу – творів літератури та кінематографу в жанрі соціальної фантастики; семіотичний (при смисловому тлумаченні текстів, що досліджуються); порівняльний (при співставленні сценаріїв та прогнозів щодо проблеми емоційного інтелекту в творах, що досліджуються).

Теоретичним підґрунтям дослідження є визначення (за М. Смітом) емоційного інтелекту як комплексу навичок та здібностей людини щодо розпізнавання емоцій інших людей, їх намірів, мотивацій, а також вміння керувати власними емоціями та емоціями інших людей для вирішення практичних завдань (Smith, 2002). А також модель Майєра-Саловея-Карузо, яка включає чотири складові емоційного інтелекту: сприйняття емоцій (здатність розпізнавати емоції інших людей та свої власні емоції), використання емоцій для стимуляції мислення (пробудження креативності), розуміння емоцій (здатність виявляти причину появи певної емоції), управління емоціями (здатність викликати або приборкувати власні емоції та емоції інших людей для досягнення поставлених цілей) (Mayer, & Salovey, 1997).

Результати дослідження. Серед творів соціальної фантастики, в яких осмислюється проблема емоційного інтелекту, найбільш показовими

є кінострічки «Еквілібріум» (2002, реж. Курт Віммер) та «Місія Сереніті» (2005, реж. Джосс Відон). В обох фільмах йдеться про спроби створити щасливе, безпроблемне суспільство, позбавивши людей емоцій та почуттів. Результати такого експерименту автори фільмів бачать по-різному.

У фільмі «Місія Сереніті» показано, що пригнічення агресії (завдяки спеціальному препарату, що подавався у повітря через вентиляційну систему) у жителів планети Міранда призвело до того, що люди не лише припинили битися, а й припинили робити все інше – ходити на роботу, розмножуватись, розмовляти, їсти. В результаті – люди, втративши волю до життя, померли. Майже всі мешканці планети «просто дозволили собі померти».

Автори цього фільму припустили і звороту дію препарату, коли у 10 % населення агресія, навпаки, посилилася до такої міри, що люди перетворилися на кровожадних хижаків – «пожирачів».

Жахливі наслідки цього експерименту парламент міжпланетного Альянсу засекретив. Але герой фільму впевнений, що вони повторять спробу. «Можливо, в іншому світі, можливо, в цьому... Мине рік, чи десять... І вони зрозуміють, що знов можуть керувати людьми, «покрашувати» їх...». Ці слова можна вважати стислою формою загроз, які, на думку різних дослідників, несе в собі євгеніка (Erstein, 2003; Боринштейн, 2011, с. 17) та «ефект Франкенштейна» (Прокопович, 2022b), який проявляється не лише у нездатності експериментаторів передбачити можливі наслідки експериментів із природою людини, а й в ігноруванні цих наслідків заради комерційного прибутку або влади над людьми.

Саме про владу та тотальний контроль над населенням йдеться у кінострічці «Еквілібріум», де показано суспільство, в якому заборонені будь-які емоції та почуття. Їх пригнічують (або «відключають») не лише завдяки ін'єкціям спеціального препарату, а й забороняючи твори мистецтва, які здатні викликати у людей естетичні переживання, роздуми тощо.

В сцені допиту Мері О'Браєн – порушниця цього закону – озвучуються запитання, які формують головну ідею фільму:

– Хто ваші друзі? – питає у «емоційної злочинниці» клірик першого класу Джон Престон.

– Ви хоч маєте гадку, що означає це слово – друг? – запитанням на запитання відповідає Мері.

Неотримавши відповіді, побачивши розгубленість охоронця закону, вона перехоплює ініціативу і сама починає його допитувати:

– Навіщо ви живите?

– Я живий... – ще більше губиться Джон Престон від запитання, яким досі ніколи не переймався. – Я живу, щоб берегти і підтримувати велику спільноту. Служити Лібрії.

– Це – коло, – констатує Мері. – Ви живите, щоб існувати далі. Який сенс?

І знову Джон Престон не знаходить відповіді. І відчайдушно перекидає запитання:

– А який сенс вашого життя?

– Емоції, – відповідає Мері. – Ви ніколи не відчували, і не знаєте, що це таке. Це потреба, як дихання. І без цього – без любові, без гніву, без суму... дихання – просто цокання годинника.

Метафора, що порівнює життя людини або суспільства із годинником, є досить поширеною не лише в художній літературі та кінематографі, а й у філософських теоріях. Такі метафори бачимо у філософській байці «Годинникові колеса» Григорія Сковороди (Сковорода, 2003), в працях Лейбніца (Лейбниц, 1982) та інших мислителів. Але до цих метафор філософи вдаються здебільшого для осмислення людини та суспільства як складних систем, елементи яких мають функціонувати злагоджено, як годинниковий механізм (Прокопович, 2022a).

У фільмі «Еквілібріум» йдеться про інше. Тут життя не ототожнюється з годинником, а протиставляється йому. Адже життя є набагато складнішим за будь-який годинниковий механізм, і не обмежується лише впорядкованістю, злагодженістю та чіткими діями його елементів. Життя людини не може бути повноцінним без емоцій, почуттів, ірраціонального. Дихання заради дихання, як і механічне цокання заради цокання, не має сенсу.

Будь-які раціональні дії знецінюються, якщо поряд не існує чогось ірраціонального.

Принаймні, схожа думка червоною ниткою проходить крізь роман Євгенія Замятіна «Ми» (1920). В цьому романі, до речі, показано, що для контролю над суспільством не обов'язково забороняти або викорінювати емоції та знищувати твори мистецтва як їх носії та джерело. Можна їх просто знецінити, дискредитувати. Ця технологія показана у фрагменті, де виконання музичного твору ХХ століття (п'єси Скрябіна) на роялі було представлено публіці як щось застаріле, незграбне, смішне, порівняно з музикою, що створюється за допомогою «прогресивного» музикомеру на основі «математичної композиції (математика – причина, музика – наслідок)» (Замятин, 1989, с. 18-19).

Емоція тут не забороняється: всі сміються. Головне, щоб це була «правильна» емоція, і – одна для всіх: всі сміються. Головний герой роману почувався дуже кепсько доки, піддавшись «ефекту юрби», не розсміявся зі всіма, переконуючи себе, що «талановитий фонолєктор занадто живо зобразив нам цю дику епоху – ось і все», і «якою жалюгідною є свавільна, нічим – крім диких фантазій – не обмежена музика древніх» (Замятин, 1989, с. 20). Засміявшись зі всіма, він відчув полегшення. Бо якщо зі всіма – то це нормально, правильно, законно. Адже, як говорили інші персонажі роману, «ніхто не один, але один із» та «ми – найщасливіше середнє арифметичне» (Замятин, 1989, с. 13, с. 34).

І тут слід знов повернутися до фільму «Еквілібріум», до епізоду, де Вождь-Отець виступає з промовою перед громадянами Лібрії. Він довго і красномовно розповідає про те, як їх суспільство досягло миру, позбавившись від емоцій. «Емоції – це хвороба, – запевняє він публіку. – Ми відмовилися від емоцій. Тепер нами керує лише розум». Але що ми бачимо наприкінці його виступу? Бурхливі оплески. Радісні обличчя людей, які із захватом (деякі навіть повставали) підтримують мудрі слова Вождя-Отця. Хіба це – не емоції?

Тож, виходить, що можновладці брешуть, коли говорять про повну відмову від емоцій. Насправді йдеться про контроль емоцій (а через них – і почуттів, і думок) для спрямування їх в потрібне русло: захоплюватися творами мистецтва – неможна, промовою Вожда – будь ласка.

Втім, це – не така вже й фантастика. Адже до цієї технології вдаються майже всі «вожді» у реальному житті. Як у театрі оплески дозволяють глядачам показати своє схвалення вистави, виразити захоплення грою акторів, так і у політичному «театрі» аплодисменти – «бурхливі, тривалі оплески, що переходять у нескінченну овацію» (кліше радянської пропаганди) – часто використовують для демонстрації «народної любові» до чергового лідера. В щирість цих «бурхливих оплесків» майже ніхто не вірить (ані «актор», ані сама «публіка»), але відмовлятися від них «режисери» політичного «театру» не збираються. Бо психологічно-соціальні властивості цієї практики дозволяють використовувати її з подвійним ефектом – не лише задля втіхи марнославства оратора, а й для впливу на публіку (Прокопович, 2019).

Тому не дивно, що подібні сцени бачимо майже у всіх анти-утопіях, представлених в сучасному кінематографі: «Голодні ігри» (2012, реж. Гері Росс), «7 сестер» (2017, реж. Томмі Віркол) та інші.

Ця ритуалізована практика є ефектною та ефективною, але недостатньою для впливу на всіх членів суспільства. Тому автори анти-утопій розглядають й більш радикальні методи контролювання мас. Наприклад, через обов'язкову «операція з видалення фантазії», як то описується в романі «Ми». Це – пряма загроза емоційному інтелекту, складовими якого, за моделлю Майєра-Саловея-Карузо (Mayer & Salovey, 1997) є фантазія, креативність. Суспільство, яке боїться нестандартного мислення, ірраціональності, непередбачуваності, хаосу, готово знищувати фантазії, «душу», емоції, як небезпечну інфекцію. «Душа, ви кажете? Хай йому грець! Так ми невдовзі і до холери повернемось» (Замятин, 1989, с. 61).

Саме таке поєднання емоцій та почуттів з інтелектом вважається вкрай небезпечною хворобою і у суспільстві, що показано в анти-утопії «Рівні» (2015, реж. Дрейк Доріmus). Це суспільство вважає себе ідеальним, і більш за все боїться неконтрольованих

людських почуттів та думок, називаючи це синдромом увімкнення (SOS – Switched On Syndrome). Для боротьби із цією «хворобою» навіть створюють спеціальні «ліки».

Зовсім інше ставлення до емоцій та почуттів декларується у фільмі «Острів» (2005, реж. Майкл Бей). Тут вони – аж ніяк не інфекція, чи щось зайве для людини. Навпаки, це – цінний ресурс, завдяки якому біомаса, з якої вирощують людських клонів на органи, може перетворитися на життєздатний, здоровий «продукт». Адже, як зазнається голова корпорації: «Кілька років спроб і помилок показали, що без свідомості, без людських переживань, емоцій, без життя органи вмирають».

Проблема полягає в тому, що розуміння цього факту корпорація спрямовує на антигуманну, по суті, мету: дати клону формуватися у людину, особистість, щоб потім вбити, розібравши на органи для багатих клієнтів.

Схожу ідею покладено в основу роману Джеймса Дешнера «Той, що біжить лабіринтом» (екранізація – 2014, реж. Вес Болл). Але тут цінною є лише одна емоція – страх. Саме через страх у крові підлітків з'являється речовина, на основі якої виробляються ліки від нового вірусу. Знову ж таки, мета, на перший погляд, благородна. Але засобом для її досягнення є навмисне занурення свідомості дітей у стан переляку, страху, жаху.

Здавалось би, із емоційним інтелектом тут все гаразд, якщо науковці навчилися керувати емоціями людей, впливаючи безпосередньо на їх мозок. Та чого вартий цей здобуток, коли він не розв'язує, а, навпаки, загострює проблему цінності одного людського життя проти життів багатьох?..

Критика таких фільмів як творів кіномистецтва завжди є неоднозначною. Проте як твори соціальної фантастики вони є помітними, тому що не просто створюють гіпотетичні моделі людського суспільства, а закликають до осмислення базових підвалин людського існування, ініціюють обговорення питань, над якими людство, загнане в постійні кризи, соціальний хаос та гонитву за технологічним нібито прогресом, не замислюється. Ризики, які можуть виникнути (або вже починають проявлятися) для емоційного інтелекту людей, – одне з таких питань. Це питання (в купі з низкою інших) формує специфічне дискусійне поле, де соціальна фантастика ставить запитання, відповіді на які має шукати соціальна філософія.

Аналіз процесу та результату формування цього поля є предметом подальшого дослідження.

Висновки.

Аналіз творів соціальної фантастики як уявних експериментів щодо стану емоційного інтелекту людей в різних моделях/проектах суспільства дає підстави говорити про формування специфічного філософсько-мистецького дискурсу. В цьому дискурсі

гіпотези соціальної фантастики перетинаються із предметами соціальної та практичної філософії.

Завдяки тому, що кожен з творів соціальної фантастики є уявним експериментом, їх можна розглядати як гіпотетично-емпіричний матеріал для соціально-філософських рефлексій.

Стосовно емоційного інтелекту цей дискурс наразі виокремлює такі проблеми та ймовірні загрози:

1) пригнічення (або й знищення) емоцій та почуттів людей в суспільствах з тоталітарними режимами правління;

2) контроль влади над емоціями людей задля контролю над їх поведінкою;

3) використання людських емоцій окремими соціальними групами та корпораціями в комерційних цілях (зі шкодою психічному та фізичному здоров'ю або життю одних людей на користь іншим).

В творах, в яких йдеться про заборону або знищення емоцій, автори зазвичай зосереджують увагу на персональних драмах героїв, які або відкривають для себе складний і цікавий світ людських емоцій та почуттів, або остаточно його втрачають. Іншого аспекту проблеми автори майже не торкаються, залишаючи читача/глядача сам на сам із запитанням: а чи буде існувати суспільство, якщо абсолютно всі люди, які мали б його складати, будуть

позбавлені почуттів? Адже людина без почуттів не може бути здатною й до співчуття. А якщо не буде співчуття, то й не виникне бажання допомогти, підтримати, захистити, врятувати. Без цього будь-яка людська спільнота розпалась би на окремих індивідів, що існують кожен сам по собі, автономно, яких навряд чи змогла б об'єднати якась спільна мета або соціальна мрія.

Втім, авторам таких творів вистачає й інших підходів, щоб показати і осмислити цінність людських емоцій та почуттів. Як, власне, і в тих творах, в яких проблематика емоційного інтелекту формується і осмислюється за допомогою опозиції «ціна – цінність»: ціна людських емоцій як комерційного ресурсу проти цінності емоцій як невід'ємної частини особистості.

Аксіологічний зміст цих проблем зумовлений не лише авторським мистецьким баченням, а й самою сутністю поняття «емоційний інтелект», осмислення якого не може бути продуктивним без звернення до філософських засад ціннісного, морально-етичного боку життєдіяльності людини та суспільства. Таке поєднання робить означену проблематику однією з найважливіших складових сучасного інтелектуального процесу з пошуків гуманістичних орієнтирів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Боринштейн, Е. Р. (2011). Проблемы социальных отклонений. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 4(50), 16-20.
- Замятин, Е. И. (1989). *Мы: роман, повести, рассказы, пьесы, статьи и воспоминания*. Кишинев: Лит. артистикэ.
- Зарицька, В. В. (2014). Емоційний інтелект як складова готовності особистості до професійної діяльності. *Вісник Харківського університету ім. Г.С.Сковороди*, 49, 42-51.
- Карпенко, Є. (2019). Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорука конгруентного життєздійснення особистості. *Психологія і суспільство*, 1(75), 67-73.
- Лейбниц, Г.-В. (1982). *Сочинения*. Т 1. В 4 т. М.: Мысль.
- Павельчук, С. (2014). Емоційний інтелект як феномен сучасної наукової та популярної психології. *Проблеми гуманітарних наук*, 33 (Психологія), 153-163.
- Прокопович, Л. В. (2019). Аплудисменти в політичному «театрі»: соціокомунікативний аспект технології. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 1(42), 94-98.
- Прокопович, Л. В. (2022a). Годинник як феномен технокультури та філософська метафора. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 1(49), 43-48. DOI: 10.24195/sk1561-1264/2022-1-7
- Прокопович, Л. В. (2022b). Зворотний бік «ефекту Франкенштейна». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 3, 69-73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10
- Прокопович, Л. В., & Кириллова, А. Г. (2020). Маски у «театрі» буття в контексті пандемії Covid-19. *Scientific Journal "Virtus"*, 45, 28-31.
- Сковорода, Г. (2003). *Вибрані твори в українських перекладах*. Харків: Веста: Ранок.
- Человекоподобный робот напугал интернет-пользователей. (2021, Декабрь 04). *Народный корреспондент*.
- Barnard, C. (2020, December 23). *Covering Faces around Kids won't Mask Emotions*. Medical Xpress.
- Epstein, Ch. J. (2003). Is Modern Genetics the New Eugenics? *Genetics in Medicine*, 5(6), 469-475. DOI: 10.1097/01.gim.0000093978.77435.17
- Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What Is Emotional Intelligence? *Emotional Development and Emotional Intelligence* (p. 3-31). New York: Basic Books.
- Meet Grace, the Healthcare Robot Covid-19 Created*. (2021, June 09). CNA.
- Smith, M. K. (2002). Howard Gardner and Multiple Intelligences. *The Encyclopedia of Informal Education*. Retrieved from <http://www.infed.org/thinkers/gardner.htm>

REFERENCES

- Barnard, C. (2020, December 23). *Covering Faces around Kids won't Mask Emotions*. Medical Xpress.
- Borinshtein, E. R. (2011). Problems of social deviations. *Perspectives. Social and political journal*, 4(50), 16-20.

- Epstein, Ch. J. (2003). Is Modern Genetics the New Eugenics? *Genetics in Medicine*, 5(6), 469-475. DOI: 10.1097/01.gim.0000093978.77435.17
- Humanoid Robot Scared Internet Users. (2021, December 04). *People's Correspondent*.
- Karpenko, Ye. (2019). Axiological Content of Emotional Intelligence as a Basis Congruent Life Fulfillment. *Psychology and Society*, 1(75), 67-73.
- Leibniz, G.-W. (1982). *Works*. T 1. In 4 t. M.: Mysl.
- Mayer, J. D. & Salovey, P. (1997). What Is Emotional Intelligence? *Emotional Development and Emotional Intelligence* (p. 3-31). New York: Basic Books.
- Meet Grace, the Healthcare Robot Covid-19 Created*. (2021, June 09). CNA.
- Pavelchuk, S. (2014). Emotional Intelligence as a Phenomenon of Modern Scientific and Popular Psychology. *Problems of Humanities*, 33(Psychology), 153-163.
- Prokopovich, L. V. & Kyrylova, A. G. (2020). Mask in the "Theater" of being in the Context of the Covid-19 Pandemic. *Scientific Journal "Virtus"*, 45, 28-31.
- Prokopovych, L. V (2022b). The Reverse Side of the "Frankenstein Effect". *Perspectives. Socio-political journal*, 3, 69-73. DOI: 10.24195/spj1561-1264.2022.3.10
- Prokopovych, L. V. (2019). Applause in the Political "Theater": the Sociocommunicative Aspect of Technology. *Scientific Knowledge: Methodology and Technology*, 1(42), 94-98.
- Prokopovych, L. V. (2022a). Clock as a Phenomenon of Technoculture and Philosophical Metaphor. *Scientific Knowledge: Methodology and Technology*, 1(49), 43-48. DOI: 10.24195/sk1561-1264/2022-1-7
- Skovoroda, H. (2003). *Selected Works in Ukrainian Translations*. Kharkiv: Vesta: Ranok.
- Smith, M. K. (2002). Howard Gardner and Multiple Intelligences. *The Encyclopedia of Informal Education*. Retrieved from <http://www.infed.org/thinkers/gardner.htm>
- Zamyatin, E. I. (1989). *We: Novel, Short Stories, Plays, Articles and Memoirs*. Chisinau: Lit. artistry.
- Zaritskaya, V. V. (2014). The Emotional Intelligence as Part of Readiness of the Person for the Professional Activity. *Bulletin of Kharkiv University named after H.S. Skovoroda*, 49, 42-51.

Human Cognition of the World in the Prism of the Specifics of its Perception

UDC: 165.12:159.955

DOI: <https://doi.org/10.15421/172316>**Tishko Liliya****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1979-9495>, tishko.l.v@dsau.dp.ua
Dnipro State Agrarian and Economic University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The purpose of the article is to study the possibilities of human cognition of the world in the prism of the specifics of its perception. **Relevance.** Since cognition of the external world through the prism of the internal picture of life is the basis for the formation of a person's worldview, everyone perceives what is happening through their own personal filter. Each of us has a specific spiritual comprehension and experience of the existing world of things and objects, the social environment in the form of feelings, perceptions, emotions that form the corresponding worldview. As a result, everyone experiences the world in their own way, thus building their lives and relationships with others in it. The relevance of the article is to clarify these points and to aim for deeper and more critical thinking, realizing that everyone's perception is not far from objective. This will help to avoid many misunderstandings and conflicts that constantly arise in society. **Results.** It is noted that in the search for an answer to the eternal question of cognition of the world, two possible alternatives to its perception and awareness are outlined. First, the world is as we perceive it. Second, the world is as it appears to our minds. Thus, rationalist philosophers believe that the preconditions for human cognition are inherent in human consciousness. On the other hand, empiricist philosophers tend to believe that all knowledge of the world is derived from sensations. In the context of philosophical science, it is appropriate to distinguish between subjective and objective reality. Against this background, philosophers have always sought a common language and common perspectives, despite the fact that there are many "subjective worlds" and they are sometimes quite distant from each other. The author emphasizes the importance of criticality in understanding the world around us. It is noted that critical thinking contributes to the development of models for understanding the environment and, accordingly, forms appropriate models of behavior that contribute to the formation of a democratic society. **Conclusions.** It has been determined that human cognition of the world through the specifics of its perception is a kind of spiritual prism through which he or she passes, refracts his or her intellectual and spiritual inquiries, comprehends and experiences everything that exists and thus realizes his or her own human essence. It has been found that the world in which our life flows is an alloy of the subjective and the objective, of what depends on us and what does not depend on us at all, and this complex dialectic is each time specifically considered by philosophy at a new level and in a new historical situation. At the same time, the highest wisdom in cognition of the surrounding reality is to subject everything to critical analysis and to be able to think on a large scale.

Keywords: cognition, objective reality, subjective reality, worldview, perception

Пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею

Тішко Лілія**Дніпровський державний аграрно-економічний університет (Дніпро, Україна)**

Анотація

Мета статті полягає у дослідженні можливостей пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею. **Актуальність.** Так як пізнання зовнішнього світу крізь призму внутрішньої картини життя лежить в основі формування світогляду людини, кожен сприймає те, що відбувається через свій особистий фільтр. Кожен з нас має притаманне лише йому, специфічне духовне осмислення і переживання наявного світу речей і предметів, суспільного середовища у формі відчуттів, уявлень, емоцій, котрі формують відповідне світосприйняття. У результаті всі відчують світ по-своєму, будуючи у такий спосіб своє життя та відносини з іншими в ньому. Актуальність статті полягає в тому, щоб прояснити ці моменти і націлити на більш глибоке та критичне мислення, розуміючи, що сприйняття кожного не є далеко об'єктивним. Це допоможе уникнути багатьох непорозумінь та конфліктних ситуацій, що повсякчас виникають у суспільстві. **Результати.** Зазначено, що у пошуках відповіді на вічне питання пізнання світу окреслюються дві можливі альтернативи його сприйняття та усвідомлення. По-перше, світ є таким, яким ми його відчуваємо. По-друге, світ є таким, яким він вимальовується нашому розумові. Так, філософи раціоналістичного спрямування вважають, що передумови людського пізнання закладені у людській свідомості. Натомість філософи емпіричного спрямування схильні дотримуватись думки, що все знання про світ ми одержуємо саме з відчуттів. У контексті філософської науки доречно виділяти суб'єктивну та об'єктивну реальність. На фоні цього у всі часи філософи шукають спільну мову та спільні ракурси бачення, незважаючи на те, що "суб'єктивних світів" насправді багато і вони інколи досить далекі один від одного. Акцентується увага на важливості критичності у пізнанні довколишнього світу. Зазначено, що критичне мислення сприяє виробленню моделей для розуміння оточуючого середовища та співвідносно цього формує відповідні моделі поведінки, що сприяють формуванню демократичного суспільства. **Висновки.** Визначено, що пізнання світу людиною крізь специфіку його сприйняття нею є тією своєрідною духовною призмою, крізь яку вона пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче і у такий спосіб реалізує власну людську сутність. Виявлено, що світ, у якому плине наше життя – це сплав суб'єктивного й об'єктивного, того, що залежить і того, що зовсім не залежить від нас, і ця складна діалектика кожен раз конкретно розглядається філософією на новому рівні і в новій історичній ситуації. При цьому вищою мудрістю у пізнанні навколишнього дійсності є піддавати все критичному аналізу та вміти мислити масштабно.

Ключові слова: пізнання, об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, світогляд, сприйняття

Вступ.

Пізнання світу на всіх етапах розвитку філософської думки належало до кола найактуальніших проблем у формі питання про досяжність об'єктивності його сприйняття. У цілому пізнання зовнішнього світу крізь призму внутрішньої картини життя лежить в основі формування світогляду людини. Кожен сприймає те, що відбувається через свій фільтр, отримуючи у результаті власну картинку про світ. Тому яким саме він буде – дружнім чи ворожим, простим чи заставленим обмеженнями, несправедливим чи гуманним – кожен з нас відчуває світ по-своєму, будуючи у такий спосіб своє життя та відносини з іншими в ньому.

Мета статті полягає у дослідженні можливостей пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею.

У контексті філософської науки є доцільним виділяти суб'єктивну та об'єктивну реальність. Так, суб'єктивна реальність – чуттєве сприйняття та раціональне осмислення дійсності людиною. Натомість об'єктивна реальність – це те, що існує поза сприйняттям свідомістю людини та незалежно від нього.

Уже у філософії Давньої Греції можна побачити осмислення метафізичної природи об'єктивної реальності. Так, Анаксимандр одним із перших усвідомив неможливість однозначної визначеності об'єктивної реальності у термінах людського сприйняття, що наблизило філософа до визначення концепції апейрона, кількісно і якісно не визначеного першопочатку всього сущого. Платон взагалі прийшов до висновку, що найбільша реальність полягає не у фізичних об'єктах, а у тому, що він називає формами, або ідеями. Протилежний підхід застосував Аристотель, визначаючи звичайні об'єкти чуттєвого досвіду як найоб'єктивнішу реальність – «первинну субстанцію» (Мельник, 2022). Форми речей він називав «вторинною субстанцією», проте форми – це сутності речей, тому об'єктивне знання для Аристотеля – це знання про форми. У річичі неоплатонічної традиції мислителі Середньовіччя використовували «об'єктивне» та «суб'єктивне» у значеннях, які є точно протилежними тим, що вживають нині. Так, представник номіналізму англійський філософ В. Оккам стверджував, що універсалії – це «не щось реальне, що має суб'єктивне буття або в душі (розумі), або поза душею (розумом)» (Мельник, 2022). Натомість воно має лише об'єктивне буття у душі (розумі), а це свого роду ментальна картина, що є наявною в об'єктивному бутті, подібно до того, що зовнішня річ вимальовується в суб'єктивному бутті».

У парадигмі філософії Нового часу поняття об'єктивної та суб'єктивної реальності поступово наближаються до змісту, близького до сучасного їх розуміння. Цю еволюцію характерно репрезентує

французький філософ Рене Декарт: суб'єктивна реальність краще нам відома, ніж об'єктивна реальність, але знання про об'єктивну реальність є так само фундаментальним, як знання про власну суб'єктивну реальність. Англійський філософ Джон Локк стверджував, що деякі з наших суб'єктивних вражень не відповідають жодній об'єктивній реальності.

Розрив між об'єктивним та суб'єктивним сприйняттям реальності довів до логічного завершення відомий німецький мислитель Іммануїл Кант. Так, у його теорії «річ у собі» означає чисту об'єктивність, тобто – об'єкт, яким він є сам по собі, незалежно від будь-якого суб'єктивного його сприйняття. Людина не може нічого, крім того, що вона існує, знати про справжню природу «речі в собі». Тому наукове знання, за його теорією, – це знання про природу речей, якими вони нам уявляються через чуттєвість, а не такими, якими вони є самі по собі. Таким чином, зміст поняття «об'єктивна реальність» гранично звужується аж до повної втрати смислу у наступних філософських підходах. Так, за формулюванням німецького філософа Йогана Фіхте, об'єктивність «речей у собі» є не більше ніж стан нашої свідомості, по суті – ілюзія. Вона постає з властивості нашого мислення сприймати предмети як незалежні від свідомості.

На основі нової наукової картини світу філософи ХХ ст. вже по-іншому осмислювали сутність об'єктивного та суб'єктивного сприйняття. Так, Жан-Поль Сартр принципово відмовився від філософування з приводу об'єктивної реальності, декларувавши суб'єктивність як перший принцип екзистенціалізму (Мельник, 2022). Він визначав реальність, якою займається екзистенціальна філософія, як єдине буття, у якому існування передуює сутності; буття, що існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям – і цим буттям є людина, людська реальність. Людина є не лише такою, якою себе уявляє, але й такою, якою вона хоче стати і, зрештою, вона є лише такою, якою сама себе відчуває.

Сучасна історіографія вивчення питання пізнання світу у тих чи інших аспектах представлена дослідженнями С. Терно (2008), М. Гальченко (2017), А. Кравченко (2017), В. Мельник (2022) та ін.

Результати дослідження.

Наразі суспільство перебуває у безперервному процесі змін, що породжують багато важливих питань. Відповіді на ці питання для багатьох людей стають викликом для існуючого сприйняття світу. Кожен з нас має притаманне лише йому, специфічне духовне осмислення і переживання наявного світу речей і предметів, суспільного середовища у формі відчуттів, уявлень, емоцій, котрі формують відповідне світосприйняття. Все ж варто пам'ятати, що особливості нашого сприйняття можуть стати як

можливістю у переході до глибинних трансформацій та усвідомленості свого буття, так і перешкодою, що позбавляє людину переходу до якісних змін життя і робить її рабом існуючої системи.

Так чи інакше, екологія нашого мислення є серйозним викликом XXI ст. Тому спроможність аналізувати своє мислення та ментальні моделі, які у ньому формуються, дозволяє визначати якість життя у цілому. Тож спробуємо простежити як це відбувається.

Спочатку ми отримуємо певну інформацію ззовні. Це, власне, те що ми бачимо, чуємо або за чим спостерігаємо. Цій інформації кожен надає сенсу відповідно власних цінностей та бачень. У результаті формуються деякі припущення та відповідні висновки, які лежать в основі думок і впливають на наші дії. Важливо те, що ці висновки та судження підсилюють вже існуючі ментальні моделі або – якщо бути більш зрозумілим – те, як ми сприймаємо світ. На жаль, вони рідко ставляться під сумнів. У результаті – кожен продовжує жити у своєму суб'єктивному вимірі буття, вважаючи його об'єктивним. З цього якраз і починається найважливіше.

Виходить, якщо реальність відповідає нашому баченню, то ми оцінюємо її позитивно, якщо ні – негативно. Але буває так, що ми можемо виносити цілком помилкові вердикти, бо насправді сприйняття навколишньої дійсності є суто суб'єктивним. І те, що нам здається схвальним, правильним чи зразковим, для іншої людини буде неприйнятним. Або ж ми можемо зробити дещо помилкове припущення щодо певної ситуації чи обставин і відносно цього вибудувати свою стратегію поведінки на хибній думці, яка й стає нашою реальністю.

Доречно пригадати вчення про ідоли (хибні уявлення, омані) англійського філософа Френсиса Бекона, що вдало пояснює суб'єктивність сприйняття світу в силу специфіки органів чуття, різності людей за їх смаками, авторитетами, вихованням, поглядами чи дезорієнтацією у пошуку істини через невдалий вибір слів, які можуть сприйматися абсолютно по-різному (Абашнік, 2021). Наприклад, у догматичних суспільствах, де життя вирує в межах давно прописаних шаблонів, відсутнє будь-яке чітке розуміння наявності хибних оман, про які говорив Ф. Бекон. А це, у свою чергу, прямо і безпосередньо впливає на життя людини, що стає нестерпним. Такими людьми дуже легко маніпулювати, використовувати їх у своїх цілях, одним словом – робити рабами системи. Такі люди слухняно виконують усі розпорядження свого керівництва на роботі чи накази голови держави. Їх швидко можна переконати в істинності якихсь ідей і повести за собою.

Варто пам'ятати, що все ж природно люди схильні до логічного сприйняття світу. Але логічні висновки не завжди є однозначними і точними. А це, у свою чергу, породжує непорозуміння та навіть конфлікти.

Ще варто відзначити й те, що здебільшого люди переконані у правильності та об'єктивності своєї оцінки на рахунок тієї чи іншої ситуації, обставин чи подій. Але така об'єктивність є суб'єктивною та односторонньою. З точки зору філософського розуміння світу, ніщо не є об'єктивним, тому важливо сприймати все довкола різнобічно, розглядаючи з різних точок зору та ракурсів.

У цілому одвічне питання пізнання світу цікавить не одне покоління мислителів. У якості відповіді на це питання окреслюються дві можливі альтернативи його сприйняття та усвідомлення. По-перше, світ є таким, яким ми його відчуємо. По-друге, світ є таким, яким він вимальовується нашому розумові. Так, філософи раціоналістичного спрямування вважають, що передумови людського пізнання закладені у людській свідомості. Натомість філософи емпіричного спрямування схильні дотримуватись думки, що все знання про світ ми одержуємо саме з відчуттів.

На думку відомого німецького філософа Іммануїла Канта і раціоналісти, і емпірики мали рацію, але при цьому і помилялися водночас. «Раціоналісти далеко пішли, приписуючи надто велику увагу ролі розуму, – говорить німецький класик, – а емпірики надто однобічно надавали значення чуттєвому досвіду» (Гордер, 2019, с. 334). Кант вважав, що і відчуття, і розум важливі у пізнанні світу.

Натомість яскравий представник емпіризму Давид Юм відштовхується від того, що наш розум при сприйнятті світу оперує лише зі змістом наших відчуттів, а не з тим, що їх викликає, – це і є основний принцип юмівського агностицизму, тобто скептичного ставлення до можливості об'єктивного пізнання. «Хоча здається, – писав Юм, – що наше мислення має необмежену свободу, ми з'ясовуємо при більш близькому знайомстві, що воно, власне, обмежене досить вузькими межами і що вся ця творча сила духу є не більше ніж здатність складати, перекладати, збільшувати або зменшувати матеріал, який нам постачають почуття та досвід» (Гордер, 2019, с. 336).

І. Кант погоджується з філософами емпіриками, що наші знання про світ ми одержуємо зі свого чуттєвого досвіду. Але попри це, все ж він є затятим прибічником раціоналістичного світосприйняття, суть якого полягає у тому, що наш розум також має важливі властивості, які визначають наше сприйняття навколишньої дійсності і впливають на увесь наш досвід. Незалежно від того, що людина бачить, вона сприймає усі явища, процеси під своїм власним кутом зору. І таке сприйняття формується насамперед властивостями нашого розуму, а не довколишнього світу.

Влучним прикладом цього є споглядання людей крізь кільця рожевих окулярів, що фіксують суто суб'єктивне сприйняття дійсності. Логічно, що саме від окулярів залежатиме те, як ми будемо бачити.

Адже ясно, що ніхто не скаже, нібито світ рожевий тільки тому, що ми його так сприймаємо!

Людська свідомість при сприйнятті навколишньої дійсності формує всі зовнішні чуттєві враження, тобто формує світосприйняття людей. Це можна порівняти із наповненням скляної посудини водою, що «вкладається» відповідно до форми самої ж посудини. Так само і чуттєві враження формуються згідно з нашими «формами світобачення».

Частково І. Кант погоджується навіть з філософом емпіричного напрямку Д. Юмом у розумінні того, що ми не можемо впевнено стверджувати, яким є світ «сам у собі». Натомість ми з певністю знаємо, яким цей світ є «для мене», а отже, і для всіх людей. Саме розмежування понять «річ у собі» та «річ для мене» є важливим досягненням І. Канта. Так, ніхто з певністю не зможе дізнатися якими є «речі у собі». Ми маємо змогу говорити лише про те, якими вони нам здаються.

За І. Кантом, вплив на світосприйняття людини мають два чинники (Кант, 2000). Один з них – зовнішні умови, про які нічого не відомо, доки не буде чуттєвого досвіду. Це пізнавальний матеріал. Інший – внутрішні умови, що закладені у самій людині. Саме завдяки їм ми сприймаємо явища у часі та просторі.

У такий спосіб легко переконалися у тому, наскільки все-таки складно зрозуміти не те, що когось або щось, а, власне, навіть самого себе. І, мусимо зізнатися, з цим складно не погодитись.

Виходячи з вище сказаного необхідно ще зробити акцент на важливості критичності у пізнанні довколишнього світу (Кравченко, 2017). Критичне мислення сприяє виробленню моделей для розуміння оточуючого середовища та співвідносно цього формує відповідні моделі поведінки. Крім того, варто враховувати, що критичне мислення є вагомим чинником існування та формування демократичного суспільства, оскільки у демократичному суспільстві на перше місце виходить здібність та готовність оцінювати ситуацію критично.

Антиподом критичного мислення виступає догматичне мислення, що є неабиякою перепорою об'єктивного світосприйняття. Догматичному мисленню притаманна відсутність критики та сумнівів, консерватизм, сліпа віра в авторитети. Натомість для критичного мислення характерна відкритість для сумнівів (пошук та усвідомлення суперечностей), самостійність та гнучкість (пошук нової інформації), знаходження доказів та перевірка обґрунтованості будь-яких знань. Це важливе вміння людей ХХІ ст. без якого неможливо бути ефективним. Передусім під критичним мисленням мають на увазі процес оцінювання якогось фрагменту реальності, наслідком чого є оцінювальне судження (оцінка). Така оцінка завжди виводиться відповідно до певної системи цінностей (ідеалів, стандартів, критеріїв). Тому об'єктивність оцінювального судження залежить від багатьох чинників: перевірки фактичної

точності та логічної послідовності; розгляду контексту; можливих альтернатив.

Прерогативою критичного мислення є вміння працювати з інформаційним потоком у різних галузях знань, що постійно зростають та оновлюються, вміння висловлювати свої думки ясно, упевнено і коректно; вправно виробляти власну думку на основі осмислення різного досвіду, ідей та уявлень; вміння вирішувати проблеми; здатність вибудовувати конструктивні взаємини з іншими людьми.

Висновки.

Отже, пізнання світу людиною крізь специфіку його сприйняття нею є тією своєрідною духовною призмою, крізь яку вона пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче і у такий спосіб реалізує власну людську сутність.

Філософи, бажаючи зрозуміти світ, одночасно стараються розібратися у тому, чи можемо ми сприймати світ об'єктивно, чи, навпроти, – будь-яка наша зверненість до світу є поглядом через спотворюючі окуляри потреб і пристрастей? Так, Іммануїл Кант висунув ідею про те, що простір та час, через які ми сприймаємо світ, є лише способом нашого людського бачення і який світ “сам по собі” – зовсім невідомо. Це позиція агностицизму (вчення про неможливість осягнення сутності дійсності). Філософи-прагматисти навпроти вважають, що головне – отримувати практичні результати, а що там насправді – зовсім не важливо. Однак, більшість філософів не погоджуються з такою відмовою від пізнання. Якщо і не пробитися до реальності “самої по собі”, то, принаймні, слід виробити єдину точку зору на те, яким світ нам уявляється.

У західній філософії домінують і сперечаються між собою два основних підходи. Згідно з першим, жодних спільних точок зору на світ взагалі бути не може. Кожна людина, у тому числі філософи, ніби живуть у власному світі та не мають виходу до своїх “братів по розуму”. Проте більш прийнятним видається другий підхід, згідно з яким можливе взаєморозуміння між людьми, а отже, і формування єдиних, загальнозначимих уявлень про те, що таке світ і людина. Як би там не було, філософи шукають спільну мову, спільні ракурси бачення, незважаючи на те, що “суб'єктивних світів” справді багато і вони інколи досить далекі один від одного.

Щоб не впадати у крайнощі, а дотримуватися давнього мудрого принципу “золотої середини”, можна сказати, що світ, у якому плине наше життя – це сплав суб'єктивного й об'єктивного, того, що залежить і того, що зовсім не залежить від нас, і ця складна діалектика кожен раз конкретно розглядається філософією на новому рівні і в новій історичній ситуації. При цьому вищою мудрістю у пізнанні навколишнього дійсності є піддавати все критичному аналізу та вміти мислити масштабно.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абашнік, В. (2021). Френсіс Бекон у Харківській університетській філософії. *Новий органон (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції*, (18-19 грудня, 2021) (с. 5-13). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.
- Гальченко, М. (2017). Мислення як ресурс творення соціокультурної реальності. *Нова парадигма*, 132, 25-33.
- Гордер, Ю. (2019). *Світ Софії. Роман про історію філософії*. (Переклад з норвезької Н. Іваничук). Львів: Літопис.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. (Переклад з німецької І. Бурковського). Київ: Юніверс.
- Кравченко, А. (2017). Мислення як фактор становлення сучасної особистості: філософсько-освітній аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, (71), 52-57.
- Мельник, В. (2022). Об'єктивна реальність. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з <https://esu.com.ua/article-74578>
- Пилипишин, П. (2021). Індивідуалістична концепція у філософії права Френсіса Бекона. *Теорія держави і права*, (3), 212-215.
- Сартр, Жан-Поль. (2002). У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 565-742). Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис.
- Соммер, Д. (2018). *Мораль ХХІ століття*. Москва: Кодекс.
- Терно, С. (2008). Суспільні відносини. *Громадянська освіта: Теорія і методика навчання* (с. 25-30). Київ: ЕТНА-1.
- Філософський зміст світоглядної орієнтації людини*. (2010). Відновлено з <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13100/>
- Фромм, Э. (2018). *Бегство от свободы*. (Пер. с англ. А. Александрова). Москва: АСТ.

REFERENCES

- Abashnik, V. (2021). Francis Bacon in Kharkiv University Philosophy. *The New Organon (1620) and University Philosophy. On the 400th anniversary of the publication of Francis Bacon's treatise "The New Organon". Materials of the international scientific conference*, (December 18-19, 2020) (pp. 5-13). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
- Fromm, E. (2018). *Escape from Freedom*. (Translated from english by A. Aleksandrov). M.: AST.
- Halchenko, M. (2017). Thinking as a Resource for Creating Socio-Cultural Reality. *A New Paradigm*, 132, 25-33.
- Horder, Yu. (2019). *The World of Sophia*. (Translated from the Norwegian by N. Ivanychuk). Lviv: Litopys.
- Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason*. (Translated from the German by I. Burkovsky). Kyiv: Universe.
- Kravchenko, A. (2017). Thinking as a Factor in the Formation of a Modern Personality: Philosophical and Educational Aspect. *Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy*, 71, 52-57.
- Melnyk, V. (2022). Objective Reality. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. K.: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-74578>
- Pylypyshyn, P. (2021). The Individualistic Concept in the Philosophy of Law by Francis Bacon. *Theory of State and Law*, (3), 212-215
- Sartre, Jean-Paul. (2002). In V. I. Shinkaruk (Ed.), *Philosophical Encyclopedic Dictionary* (pp. 565-742). Kyiv: Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine: Abris.
- Sommer, D. (2018). *Morality 21st Century*. Moscow: Codex.
- Terno, S. (2008). Social Relations. *Civic Education: Theory and Methods of Teaching* (pp. 25-30). Kyiv: ETNA-1.
- The Philosophical Content of a Person's Worldview Orientation*. (2010). Retrieved from: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13100/>

Problems of the Formation of Ukrainian Cultural Identity in the Conditions of War

UDC: 130.2:316.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>**Yaremchuk Serhii¹**Dr.Sc., Assoc. Prof., <http://orcid.org/0000-0003-2216-8026>, serg.doc.cv@gmail.com**Dyjak Vadym²**Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1477-5803>, vadimd09@gmail.com**Tushko Klavdiia²**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7684-5622>, kltushko@ukr.net¹*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)*²*National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract

The **topicality** of the article is due to the fact that the current war between Russia and Ukraine is a war of identities. At the same time, Russia aims to destroy Ukrainian identity per se. Cultural identity is considered by the authors as a multifaceted concept that includes personal choices in various areas. For this reason, it can be considered the foundation of other types of identities. The **purpose** of our research is comprehension of the specifics of Ukrainian cultural identity in the conditions of the 2014-2023 war. **Results.** The study consists of two parts, in which transformations of Ukrainian identity are considered both inside the country and outside its borders. **Conclusions.** It was found that previously a large part of Ukrainian society had a blurred, unpaid or delayed identity. The impact of an out-and-out warfare on the transformation of the identity of Ukrainians, who are transitioning to an "achieved identity" with awareness of their own values and ways of realizing them, is assessed. The authors emphasize that within the country it is important to avoid the fragmentation of society, the division into «Friend or Foe» (for example, when all Russian-speaking Ukrainians or believers of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) are declared enemies, etc.). At the same time, it is necessary to strive not for the homogenization of identity within society, however for the development of a common axiological scale for all its members. Thanks to common values, different identities will be able to coexist harmoniously in society, without xenophobia. It was found that the biggest challenge for those Ukrainians who emigrated could be complete assimilation or ghettoization. In the first case, Ukrainians will lose their own cultural identity, they will cease to be Ukrainians. In the second case, they will not be able to integrate into another socio-cultural space at all, which will make it difficult or impossible for them to live abroad. It was revealed that partial assimilation can be a way to overcome these difficulties, which will allow to preserve one's own cultural identity while partially integrating into another socio-cultural environment.

Keywords: identity, cultural identity, values, language, religion, myth, society, personality, war, Ukraine

Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни

Яремчук Сергій¹, Дияк Вадим², Тушко Клавдія²¹*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)*²*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна)*

Анотація

Актуальність статті обумовлена тим, що нинішня війна Росії проти України є війною ідентичностей. При цьому Росія ставить собі за мету знищити українську ідентичність як таку. Культурна ідентичність розглядається авторами як багатоаспектне поняття, що включає у себе особистісний вибір у різних сферах, тому її можна вважати фундаментом інших видів ідентичностей. **Метою** нашого дослідження є осмислення специфіки української культурної ідентичності в умовах війни 2014-2023 років. **Результати.** Дослідження складається з двох частин, в яких розглянуто трансформації української ідентичності як всередині країни, так і за її межами. **Висновки.** З'ясовано, що раніше великій частині українського суспільства була притаманна розмита, неоплачена або відстрочена ідентичність. Оцінено вплив повномасштабної війни на трансформування ідентичності українців, які переходять до «досягнутої ідентичності», з усвідомленням власних цінностей і шляхів їх реалізації. Авторами акцентовано, що всередині країни важливо уникнути фрагментації суспільства, поділу на Своїх і Чужих (коли ворогами проголошуються, наприклад, усі російськомовні українці чи віряни Української Православної церкви (Московського Патріархату) тощо). При цьому потрібно прагнути не до гомогенізації ідентичності всередині соціуму, а до вироблення спільної аксіологічної шкали. Завдяки спільним цінностям у суспільстві зможуть гармонійно співіснувати різні ідентичності, без ксенофобії. З'ясовано, що найбільшим викликом для тих українців, які емігрували, може стати повна асиміляція або геттоїзація. У першому випадку українці втратять власну культурну ідентичність, перестануть бути українцями. У другому випадку вони взагалі не зможуть інтегруватися в інший соціокультурний простір, що ускладнить або унеможливить їхнє проживання за кордоном. Виявлено, що шляхом подолання цих складнощів може бути часткова асиміляція, яка дозволить зберегти власну культурну ідентичність при частковій інтеграції в інше соціокультурне середовище.

Ключові слова: ідентичність, культурна ідентичність, цінності, мова, релігія, міф, суспільство, особистість, війна, Україна

Вступ. Відчуття своєї приналежності до українства – одна зі споконвічних проблем для краю, який протягом століть, втративши свою державність, був насильно колонізований чужинськими імперіями до такого ступеню, що часом добровільно цурався навіть власної мови, цієї первинної ознаки національної самоідентифікації. Українство платило та платить за свою національну самоідентифікацію найвагомішою валютою – людськими життями. Тому питання ідентичності нині – одне з ключових для українського суспільства. Це цілком зрозуміло – адже дискурс ідентичності завжди набуває особливої гостроти, коли суспільство перебуває у точці біфуркації, постає перед новими викликами. Ситуація з новою силою привернула увагу вже у 2014 році, після початку російсько-української війни, але зараз, в ході повномасштабного вторгнення 2022-го року, стала наріжним каменем для українського суспільства, яке продовжує осмислювати, що значить «бути українцем». Більше того, стало очевидним, що «це екзистенціальна і світоглядна війна – війна не просто за інтереси чи потреби, а за цінності та ідентичність» (Пирожков, & Хамітов, 2022, с. 46), оскільки головною метою росії у цій війні є зміна ідентичності українських громадян (Степико, & Черненко, 2017, с. 178).

Потрібно констатувати, що за класифікацією ідентичностей, поданою в класичній праці Е. Еріксона, доволі великій кількості українців до повномасштабної агресії росії 2022-го року була притаманна розмита, неоплачена або відстрочена ідентичність (Ericson, 1994). Зазвичай ці типи ідентичностей притаманні молоді, яка перебуває у пошуках себе або копіює шаблони інших (т. зв. «неоплачена ідентичність»). Ймовірно, це свідчить і про певну інфантильність українського суспільства, яке лише зараз переходить до «досягнутої ідентичності», з усвідомленням власних цінностей і шляхів їх реалізації. Саме повномасштабне вторгнення недвозначно продемонструвало, що відкладати ціннісний вибір далі стало неможливим, і сам «факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей, і ціннісне резюме ідентичності уявилося напрочуд очевидно» (Костенко, 2022, с. 7).

Війна завжди користується чорно-білою палітрою, без півтонів, що ми й спостерігаємо зараз. Утім, якщо ми прагнемо залишитися в лоні жаданого європеїзму, важливо провести лінії щодо розмежування Свій-Чужий точно й непомилково. Щодо цілковитого морального відсторонення від агресорів, то тут усе зрозуміло, і в суспільстві панує єдність, але всередині соціуму починається поляризація, яка може бути небезпечною. Якщо на зміну консолідації нашого українського суспільства, яку ми виразно спостерігали у перші місяці війни, прийде його внутрішня поляризація, поділ на Своїх і Чужих, пошук внутрішніх ворогів, то це може бути

фатальним вироком. Саме тому дослідження проблем формування української культурної ідентичності в умовах війни є вкрай актуальним.

Аналіз попередніх публікацій. За останні роки виникла велика кількість наукових розвідок, присвячених українській ідентичності, але вони в основному присвячені теоретичним аспектам концепту «ідентичність», її національній складовій і тому подібним теоретизуванням. Утім, навіть чітке теоретичне розуміння сутності національної ідентичності не є таким вже однозначним. Так, П. Горінов і Р. Драпушко пишуть, що «український народ об'єднався та сформував спільну національну ідентичність, об'єднану навколо таких маркерів, як: спротив ворогу, взаємодопомога, волонтерство, жертвовність, національні символи, традиції, національна мова, єдине розуміння та ставлення до основних політичних партій і осіб, які ще недавно мали суперечливе сприйняття в українському суспільстві» (Горінов, & Драпушко, 2022, с. 26). До ознак національної ідентичності тут зараховано дуже різноманітні маркери: напевно, наприклад, жертвовність та взаємодопомога можуть виступати специфічними рисами національної ідентичності, як і об'єднання навколо «основних політичних партій». Деякі міркування з цього приводу можна знайти у публікаціях, присвячених соціальній ідентичності (Богайчук, 2018), ідентичності у «культурному досвіді пандемії та війни» (Костенко, 2022) і соціопитуваннях. Так, в опитуваннях, які проводяться Київським міжнародним інститутом соціології, нерідко пов'язуються поняття ідентичності, мови та нації, про що свідчить, наприклад, одне з останніх таких опитувань – «Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го», проведених у грудні 2022 року (Мова та ідентичність, 2023). Звісно, мова та національність багато в чому впливають на ідентичність, але, з нашої точки зору, це лише деякі, нехай і вкрай важливі, складники культурної ідентичності, які не можуть стати основним фокусом уваги дослідників. На цьому тлі вирізняються концептуальні рефлексії про кардинальні відмінності між киево-руською та московсько-російською ідентичностями, перша з яких орієнтована на цінності свободи та самореалізації, а друга – на самопожертву заради імперської держави, пишуть С. Пирожков і Н. Хамітов (Пирожков, & Хамітов, 2022, с. 40). Корисні спостереження й ідеї містяться у монографії польської вченої О. Гнатюк; цю монографію якраз і присвячено проблемам української ідентичності (або тожсамості – термін, вдало уживаний дослідницею). Вона зазначає, наприклад, що національна та культурна ідентичності не тотожні, і є важливими складовими колективної ідентичності (Гнатюк, 2005, с. 50-59). Н. Кривда та С. Сторожук пишуть, що «культурна ідентичність є основою усіх інших форм ідентичності» (Кривда, 2018, с. 61), і з цим важко не погодитися.

Однак генералізуючих досліджень, присвячених культурній ідентичності в умовах війни, поки що немає, хоча це питання на очах набуває статусу екзистенційної проблеми, розгорнутої на тлі концептів свободи, відповідальності, цінностей та цивілізаційного вибору.

Метою нашого дослідження є осмислення специфіки української культурної ідентичності в умовах війни 2014-2023 років.

Методологію дослідження складатимуть наступні методи, які ми використали для аналізу трансформації ідеї ідентичності українства в умовах війни: генетичний – при висвітленні історичного розвитку культурної ідентифікації; структурний – в науковому описі внутрішньої структури ідентичності та динаміки її функціонування; культурно-історичний – при розгляді контексту її формування.

Результати дослідження. У фокусі нашої уваги знаходиться культурна ідентичність, яка фундаментально визначає аксіологію особистості, її світосприйняття, стиль мислення, комунікацію з іншими й суспільне самовизначення. При цьому ми розглядаємо феномен культури у максимально широкому значенні – як такий, що включає у себе не лише звичний для багатьох мистецько-естетичний дискурс, а й те, що його глибинно зумовлює, а саме – релігію, політику, освіту тощо.

Українська самоідентифікація нині постає перед подвійним викликом: з одного боку, це кристалізація ідентичності у межах нашої країни, з іншого – пошук демаркаційних ліній для трансформації (і збереження) ідентичності тих, хто змушений був залишити межі України. Отже, наше дослідження структурно складатиметься з двох частин – українська ідентичність в Україні та українська ідентичність поза межами України.

Українська ідентичність в Україні. Не можна сказати, що питання про українську ідентичність поставила війна, правильніше було би сказати – вона гранично загострила це питання. І нині саме у сфері культури йдуть найзапекліші дискусії щодо меж припустимого та неприпустимого, бажаного й небажаного у цій сфері, де синхронно загострилися з надзвичайною інтенсивністю не лише політичні, але й релігійні, мовні, науково-освітні та літературно-мистецькі контексти.

Ідентичність – це насамперед система цінностей, й ідентичність сучасного українця – усе ж таки не стільки національність, етнічне коріння, а саме аксіологія. Абсолютно «щирий українець» може, наприклад, носити грецьке прізвище Фаріон, російське прізвище Портніков або навіть юдейське Зісельман, що, безперечно, свідчить про «чужорідну генетику», але жодним чином не вилучає носія такого прізвища за межі політичного українства. Отож «основним завданням зміцнення національної ідентичності та консолідації української нації є ціннісна українізація

суспільства, що ґрунтується на мовних та культурних цінностях української нації» (Степико, & Черненко, 2017, с. 182). Взагалі культурна ідентифікація – це завжди не про етнос чи місце проживання на першому місці, а про культурний вибір, який робить конкретна людина чи людська спільнота. І незмінно також – про культурну пам'ять та її осмислення.

Культурна ідентифікація не прив'язана автоматично до етносу, але – до нашого культурного вибору. Чому таким нагальним і болючим стало питання про ужиття російської мови? Тому що мова не може існувати у порожнечі, вона є критично важливою частиною культури. Знаменита гіпотеза Сепіра-Ворфа говорить нам, що мова не просто визначає вербальну комунікацію, але й структурує наш спосіб мислення, формує специфічний світогляд. Не будемо заглиблюватись у надра лінгвістичних аргументів «за» та «проти» цієї гіпотези, але напевно можна стверджувати, що рідна нам мова визначає не лише коло нашого спілкування, але й той культурний продукт, який ми споживаємо, і ті культурні коди, якими ми користуємося. Очевидно, що російськомовна людина читатиме насамперед російські (принаймні російськомовні) тексти, слухатиме російськомовних співаків тощо. З часів царату русифікатори добре й ґрунтовно попрацювали на цій ниві.

При цьому варто звернути увагу на таку обставину. На заході України з російською мовою значно менше проблем, оскільки в Австро-Угорській імперії, попри всі її внутрішні негаразди, чітко дотримувалися принципу національно-культурної автономії: в офіційному вжитку – тільки німецька мова, а вдома – яка хоче. Існували також Народні Доми – українські, польські, єврейські тощо. Тому фактично тут жителі володіли й рідною, й різними іншими мовами, мовами сусідів і влади, тому що це було вигідно й полегшувало ділове й побутове спілкування. У царській же росії вимагали «говорить на человеческом языке» (тобто російською). Радянська влада дотримувалася цієї традиції, хоча й не так грубо, толеруючи певною мірою, на відміну від сьогоднішніх кремлівських керманців, національні мови й традиції. Але російську як «мову міжнародного спілкування» їм таки значною мірою вдалося насадити. Без того порушилися б господарські, політичні й інші зв'язки між регіонами. Привід цієї колишньої значущості усе ще здатний гіпнотизувати не лише людей старшого покоління, а й ту частку молоді, яка схильна довіряти фольклорним переданням деяких батьків про «золотий вік» совєцької пори, коли нібито жилося сито й безтурботно, не було ані чвар, ані війн, ані розбрату. Архетипи такого роду є варіантом «міфу дитинства» й зазвичай сприймаються з повною довірою, особливо ж недостатньо зрілою свідомістю.

З цієї причини питання про російську мову зараз сприймається так гостро і трагічно. Ніколи

за всю пострадянську історію мовні проблеми так жорстко не розколювали Україну, як зараз. Певна частина людей не може відмовитись від російської мови саме тому, що це стане відмовою від їхньої звичної усталеної ідентичності. Це можна було передбачити, але, на жаль, ніхто не дослуховувався до прогнозів, які робив, наприклад, Дж. Мейс багато років тому, попереджаючи, що недостатнє заохочення українців до відродження рідної мови та толерування мови російської, недостатня увага до осмислення історичної пам'яті своїми наслідками можуть мати сумний результат – втрату національної ідентифікації (Івшина, 2005, с. 238).

Ще один серйозний розлам відбувається по лінії церкви. Ставлення до церкви як суспільної інституції в українців і росіян різне, і цим частково обумовлений конфлікт навколо функціонування Української Православної Церкви Московського Патріархату в Україні. І українці, які є прихожанами храмів УПЦ МП, зазвичай виразно наслідують російські релігійні (і політичні) традиції, попри всі їх заяви, що вони є щирими патріотами України. У росії церква вже багато століть фактично об'єднана з політикою, що є одним зі свідчень відпадання її в ересь філетизму. І не дивно, що російська церква виступає одним з інструментів зовнішньої політики країни-агресора, намагаючись насаджувати тут «православно-імперський імператив» (Филипчук, 2015, с. 214). Прагнучи порозумітися з Вічністю, російськомовна людина охоче ходитиме до тієї церкви, де пояснюють Святе Письмо з дитинства зрозумілою для неї мовою. Це старе питання, яке виникло зовсім не зараз, але нині набуло неабиякої гостроти. Воно також пов'язано з певною соціальною міфологією, яка стосується не лише отримання Україною Томосу, але сягає навіть Хрещення Русі: для українців ця подія була частиною європейського вибору, а росіяни оцінювали й оцінюють її як вибір спільнослов'янський (Козловець, 2014, с. 131), намагаючись ігнорувати при цьому три найважливіші обставини: 1) Церква в момент Хрещення Русі була єдиною й на Православну та Католицьку ще не поділилася; 2) слов'ян-католиків нині не менше, ніж слов'ян-православних; 3) Московський Патріархат було утворено силоміць і неканонічно, а Томосу Московська Церква й понині, на відміну від ПЦУ, не має; її неймовірні претензії на чільну роль у світовому православ'ї ґрунтуються виключно на агресивному й ірраціональному прагненні домінування.

Мова та релігія – дуже важливі, але не єдині чинники, що формують політико-культурний простір навколо нас. Крім цього, важливими є соціальні міфи, що повинні були би виробляти єдиний погляд нації на ключові моменти її історії – адже актуалізація ідентичності будується на соціокультурному контексті суспільства (Богайчук, 2018, с. 169). Утім, цього нам також бракує. Лінії розламу тут проходять

по багатьох подіях. Наприклад, понині у суспільстві не вщухає дискусія щодо святкування Дня пам'яті та примирення, який повинен був би замінити нав'язаний колись радянському народові День Перемоги, насичений язичницькими за своїм духом мстивістю та непримиренністю. Адже це принципово різні концепції історії й оцінки історичної ролі українства як такого. День Перемоги пов'язаний з концепцією Великої Вітчизняної війни, ключову роль в якій нібито відігравала росія, героями виступали радянські воїни, а українці нерідко поставали зрадниками чи такими собі «людьми з узбіччя». Подібних прикладів розбіжностей у трактуванні соціально-культурних міфів можна знайти багато. Назвемо ще кілька з них: міф про три братніх народи; міф про росію як старшого брата; міф про Крим, який нібито завжди був російським тощо. Навіть нещодавні події, які у суспільній свідомості вже також стали міфами, теж отримують часом антагоністичні трактування: міф про кіборгів, про Небесну сотню тощо. Небезпека посилюється тим, що частина суспільства живе у полоні російського наративу, й інтерпретація цих суспільно-культурних міфів співпадає з російською. Для зміни суспільної свідомості необхідна не лише роз'яснювальна робота, але й певні культурні події, ініціативи, які би формували спільний погляд. Очевидно, це не означає, що суспільство повинно мати уніфікований погляд на всі проблеми, але принаймні його аксіологічна шкала повинна бути єдиною. Іншими словами, потрібно розуміти, що спільного є у наших відмінностях (Rutherford, 2007, p. 59).

Мовне питання набуває нових сенсів у контексті таких важливих складових культури, як наука та освіта. Донині зустрічаються непоодинокі випадки використання російської наукової літератури (навіть за наявності українських перекладів або оригіналів іншими мовами). Звісно, можна сперечатися щодо можливості (необхідності?) звернення до праць російських дослідників, і це багато в чому визначається ситуацією у конкретній науці чи конкретною науковою проблематикою, але точно не може бути двох думок щодо цитування російського перекладу, наприклад, з французької, у той час як є український переклад. Також неприпустимим є рекомендація російськомовної літератури учням/здобувачам вищої освіти як обов'язкової. Ми вже не згадуємо про те, що й понині зустрічаються випадки, коли певні освітні компоненти викладаються російською. Усе це затягує нас назад, у російськомовний культурний простір, в якому деформовано реальні пропорції світового наукового розвитку й насаджується міф про одвічну й невідворотну першість росії в царині науки й освіти, хоча з реальністю це не має нічого спільного, а в учнів/студентів формує відчуття меншовартості українського контенту.

Отже, суспільство повинно будуватися на єдиному ціннісному фундаменті, але це не

означає гомогенізацію ідентичності. Бажання сформувати одну-єдину ідентичність для всіх може бути небезпечним. Заклики до висилки всіх російськомовних чи громадян «неправильного» (не-українського) етнічного походження є у нашому суспільстві тривожними сигналами. І варто враховувати реальні трагічні й криваві результати подібних процесів, які нерідко відбуваються у тих посткомуністичних країнах, де суспільство потенційно тяжіє до тоталітаризму. «Модель гомогенної тожсамости передбачає, що відмінності всередині колективної тожсамости належить визнавати за шкідливі, отже, вони мають підлягати уодностайненню» (Гнатюк, 2005, с. 62), що може призводити у т. ч. до етнічних чисток.

З питанням мови безпосередньо пов'язане і питання перцепції російської культури. Зараз в Україні переважно панує негативізм щодо цієї культури в цілому, якій енергійно протиставляється піднесення української національної культури (що в умовах російсько-української війни цілком зрозуміло). Польська дослідниця Е. Новіцька характеризує ці процеси як контракультурацію (повне відкидання іншої культури) та нативізм (звеличення власної культури) (Nowicka, 1972, s. 21). Якщо під час війни це, певною мірою, зрозуміло й виправдано, то після її завершення нам все одно прийдеться шукати балансу між власною культурою та культурою інших країн (у т. ч. російською), шукати меж толерантності, які виключатимуть ксенофобію.

Українська ідентичність за межами України.

Величезна кількість українців з початком російського повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року змушена була емігрувати за кордон. І якщо спочатку здавалося, що це ненадовго, і невдовзі цим людям можна буде повернутися додому, то нинішня ситуація засвідчує, що українці повинні навчатися жити у нових умовах – і ті, хто залишилися у країні, і ті, хто покинули її межі. Це особливо гостро ставить питання про ідентичність, особливо для тих, хто вимушений залишатися поза межами своєї культурної спільноти. Ідентичність – це фундамент нашої особистості, і тому будь-яка спроба переформатувати її сприймається настільки болісно. Утім, потрапивши за кордон, українці змушені як мінімум модифікувати власну ідентичність, і постає питання про те, як конструювати її у нових умовах, аби не втратити зовсім. І. Біленька цілком слушно пише про пристосування до нового культурного середовища як про певного роду нову соціалізацію особистості, ускладнену тим, що вона відбувається при вже сформованій раніше системі цінностей і світосприйняття (Біленька, 2011, с. 15).

Хоча українці достатньо природно можуть вливатися у європейську спільноту завдяки тим загальним європейським цінностям, які сповідує й почасти вже культивує наш народ, але все одно при зіткненні з іншою культурою виникає стресова

реакція, підсилена тим, що така зміна проживання спричинена вимушеними обставинами і часто не є твоїм власним вибором. Отже, кожний мігрант тою чи іншою мірою відчуває тривогу та невпевненість, переживає культурний шок через зіткнення з новим середовищем, втратою звичних соціокультурних орієнтирів.

І, якщо наприкінці знову повернутися до питання про мову, то саме вона відіграє тут неабияку роль. Вкрай характерно, що якраз мова стає вкрай важливим маркером українців за кордоном. І люди, що називають себе «російськомовними українцями», викликають подив і нерозуміння у поляків, чехів тощо. Це подвійний шок, оскільки, з одного боку, українці повинні вчити мову країни, в якій перебувають, з іншого – їхнє спілкування між собою, якщо воно відбувається за допомогою російської мови, ідентифікує їх за кордоном як росіян, що, у свою чергу, може викликати цілком зрозумілі негативні реакції.

Інтеграція в іншу культуру – непростий процес і в мирний час, а у воєнний – тим більше. У силу вимушеного переселення мігранти нерідко пропускають цей перший етап «медового місяця» – захоплення іншою культурою та її перевагами у порівнянні з власною, який зазвичай переживають люди, що мігрують в іншу країну з власного бажання. Шок зіткнення з іншою культурою з її специфічними стереотипами, правилами, традиціями підсилюється інформаційним і персональним шоком (від «інформаційного перенавантаження», втрати соціальної ролі, звичного кола спілкування тощо) (Winkelman, 1994, p. 123). Це нерідко призводить до геттоїзації – утворення власних більш-менш закритих культурних спільнот, в яких підтримуються стосунки з такими само мігрантами з України. Але це тупиковий шлях, який не дає можливості «вписатися» в нове культурне середовище. Мабуть, більш правильний шлях тут – відмовитися від етноцентричного погляду, виходячи з точки зору «культурного релятивізму», що враховує реалії іншого соціокультурного контексту (Магх, 2001, р. 60). Утім, у сучасних невизначених умовах, коли невідомий період перебування за кордоном і взагалі сама можливість повернення – це має додаткові непрості конотації.

З іншого боку, мігранти, які прагнуть швидко стати частиною нового культурного середовища, можуть бути повністю асимільовані, втративши українську ідентичність. Отже, задачею українства за кордоном зараз є збереження власної ідентичності. Це може бути досягнуто через часткову асиміляцію.

При цьому варто не втрачати з поля зору тієї обставини, що навчатися чужого й при тому свого не цуратися – процес дуже непростий. Адже, скажімо, згідно феноменологічній філософії Е. Гуссерля, соціокультурно-психологічний досвід Чужого зовсім недалеко відстоїть від світу Іншого (Могдалова, &

Фесенко, 2019), і ризики зростання відчуження й непорозуміння в цій ситуації надзвичайно великі. Подолати їх можна лише при наявності й потужної вкоріненості у власній духовній спадщині, й достатній відкритості чужому мовно-культурному досвіду. Ступінь зрілості окремої людини й цілого суспільства перевіряється тут часом у дуже важких випробуваннях. Нинішня відносна внутрішня єдність західного світу в основі своїй зумовлена системою християнських цінностей – нехай вони, в дусі ідей К. Шмітта, нині часто переосмислюються в світсько-політичному ракурсі. І єдність ця випробувана у двох страшних світових війнах та в непростому досвіді холодної війни другої половини XX століття. Наше суспільство й кожен з нас нині знаходиться в типологічно однорідних обставинах.

Висновки. Культурна ідентичність – багатовимірне поняття, динамічна система, що включає у себе визначення особистості у різних сферах: релігії, освіті, науці, особливостях комунікації тощо. У попередні роки війни, з 2014-го, і навіть раніше, за часів Незалежності, великій частині українського суспільства була притаманна розмита, неоплачена або відстрочена ідентичність. Лише після повномасштабного вторгнення українці усвідомлено переходять до «досягнутої ідентичності», з рефлексією над своїми фундаментальними цінностями.

Конструювання української ідентичності в сучасних умовах вимагає уваги до особливостей її трансформації всередині країни та за кордоном. Зауважимо, що в обох ситуаціях культурна ідентифікація не може бути прив'язана виключно до етносу, вона зумовлена культурним вибором.

Всередині країни важливо уникнути фрагментації суспільства, поділу всередині нього на Своїх і Чужих (коли ворогами проголошуються, наприклад, усі російськомовні українці чи віряни Української Православної церкви (Московського Патріархату) тощо). При цьому потрібно прагнути не до гомогенізації ідентичності всередині соціуму, а до вироблення спільної аксіологічної шкали, ґрунтуючись на якій, у суспільстві зможуть гармонійно співіснувати різні ідентичності, що закритим шляхом до ксенофобії.

Для української ідентичності за кордоном важливо не асимілюватися повністю в інокультурне середовище, але й уникати геттоїзації у межах власної культурної спільноти. Шляхом подолання культурного шоку тут може виступати часткова асиміляція, яка дозволить зберегти власну культурну ідентичність при частковій інтеграції в інше соціокультурне середовище. Отже, можна стверджувати, що Україна нині бореться не просто за перемогу у війні, але нарешті чітко окреслює власну культурну ідентичність. Важливу перемогу українством вже здобуто, позаяк тепер у світі не ототожнюється український і російський народи. Варто також зазначити, що остаточне пробудження української національно-культурної самосвідомості перестало бути справою пасіонарної еліти та набуло характеру широкого народного руху.

Перспективним напрямком подальшого розвитку дослідження могло би бути включення його результатів у широкий контекст формування культурних ідентифікацій слов'янства у діахронному та синхронному аспектах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Біленька, І. Г. (2011). «Культурний шок» і адаптація до нової культури. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*, 940(41), 12-16.
- Богайчук, В. Ж. (2018). Соціальна ідентичність в умовах гібридної війни. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 8(322), 167-175.
- Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність*. (пер. з польськ.). К.: Критика.
- Горінов, П., & Драпушко, Р. (2022). Становлення національної ідентичності українців як основа національної безпеки української держави. *Юридичний науковий електронний журнал*, 10, 26-30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/2/>
- Івшина, Л. (Ред.). (2005). *День і вічність Джеймса Мейса*. (пер. О. Гончарова, Б. Гончаров, І. Саповський, Ю. Складар). Б. м.: ЗАТ «Українська прес-група».
- Козловець, М. (2014). «Русский мир» як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст. *«Русский мир» Кирила не для України: Зб. наук. статей*, 124-133.
- Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5-21. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.005>
- Кривда, Н., & Сторожук, С. (2018). Культурна ідентичність як основа колективної єдності. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(8), Vol. 2, 58-63. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/01062018/5710
- Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. (2023). *Сайт Київського міжнародного інституту соціології*. Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1173&page=2>
- Могдалова, І., & Фесенко, А. (2019). Феномен чужого у філософії Е. Гусерля. *Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Культура в горизонті сталих і плінних ідентичностей»* (12-13 квітня 2013 року, м. Острогор) (с. 119-124). Ч. 1. Острогор: Вид-во Національного університету «Острозька академія».
- Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2022). Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*, 9, 38-49. DOI: doi.org/10.15407/visn2022.09.038

- Степико, М. Т., & Черненко, Т. В. (2017). Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети*, 3(44), 178-183.
- Филипчук, С. В. (2015). Вияви «руського мира» у друкованих медіа УПЦ МП. *Гілея*, 94, 214-219.
- Erikson, E. (1994). *Identity: Youth and Crisis*. W.W. Norton @ Company.
- Marx, E. (2001). *Breaking Through Culture Shock*. Yarmouth, Maine: Intercultural Press.
- Nowicka, E. (1972). *Bunt i uciezka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*. Warszawa: PWN.
- Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Antropology*, 7, 177-182.
- Rutherford, J. (2007). *After identity*. London: Lawrence & Wishart Ltd.
- Winkelman, M. (1994). Cultural Shock and Adaptation. *Journal of Counselling and Development*, 73, 121-126.

REFERENCES

- Bilenka, I. H. (2011). «Cultural shock» and Adaptation to New Culture. *Visnyk Kharkivskoho nats. un-tu imeni V. N. Karazina. Seriya: Teoriia kultury i filosofii nauky*, 940(41), 12-16.
- Bohaichuk, V. Zh. (2018). Social Identity in a Context of the Hybrid War. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 8(322), 167-175.
- Erikson, E. (1994). *Identity: Youth and Crisis*. W.W. Norton @ Company.
- Fylypchuk, S. V. (2015). Manifestations of the "Russian World" in the Printed Media of the UPC MP. *Hileia*, 94, 214-219.
- Hnatiuk, O. (2005). *Farewell to the Empire. Ukrainian Discussions about Identity*. (trans. z polsk.). K.: Krytyka.
- Horinov, P., & Drapushko, R. (2022). Formation of the National Identity of Ukrainians as the Basis of National Security of the Ukrainian State. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*, 10, 26-30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/2/>
- Ivshyna, L. (Ed.). (2005). *Day and Eternity of James Mace*. (trans. O. Honcharova, B. Honcharov, I. Sapovskiy, Yu. Skliar). B. m.: ZAT «Ukrainska pres-hrupa».
- Kostenko, N. (2022). Inside and Outside of Identity in the Cultural Experience of Pandemic and War. *Sotsiologiya: teoriia, metody, marketynh*, 2, 5-21. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.005>
- Kozlovets, M. (2014). "Russian World" as an Ideologeme of Modern Russian Identity: the Ukrainian Context. *«Russkyi myr» Kyryla ne dlia Ukrainy: Zb. nauk. Statei*, 124-133.
- Kryvda, N., & Storozhuk, S. (2018). Cultural Identity as the Basis of Collective Unity. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(8), Vol. 2, 58-63. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/01062018/5710
- Language and Identity in Ukraine at the End of 2022. (2023). *Sait Kyivskoho mizhnarodnoho instytutu sotsiologii*. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1173&page=2>
- Marx, E. (2001). *Breaking Through Culture Shock*. Yarmouth, Maine: Intercultural Press.
- Mohdalova, I., & Fesenko, A. (2019). The Phenomenon of Foe in the E. Husserl's Philosophy. *Naukovi zapysky. Seriya «Kulturolohiia». Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Kultura v horyzonti stal'nykh i plynnykh identychnosti»* (12-13 kvitnia 2013 roku, m. Ostroh) (p. 119-124). Ch. 1. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».
- Nowicka, E. (1972). *Bunt i uciezka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*. Warszawa: PWN.
- Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Antropology*, 7, 177-182.
- Pyrozkhov, S. I., & Khamitov, N. V. (2022). War and Peace in Ukraine: Ways to Real Victory and Development. *Visnyk NAN Ukrainy*, 9, 38-49. DOI: doi.org/10.15407/visn2022.09.038
- Rutherford, J. (2007). *After identity*. London: Lawrence & Wishart Ltd.
- Stepyko, M. T., & Chernenko, T. V. (2017). Ukrainian Identity as a Determining Basis for Countering Russian Aggression. *Stratehichni priorytety*, 3(44), 178-183.
- Winkelman, M. (1994). Cultural Shock and Adaptation. *Journal of Counselling and Development*, 73, 121-126.

Philosophical Component of Family Studies

UDC: 177.61

DOI: <https://doi.org/10.15421/172318>**Shatalovych Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7388-9216>, shatalovich_a@fsmv.dnu.edu.ua**Shatalovych Inna**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8679-9228>, shatalovich_i@fsmv.dnu.edu.ua**Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The **relevance** of this research has been caused by the increase in the number of philosophical studies of the family. Theme of the family was forced out of philosophy in the nineteenth and twentieth centuries and was virtually monopolized sociology, psychology and demography. Recent decades is restored interdisciplinary balance. This is confirmed by the steady growth of philosophical research of families. The **purpose** of our research is systematization and explanation of the philosophical component of family studies. The **results** of the study show that every science (such as sociology, psychology, demography) examining the phenomenon of family apart from related concepts is not able to cover it fully. Researchers (A. Antonov, V. Medkov, Ye. Rashkovskiy) suggested the interdisciplinary synthesis of family sciences. The implementation of this synthesis is a philosophical problem: to examine the family as a universal concept, ideal values, norm, phenomenon. The concepts of system, self-organization, communication are also important for the study of the families. **Conclusions** were drawn from the obtained results. Philosophical approaches of familistic studies justify the actual direction "philosophy of the family." Metaphysical, ethical and axiological approaches are more promising for further development of family studies. They include such issues in the study of the family as the metaphysical significance, ontological grounds, problem the ideal of the Christian family and conflict of ideals of family and personal life.

Keywords: family, marriage, parenthood, relationship, family studies, familistics, methodology, philosophy of family

Філософська складова фамілістичних досліджень

Шаталович Олександр, Шаталович Інна*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність статті викликана поверненням теми сім'ї у коло філософських досліджень. У XIX-XX століттях тема сім'ї, не зовсім заслужено, як на думку авторів статті, була витіснена з філософського дослідницького поля і практично монополізована соціологією, психологією і демографією. Останні десятиліття відбувається відновлення міждисциплінарного балансу, що підтверджується неухильним зростанням філософських досліджень сім'ї. **Метою** статті є систематизація і експлікація філософської складової фамілістичних досліджень, яка активно розгортається у сучасному науковому просторі. У ході дослідження були отримані такі **результати**. Кожна з наук (таких як соціологія, психологія, демографія та ін.), яка відокремлено досліджувала феномен сім'ї, виявилася не в змозі охопити його в повноті, що викликало у дослідників (зокрема, А. Антонов, В. Медков, С. Рашковський) пропозицію про міждисциплінарний синтез наук про сім'ю. Реалізація зазначеного синтезу пов'язана, за своєю суттю, з вирішенням філософської задачі сучасного розгляду сімейної форми людського буття з найбільш загальної точки зору, або в перспективі, з формуванням нового філософського підрозділу – філософії сім'ї. У статті проаналізовано соціально-філософський, історико-філософський, гендерно-антропологічний, етико-аксіологічний, екзистенціально-феноменологічний, метафізичний, діалектичний, семіотико-лінгвістичний, філософсько-релігійний, філософсько-психологічний, філософсько-педагогічний, філософсько-культурологічний, системно-синергетичний та комунікативний напрямки. За допомогою даних підходів сім'я розглядається в якості концепту, поняття, універсалії, ідеалу, цінності, норми, екзистенціалу, феномену. Продуктивними для дослідження сім'ї є також поняття системності, самоорганізації, комунікації. Автори дійшли до наступних **висновків**. Хоча соціально-філософський напрям є найбільш розвиненим, проте перспективними для подальшої розробки є метафізичний та етико-аксіологічний напрямки. До ключових тем виділених напрямків належать: метафізична значимість сім'ї, її онтологічні підстави і проблема визначення, а також проблема ідеалу християнської сім'ї та конфлікту ідеалів сімейного та особистого буття. Подальше виявлення філософських вимірів сім'ї дозволить поряд з визнаними в науковому співтоваристві дисциплінами, такими як «соціологія сім'ї», «психологія сім'ї» або «демографія сім'ї» сформувати актуальний для сьогодення напрям «філософія сім'ї».

Ключові слова: сім'я, шлюб, батьківство, родина, дослідження сім'ї, фамілістика, методологія, філософія сім'ї

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Вступ.

Наукова актуалізація сімейно-шлюбної проблематики у XX - поч. XXI століття виявляє себе у лавиноподібному збільшенні фамілістичних (від лат. familia – сім'я) досліджень. Якщо у першій половині XX століття (з 1900 по 1960 рік) у західних країнах (за даними Національної ради з сімейних відносин США) було опубліковано близько 12 тисяч книг і статей, присвячених сім'ї, то у другій половині (з 1960 по 1986 рік), вийшло вже більше 50 тисяч публікацій з даної проблематики (Добренев, & Кравченко, 2006, с. 646). Наприкінці XX століття науковий інтерес щодо фамілістичних студій зростає ще більше і досягає складно доступної для огляду кількості соціологічних, демографічних, психологічних, педагогічних, правових та ін. досліджень із питань різноманітного спектру. Зокрема, поряд із розглядом кризових явищ сучасної сім'ї (Furstenberg, 2019; Chavkin, 2020; Buchmann, Powell, Tabor, & Miller, 2022) на порядку денному питання толерантності та гендерної ідентичності, альтернативних форм сім'ї та усиновлення дітей, депопуляції корінного населення та державної політики під час другого демографічного переходу тощо.

Слід зазначити, що разом зі стрімким зростанням обсягу фамілістичних досліджень зростає і проблема визначення та цілісного розуміння сім'ї (Kane, 2019; Miller, 2016; Seltzer, 2019; Connidis, 2020). Відокремлене вивчення багатогранного феномену сім'ї з боку різних наук призвело до висунення ідеї про необхідність міждисциплінарного синтезу наук про сім'ю (А. Антонов, В. Медков, Є. Рашковський). Реалізація зазначеного синтезу пов'язана, за своєю суттю, з філософським завданням – розглянути узагальнено сімейні форми людського буття. Тому не випадково, що на початку XXI століття ми спостерігаємо неухильне зростання філософської складової фамілістичних досліджень. Наприклад, за перші десятиліття пострадянського періоду у науковому просторі колишнього СРСР (за приблизним підрахунком авторів статті) з'являється понад 80 саме філософських дисертаційних досліджень сім'ї, що свідчить про відновлення міждисциплінарного балансу, порушеного в XIX-XX століттях, коли тема сім'ї була, як на наш погляд, не зовсім заслужено, витіснена з філософського дискурсу та дещо монополізована соціологією, психологією та демографією.

Метою статті є систематизація і експлікація філософської складової фамілістичних досліджень, яка активно розгортається у сучасному науковому просторі.

Результати дослідження.

Флагманами фамілістичних досліджень можна вважати *соціологію* (П. Амато, А. Антонов, Т. Библарц, Е. Вестермарк, У. Гуд, Т. Гурко, С. Голод, А. Карлсон, О. Клецин, Т. Парсонс, Д. Попено,

П. Сорокін, Д. Стейсі, А. Харчев, К. Циммерман), *психологію* (Ю. Альошина, А. Волович, Т. Димнова, В. Дружинін, В. Сатир, Т. Яблонська) та *демографію* (В. Архангельський, С. Голод). Якщо соціологи вивчають сім'ю як соціальний інститут (мікросоціологія сім'ї) і первинну групу (мікросоціологія сім'ї), приділяючи першорядну увагу з'ясуванню структури і функцій сім'ї, психологи звертають основну увагу на міжособистісні сімейні відносини, то демографи приділяють першорядну увагу репродуктивної функції сім'ї. Вказані науки мають у своїй структурі відповідні усталені розділи: соціологію сім'ї, психологію сім'ї та демографію сім'ї і, як вже було вище зазначено, практично «монополізували» сучасну сферу фамілістичних досліджень.

Свій істотний внесок у спектр фамілістичних досліджень вносять також інші науки: *етнографія* (І. Бахофен, Дж. Мак-Леннан, Л. Морган, Н. Бутінов, В. Кабо) що розглядає сім'ю з точки зору етнічних особливостей та традицій; *соціокультурна антропологія* (Б. Малиновський, А. Редкліфф-Браун, К. Леві-Строс), що структурує і систематизує величезну різноманітність звичаїв, які регулюють шлюб і спорідненість у різних народів; *педагогіка* (Б. Бім-Бад, Г. Тарасенко), що концентрується на функціях сім'ї із соціалізації та освіти; *правознавство* (І. Косарева, Р. Падун), що вивчає процеси легітимації тих чи інших сторін сімейних відносин; *економіка* (Г. Беккер), що розглядає сімейно-шлюбні відносини в контексті економічного підходу.

Наведений перелік наук, що вивчають сім'ю, являється не повним. Але і зазначене різноманіття виводить дослідження на проблему цілісного розуміння сім'ї. Величезний пласт знань, накопичених вказаними дисциплінами, насилу піддається комплексному осмисленню. Кожна наука «знає» сім'ю лише зі свого боку, за аналогією із відомою притчею про слона, якого з різних сторін торкалися сліпці. Так, наприклад, А. Антонов попереджає про погрози ухилення в «соціологізм» або «психологізм» під час аналізу фамілістичної сфери: «структуралісти зараз сподіваються на соціальний *perpetuum mobile*, який нібито врятує від кризових тенденцій, а психологізатори, розмиваючи межі сім'ї до «потягу сердець», переконують себе в надцінності різноманітних форм “уламкової сімейності”» (Антонов, 2005, с.49). Дослідниця С. Бурова звертає увагу на те, що через надзвичайну складність та багатогранність сім'ї відсутня загальна макротеорія сім'ї у строгому її розумінні. І хоча існують різні напрями та підходи при аналізі сім'ї: біологізаторський, еволюціоністський, культурологічний, структурно-функціональний, інтеракціоністський, конфліктологічний, інституційний, груповий, проте кожен із підходів має свої вади та обмеження. Проблема розуміння сім'ї як цілісного явища полягає в адекватності застосовуваних концепцій

та термінології. Проте багато з існуючих визначень страждають однобічністю, тому що в основу поняття сім'ї покладені різні критерії (соціальне призначення, якість зв'язків, структура, принцип організації і т. д.). Цьому може відповідати системний підхід, у якому сім'я аналізується як система на макро- та мікрорівнях у просторовому та тимчасовому континуумі. Однак це, вважає дослідниця, – перспективна мета, надзвичайно складна та здійснена лише загальними зусиллями багатьох фахівців та вчених (Бурова, 2003, с. 903-904).

Окресливши контури фамілістичної проблематики, перейдемо до систематизації саме філософської складової фамілістичних досліджень, до актуалізації якої призвели зазначені вище недоліки, вади і обмеження.

Найбільш розроблений напрямок – *соціально-філософський*, представлений такими авторами як: Н. Алексєєва, С. Анісіна, А. Артамонова, Є. Балдіцина, Л. Білалова, Є. Білоножко, К. Бокша, А. Беттлер, О. Волжина, І. Каїрова, Н. Кільберг-Шахзадова, З. Коркмазова, Г. Кравченко, С. Лазюк, А. Лихачова, О. Логвиненко, А. Любимова, М. Ніколаєв, Н. Орлова, Т. Руденко, Ю. Савельєва, І. Соловйова, М. Торопигіна, В. Ткачова, Ф. Фомін, Г. Хлебніков, Б. Хубієв, Т. Цюркало, А. Ширяєва та ін. У спектрі дослідницького розгляду представлено велике коло питань, зокрема, актуальне питання щодо кризи сім'ї. Слід зазначити, що серед українських дослідників, більшість авторів визнає вказану кризу (Є. Білоножко, Т. Руденко, У. Кулик, В. Ткачова). Хоча є й інша точка зору, наприклад, у Ф. Фоміна. Він пише: «ми прийшли до висновку, що криза інституту сім'ї, тим більше його падіння або крах, про які говорять деякі автори, з багатьох об'єктивних обставин не має місця» (Фомін, 2013, с. 15).

Серед перерахованих авторів соціально-філософського напрямку найбільш вагомим, як на наш погляд, є робота Б. Хубієва (Хубієв, 2007), проте даний автор практично не досліджує вплив релігійних підстав на сім'ю та не аналізує сім'ю у середньовіччі.

Ще один потужний пласт фамілістичної філософської складової – дослідження в *історико-філософському ракурсі*. Загальні огляди проблематики сім'ї дано у роботах: А. Акчуриної, О. Бахової, Дж. Гуді, А. Любимової, І. Проневської, С. Суровягіна, Б. Хубієва. Огляди за окремими персоналіями або напрямками представлені у таких авторів як: М. Браун, Л. Пангл, З. Хакімова, Д. Балч, М. Григорєвський, О. Гуляєва, Дж. Ньюман, Ф. Рейнольдс, Х. Мокснес, Н. Орлова, К. Осик, Л. Усанова, Н. Микаїлова, Т. Шамсутдинова-Лебедюк, К. Зионг, Дж. Джон, А. Сидоренко, Т. Еріксен, М. Парсонс, Е. Боттінг, Д. Чаватта, Т. Павлова, Д. Рязанов, В. Спасов, І. Андрєєва, М. Кім, С. Климова, А. Курбатова, В. Лисенко, А. Павленко, М. Юрданова, С. Блінова, Л. Грицай.

Слід зазначити, що напрацювання у сфері історико-філософського аналізу сім'ї здебільшого носять фрагментарний характер і потребують більш систематичних досліджень, особливо в контексті актуального питання ідентифікації стану сім'ї в сучасному українському (і ширше – західному) суспільстві.

Гендерно-антропологічний напрямок, який бурхливо розвивається у сьогоденні, представлено роботами: Дж. Батлер, Н. Бонєцької, Д. Букатової, Ф. Бурханової, Т. Власової, О. Вороніної, Т. Єремкіної, О. Когащенко, К. Квон, М. Кімел, В. Нагевичене, Н. Орлової, Р. Коннел, Б. Сушкова, Ю. Чорноситової-Усиченко, О. Черноштан, Є. Ясеновської. У зазначеному ряду дослідників особливо привертають увагу австралійська соціологія Рейвін Коннелл – трансгендерна жінка, яка ввела поняття «гегемонна маскулінність» (Connell, 2005); а також Джуліт Батлер – американська представниця постструктуралізму, яка внесла вагомий внесок у вивчення питань гендеру, фемінізму і квір-теорії. Відзначимо її роботи «Гендерне занепокоєння. Фемінізм і підриг ідентичності» (Butler, 2011) і «Претензія Антигони: Спорідненість між життям і смертю» (Butler, 2002), в яких вона, поряд з поняттям гендеру, аналізує поняття сім'ї та спорідненості, а також підкреслює рухливість соціальних норм. Для цього Дж. Батлер звертається до відомого образу Антигони, щоб розглянути розуміння фемінізму в новому ключі.

Ще один напрямок, який активно розвивається в дослідницькій літературі – *етико-аксіологічний*, у якому сім'я та сімейні відносини постають як ідеал, цінність, норма. Так, ціннісні основи сім'ї аналізує І. Власюк, Б. Кваша, В. Спіцнадель, Н. Мінко, А. Чупріна; ідеологічні засади занепаду сучасного інституту сім'ї розглядає В. Лексін; розробку ідеально-типової моделі М.Вебера як інструментальний засіб вивчення сім'ї як цінності пропонує О. Волжина. На перетині етичного та аксіологічного підходів виконані роботи М. Красової, Є. Євдокимової, О. Федулової, Б. Хубієва, О. Безнощенко, Г. Абілової, А. Глушкової, С. Блінової, Н. Кільберг-Шахзадової, Г. Кришталь.

До актуальних тем цього напрямку досліджень належить проблема конфлікту ідеалів сімейного та особистого буття, а також проблема ідеалу християнської сім'ї, які, зокрема, були поставлені у релігійній філософії (Л. Толстой, В. Розанов, М. Бердяєв), в якій неодноразово наголошували на суперечливості поняття «християнська сім'я» в тому чи іншому аспекті. У контексті зазначених проблем етичного та аксіологічного характеру, інтерес для дослідження становить переосмислення концепцій любові та подружжя, що знайшло своє відображення у творчості таких релігійних філософів ХХ століття як Д. Гільдебранд, К. Л'юїс, С. Троїцький.

Сім'я як проблемне поле для *екзистенційно-феноменологічного* напрямку дослідження

представлена в роботах С. Аверінцева, Е. Левінаса, С. Рашковського, В. Попової, А. Чуприни. Зокрема, С. Рашковський підкреслює існуючу складність «схопити» цей вічно недовомлений і вислизаючий від філософського погляду, але завжди настільки важливий для думки та практики *феномен сім'ї* (Рашковский, 2010 с. 28). Дослідник робить важливий акцент на необхідності міждисциплінарного підходу до дослідження сім'ї та виділяє шість рівнів підходу до проблематики сім'ї, причому наполягаючи не лише на специфіці, а й на глибокому внутрішньому взаємозв'язку всіх шести рівнів (біосоматичного, психологічного, економічного, соціокультурного, правового та релігійного). У той самий час саме феноменологічний підхід, хоча заявлено, але повною мірою не розкрито у даного автора. Більш ґрунтовними в цьому відношенні є дослідження Е. Левінаса і С. Аверінцева (Аверінцев, 2006).

Доцільно відзначити роботи, пов'язані з *метафізичним напрямком* досліджень сім'ї. Саме метафізичне бачення сім'ї претендує на цілісність. Даний підхід представлений як у класиків історії філософії (наприклад, ще Аристотель застосовував метафізичний підхід до осмислення сім'ї, стверджуючи у роботі «Політика», що держава – ентелехія сім'ї), так і у сучасних дослідників. Зокрема, проблему метафізичного дослідження сім'ї акцентує Л. Скворцов. Він ставить питання: «... що перетворює сім'ю в єдине ціле, так би мовити, «поверх» всієї сукупності емпірично фіксованих відмінностей і протиріч? Очевидно, що стандартні підходи тут можуть завести в глухий кут» (Скворцов, 2007, с. 10).

Про необхідність розробки «метафізики сім'ї» пишуть також дослідники А. Анісін та С. Анісіна (Анисин, & Анисина, 2006, с. 169). Їхня робота є найбільш вагомою та ґрунтовною у плані розгляду сім'ї в онтологічному аспекті. Вони розглядають сім'ю як онтологічний архетип суспільної системи (Анисин, & Анисина, 2006, с. 161-162) і виділяють архетипи та типи сім'ї за епохами. Вони також звертають увагу на те, що, починаючи вже з ХІ століття, стає помітно, як «мала» сім'я поступово зміцнюється і стає базовою, але ще дуже довго «сім'я» для людини ототожнюється з «домом». Для сільських жителів це ототожнення зберігає свою силу, певною мірою, і понині. У даних авторів є і цікавий герменевтичний доробок (сім'я як насінина, що розрослася).

Праці, присвячені безпосередньо метафізиці сім'ї та шлюбу представлені у Л. Безсонової, Є. Беляєвої, О. Шаталовича, Ю. Шрейдера. Частково метафізичний підхід (аналіз сутності і мети) також представлений у дослідженнях Д. Гільдебранда, С. Суровягіна, С. Троїцького.

Наступним напрямком ключовим для фамілістичних досліджень зазначимо *семіотико-лінгвістичний*. У семіотичному ракурсі важливими є роботи А. Максапетяна (Максапетян, 2002;

Максапетян, 2003), який розглядає особливості формування парно-комплементарної (шлюбної) та патерналістської (сімейної) моделей Світу. По-перше відбувається метафорична екстраполяція дефінітивного мовного опису (термінології) одного певного світу (онтології) на будь-який інший світ (іншу онтологію). По-друге, здійснюється подальша глобалізація, тобто розповсюдження прийнятої моделі на всі світи, і, отже, на весь Світ.

Засобами лінгвістичного підходу сім'ю аналізує І. Змієва, Ю. Макарець, О. Сліпчук, О. Тіхомірова, Ч. Цзиннань, Т. Щепанська, В. Яковлева. Найбільш важливою в цьому напрямку, як на наш погляд, є робота Г. Дзібеля (Дзибель, 2001), в якій він вводить поняття іденетики, відштовхуючись від поняття генетики, а також обґрунтовує спорідненість, як сутність світу. Відштовхуючись від його доробку, зокрема, твердження про те, що людина мислить не категоріями, а собі подібними особинами, автори статті виходять на концепцію «фамілістичного апріоризму», обґрунтуванню якого присвячено відповідну роботу (Шаталович, & Шаталович, 2022).

Крім зазначених напрямків, слід також акцентувати увагу на *філософсько-релігійному* (С. Аверінцев, С. Блінова, В. Зотов, Т. Каменєва, Н. Мінгазова, Дж. Ньюман, З. Павлун, Т. Рудницька, І. Чиндін), *філософсько-психологічному* та *філософсько-педагогічному* (Б. Нічипоров, Т. Смирнов, Л. Українець, А. Чупріна, О. Щеглов), *філософсько-культурологічному* (С. Анісіна, І. Ковальова, Л. Панкова, К. Романов, А. Сказко), *діалектичному* (А. Беттлер, Є. Демідова, Д. Жанатаєв, В. Іскрін, В. Попова), *системно-синергетичному* (М. Сьоміна) та *комунікативному* (Л. Усанова) напрямках дослідження сім'ї, кожний з яких вносить суттєвий акцент у її розуміння.

Висновки.

Кожна із сучасних наук, що досліджує сім'ю (зокрема, соціологія, психологія, демографія, етнографія, соціокультурна антропологія, педагогіка, правознавство та ін.), не в змозі у повноті охопити цей фундаментальний феномен, тому в середовищі дослідників виникла правомочна пропозиція про міждисциплінарний синтез наук про сім'ю, який за своєю суттю є філософською задачею і відповідно потребує посилення філософської складової фамілістичних досліджень. Подальше заглиблення у коло філософських проблем через філософські напрямки дослідження сім'ї може сприяти, по-перше, формуванню фамілістичного ідеалу, необхідного для сьогодення; по-друге, теоретичному вивченню проблеми розуміння сім'ї та утворенню фамілістики як міждисциплінарного синтезу наук про сім'ю; по-третє, формуванню «філософії сім'ї» як нового дисциплінарного різновиду, який поряд із такими розробленими дисциплінами як «соціологія сім'ї», «психологія сім'ї» або «демографія сім'ї» претендує

на належне місце в колі сучасних гуманітарних наук.

У сучасному філософському дискурсі, присвяченому проблемам сім'ї, найбільш розробленим є соціально-філософський напрямок. Активної розробки набувають також історико-філософський, гендерно-антропологічний, етико-аксіологічний, екзистенціально-феноменологічний, метафізичний, діалектичний, семіотико-лінгвістичний, філософсько-релігійний, філософсько-психологічний, філософсько-педагогічний, філософсько-культурологічний, системно-синергетичний та комунікативний напрями. За допомогою даних підходів дослідники розглядають сім'ю в якості концепту, поняття, універсалії, ідеалу, цінності,

норми, екзистенціалу, феномену. Продуктивними для дослідження сім'ї є також поняття системності, самоорганізації, комунікації.

Найбільш перспективними у пошуках міждисциплінарного базису фамілістичних досліджень, на думку авторів, є в першу чергу, метафізичний та етико-аксіологічний напрями. До ключових тем виділених напрямків належать: метафізична значимість сім'ї у сутнісному і цілісному вимірі, її онтологічні підстави і проблема визначення, а також важливе у сьогоденні переосмислення концепцій любові та подружжя поряд з проблемами ідеалу християнської сім'ї та конфлікту ідеалів сімейного та особистого буття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аверинцев, С.С. (2006). Брак и семья. Несвоевременный опыт христианского взгляда на вещи. В С. Аверинцев, *София-Логос-Словарь. Собрание сочинений* (с. 796-815). Киев: Дух і Літера.
- Анисин, А.Л., & Анисина, С.С. (2006) *Семья как быт и бытие в истории и жизни*. Тюмень.
- Антонов, А.И. (2005). *Микросоциология семьи*. М.: ИНФРА-М.
- Бурова, С.Н. (2003). Семья. В А. А. Грицанов и др. (Сост.), *Социология: Энциклопедия* (с. 903-906). Минск: Книжный Дом.
- Дзибель, Г.В. (2001). Феномен родства. *Прологомены к идентической теории (Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства*. Вып. 6.). СПб: Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) РАН.
- Добреньков, В.И., & Кравченко, А.И. (2006). *Фундаментальная социология. Гендер. Семья. Родство* (Т. 10). М.: ИНФРА-М.
- Максапетян, А. Г. (2002). *Язык и метафизика*. Ереван: Ноян Тапан.
- Максапетян, А. Г. (2003). Модели мира в семиотическом аспекте (основные положения). *Вестник общественных наук*, 1, 48-60.
- Рашковский, Е. Б. (2010). Феномен семьи (междисциплинарные заметки). *Вопросы философии*, 10, 27-37.
- Скворцов, Л. В. (2007). О «природе» семьи (Предисловие). В *Человек: образ и сущность: Ежегодник: Семья: Традиции и современные тенденции* (с. 7-21). М.: ИНИОН РАН.
- Фомін, Ф. В. (2013). *Еволюція сім'ї в контексті соціокультурних реалій сучасної України*. PhD thesis. Київ.
- Хубиев, Б. Б. (2007). *Семья как социально-ценностная общность форм бытия человека*. Нальчик.
- Шаталович, О. М., & Шаталович, І. В. (2022). Концепція «фамілістичного апіоризму»: філософсько-культурологічний вимір. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 14(1(29)), 33-41. <https://doi.org/10.15421/352205>
- Buchmann, M., Powell, B., Tabor, J. A., & Miller, L. R. (2022). Diverse Family Forms and Children's Well-Being. In R. A. Scott, S. M. Kosslyn & M. Buchmann (Eds), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0449>
- Butler, J. (2002). *Antigone's Claim: Kinship Between Life and Death*. Columbia University Press.
- Butler, J. (2011). *Gender Trouble : Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Chavkin, A. (2020). A Family in Crisis: A Family Systems Theory Approach to Arthur Miller's «I Don't Need You Any More». *The Arthur Miller Journal*, 15(2), 141–162. <https://doi.org/10.5325/arthmillj.15.2.0141>
- Connell, R.W. (2005). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Connidis, I.A. (2020). Who Counts as Family Later in Life? Following Theoretical Leads. *Journal of Family Theory & Review*, 12, 164-179. <https://doi.org/10.1111/jftr.12367>
- Furstenberg, F.F. (2019). Family Change in Global Perspective: How and Why Family Systems Change. *Family Relations*, 68, 326-341. <https://doi.org/10.1111/fare.12361>
- Kane, L. W. (2019). What is a family? Considerations on purpose, biology, and sociality. *Public Affairs Quarterly*, 33(1), 65-88. <https://doi.org/10.2307/26910010>
- Seltzer, J. A. (2019). Family Change and Changing Family Demography. *Demography*, 56(2), 405-426. <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00766-6>

REFERENCES

- Anisin, A. L & Anisina S. S. (2006). *Family as Life and being in History and Life*. Tyumen.
- Antonov, A. I. (2005). *Microsociology of the Family*. М.: INFRA-M.
- Averintsev, S. S. (2006). Marriage and Family. Untimely Experience of the Christian View of Things. In S. Averintsev, *Sofia-Logos-Dictionary. Collected Works* (pp. 796-815). Kyiv: Dukh i Litera
- Buchmann, M., Powell, B., Tabor, J. A., & Miller, L. R. (2022). Diverse Family Forms and Children's Well-Being. In R. A. Scott, S. M. Kosslyn & M. Buchmann (Eds), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0449>

- Burova, S. N. (2003). Family. In A. A. Gritsanov (Ed.), *Sociology: Encyclopedia* (pp. 903-906). Minsk: Knizhnyy Dom.
- Butler, J. (2002). *Antigone's Claim: Kinship Between Life and Death*. Columbia University Press.
- Butler, J. (2011). *Gender Trouble : Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Chavkin, A. (2020). A Family in Crisis: A Family Systems Theory Approach to Arthur Miller's «I Don't Need You Any More». *The Arthur Miller Journal*, 15(2), 141–162. <https://doi.org/10.5325/arthmillj.15.2.0141>
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Connidis, I. A. (2020). Who Counts as Family Later in Life? Following Theoretical Leads. *Journal of Family Theory & Review*, 12, 164-179. <https://doi.org/10.1111/jftr.12367>
- Dobren'kov, V. I., & Kravchenko, A. I. (2006). *Fundamental Sociology: Gender. Family. Relationship* (Vol. 10). M.: INFRA-M.
- Dzibel, G. V. (2001). Relationship phenomenon. *Prolegomena to an idenetic theory (Algebra of relationship: Relationship. Relationship systems. Systems of relationship terms*. Issue. 6). SPb: Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) RAS.
- Fomin, F. V. (2013). *The Evolution of the Family in the Context of the Socio-Cultural Realities of Modern UKRAINE*. PhD thesis. Kyiv.
- Furstenberg, F. F. (2019). Family Change in Global Perspective: How and Why Family Systems Change. *Family Relations*, 68, 326-341. <https://doi.org/10.1111/fare.12361>
- Kane, L. W. (2019). What is a Family? Considerations on Purpose, Biology, and Sociality. *Public Affairs Quarterly*, 33(1), 65-88. <https://doi.org/10.2307/26910010>
- Khubiyev, B. B. (2007). *Family as a Social Value Community of Forms of Human Existence*. Nalchik.
- Maksapetyan, A. G. (2002). *Language and Metaphysics*. Yerevan: Noyan Tapan.
- Maksapetyan, A. G. (2003). Models of the World in the Semiotic Aspect (Basic Provisions). *Bulletin of social sciences*, 1, 48-60.
- Rashkovsky, Ye. B. (2010). The Phenomenon of the Family (Interdisciplinary Notes). *Questions of Philosophy*, 10, 27-37.
- Seltzer, J. A. (2019). Family Change and Changing Family Demography. *Demography*, 56(2), 405–426. <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00766-6>
- Shatalovych, O., & Shatalovych, I. (2022). The Concept of «Familistic Apriorism»: Philosophical and Cultural Dimension. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 14(1(29), 33-41. <https://doi.org/10.15421/352205>
- Skvortsov, L.V. (2007). On the 'Nature' of the Family (Foreword). In *Man: Image and Essence : Yearbook : Family: Traditions and Modern Trends* (pp. 7-21). M.: INION RAN.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 27.02.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 2/23

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com